Ineke van Zuijlen

Zandfant

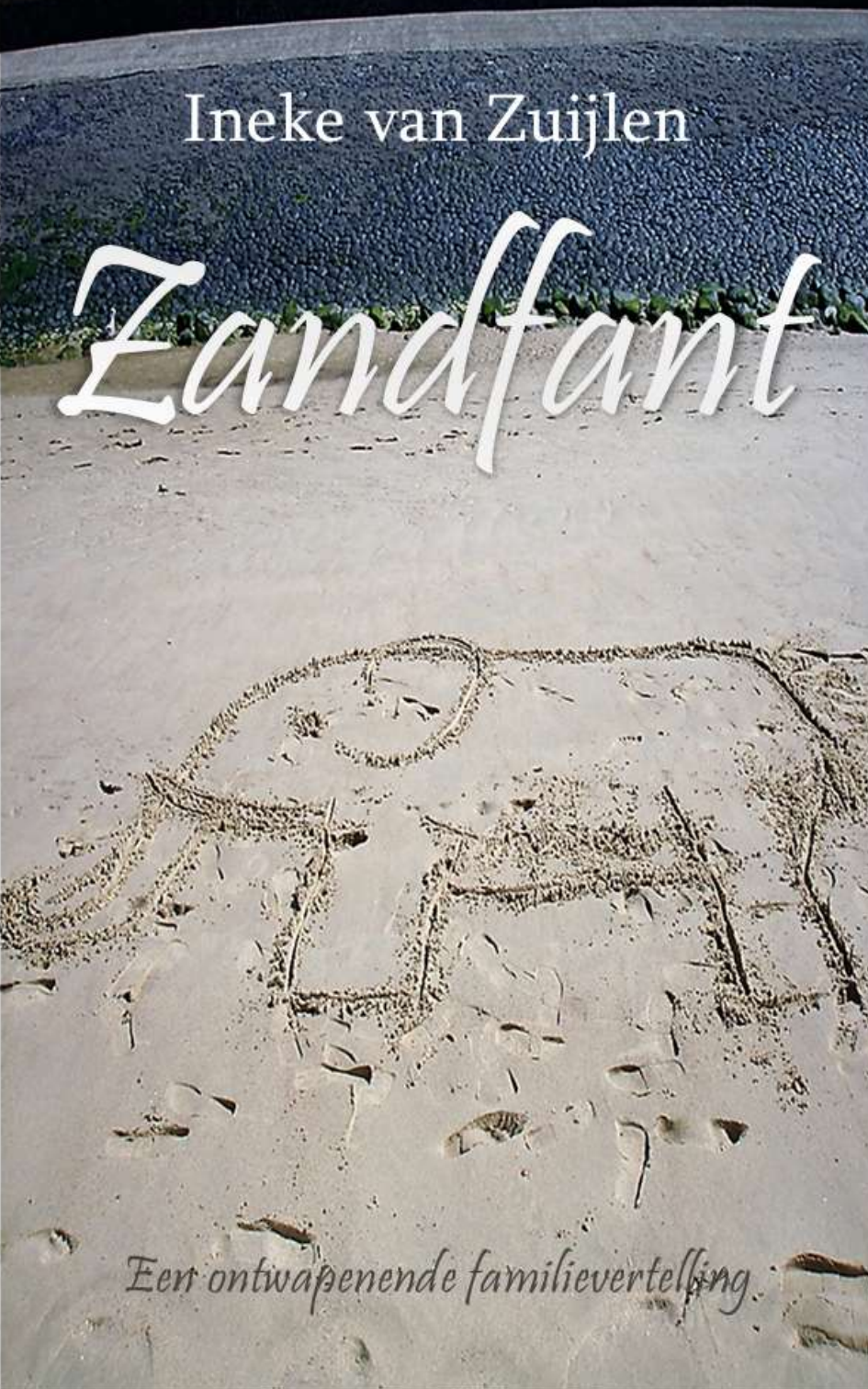

Een ontwapenende familievertelling

Zandfant

© 2015 Ineke van Zuijlen
Eerste druk 2015, uitgever FreeMusketeers, Zoetermeer

Ontwerp kaft: Ineke van Zuijlen
Foto kaft: Lieske Groen van Zuijlen
Foto auteur: Beau Didier Groen van Zuijlen

ISBN: 9789048437733
NUR: 340

Ineke van Zuijlen

ZANDFANT

Een ontwapenende familievertelling

Voor Lieske en Annie

Want het vuur moet blijven branden
En de hoop mag niet vergaan
En de geest moet kunnen waaien
Want de vonk kán overslaan

Eef

Een lauwe wind bolt de gordijnen. Hij veroorzaakt wel een lichte huivering door de kranten op de bank, maar verkoeling brengt hij niet.

'Komt door dat kleine rotkiertje,' zegt Eef. Hij wijst naar het raam dat om veiligheidsredenen niet meer dan vijf centimeter open kan. 'Ze zijn zeker bang dat ik eruit spring.'

Dat hij zo ver mogelijk van de kier vandaan zit, heeft te maken met zijn tochtgevoeligheid.

Op gewone dagen, dagen dus met een normale temperatuur en de ramen gesloten, verhuist hij 's morgens na het ontbijt van de eettafel naar zijn vaste plek op de bank voor het raam. Het grootste gedeelte van de dag zit hij daar tussen zijn leesvoer, dat om hem heen op de bank en in de vensterbank is uitgestald. Maar voordat hij de krant pakt, bekijkt hij eerst de hoge bomen met de lawaaierige vogels en de stille statige zwanen beneden in het water. Hij mijmert, droomt weg en schrikt weer wakker van de meeuwen die rakelings langs het raam scheren. Dan pas pakt hij een krant, een tijdschrift of een boek en leest zoals hij zelf zegt, alles wat los en vast zit. Zo gaan de dagen best snel voorbij.

Daarom breng ik boeken mee. Hij las van alles van Connie Palmen, Bernlef en Geert Mak, maar de *Da Vinci Code*, die moderne en spannende zoektocht naar de heilige graal van Dan Brown sloeg hij na een paar bladzijden weer dicht.

'Veel te dik,' riep hij en ook dat hij er geen kop of staart in ontdekken kon.

Mijn verwijzingen naar de symboliek wees hij geërgerd van de hand. Aan dat soort nonsens had hij nooit waarde gehecht, of ik dat soms vergeten was. Als ik de heilige graal wilde zoeken, moest ik dat vooral doen, maar dan wel zonder hem.

Eef is mijn vader.

Zijn reactie op Dan Brown had iets weg van hoe het met de nieuwe televisie was gegaan. Dat kleine platte beeldscherm paste dan wel prachtig in de gevierendeelde boekenkast, maar mijn vader had zo driftig op de afstandsbediening gedrukt, dat eerst het beeld verdween en toen het geluid. Van de weeromstuit noemde hij alles wat er na de nodige inspanning weer te zien en te horen was, waardeloze herrie.

Dat was vroeger wel anders. Waar je het ook met hem over had, altijd kwam dat moment waarop zijn mondhoeken krulden en zijn lichtblauwe ogen begonnen te twinkelen. Dan had hij het over een belangwekkend televisieprogramma, of riep met een 'let-op-wijsvinger' in de lucht: 'heb ik een leuk boekje over.' Vervolgens dook hij in zijn boekenkast, toen nog compleet en vol met de meest uiteenlopende titels en als hij weer tevoorschijn kwam, zwaaide hij met een geschrift waaruit hij, nadat hij je kort maar diep in de ogen had gekeken, een passage voorlas. In die tijd zou hij Dan Brown zeker gewaardeerd hebben.

Toen ik enkele maanden geleden de *Da Vinci Code* zelf las, was ik er zo in opgegaan, dat het leek of het om de onopgeloste raadsels in mijn eigen leven ging. Steeds opnieuw had ik moeten denken aan het mysterie dat mijn familie al jarenlang gevangenhield of beter gezegd uit elkaar dreef. Niet eerder weerklonk het verlangen naar zo intens door in mijn hele lijf. Bevrijd zou ik me niet langer

een vreemde voelen in mijn eigen bestaan en eindelijk mijn bestemming kunnen gaan leven, zo dacht ik.

Een week lang las ik elk beschikbaar moment, me met moeite losmakend als andere levensbehoeften zich aandienden, alsof ik, door een plas te gaan doen, de betovering zou verbreken. Ook toen het boek uit was, hield de ban nog dagen aan en begon de opwinding plaats te maken voor een soort haast die ik linkte aan mijn vaders naderende einde.

Hij had gelijk, ik wilde iets vinden en het leek nu of nooit.

Daarna ging het eigenlijk vanzelf. Niet dat ik actief zocht, ik zou niet weten hoe ik dat had moeten doen. Nee, de puzzelstukken lagen gewoon voor het oprapen, ik hoefde ze alleen maar te zien.

Dat oprapen begon met een ander boek. Eentje van de hand van Chris van der Heyden met de titel: *Grijs verleden.* Ik vond het in mijn eigen boekenkast. Het stond er al een maand of wat. Ongelezen en vergeten.

Bingo!

Eef is verrast. Opgewonden vertelt hij over de recensie, die hij onlangs in de krant las en dat hij dit boek bijna zelf was gaan kopen. Hij slaat het open en begint er meteen in. Dat het hier ook gaat om een lijvig werk deert hem niet, want van der Heyden neemt hem mee naar de tijd waarin hij nog jong was en flexibel. Zonder op te kijken, zodat het lijkt of hij hardop leest, begint hij over Arthur Seyss-Inquart, de Oostenrijkse nazipoliticus, die met zijn been trok en als rijkscommissaris in Nederland onbehoorlijk had huisgehouden.

'Volgens Van der Heyden was die man een aardige vader en echtgenoot en zou hij zijn opdracht in de oorlog met

mededogen uitgevoerd hebben,' zegt Eef verwonderd. Hij kijkt op, kauwt wat op dat mededogen, schudt zijn hoofd, fronst, hand even voor de mond en dan beginnen de mondhoeken te krullen en zegt hij met pretogen: 'We noemden hem Zeseneenkwart, net als de sigaretten-dover die we hadden. Dat ding was gemaakt was van zes gestapelde centen met bovenop een kwartje op zijn kant. Zes-en-een-kwart!'

Grinnikend pakt hij de denkbeeldige dover aan het denkbeeldige kwartje op en stampt er een even denkbeeldige sigaret mee uit in de asbak, die op de tafel staat. Roken doet hij al niet meer sinds jaren geleden een nicotinevergiftiging hem bijna fataal werd. Toch bleef de asbak staan, als blijk van toestemming of zelfs aanmoediging voor anderen. Want als een bezoeker een sigaret opsteekt, geniet hij mee. Van het begin van het ritueel, dat hij tot in detail kent en weet te voorspellen, tot aan het uitblazen van de laatste rook.

Eerst, och dat verrukkelijke gebaar, tikt men met het pakje, waarvan het zilverpapier aan het boveneinde tot op de helft is afgescheurd, in de rechterhand op de zijkant van de linker wijsvinger. Twee of drie sigaretten schieten omhoog. Eén daarvan wordt met de linkerhand tussen de lippen gestoken, terwijl de rechterduim de overige sigaretten terugduwt. Die rechterhand steekt het pakje daarna in de zak van het colbert of, in geval de roker een vrouw is, in de handtas en zoekt daar blindelings naar een doosje lucifers of een aansteker. Als de sigaret ten slotte brandt en de roker met gesloten ogen de eerste rook naar binnen zuigt, inhaleert Eef mee en glimlacht genietend wanneer de rookwolk door de neus naar buiten komt. Soms beweegt hij zijn lippen net als vroeger als een vis op het droge en

dan lijkt de denkbeeldige rook zijn mond te verlaten in kringen die als wolkjes uiteendrijven.

'Trouwens, Anton Mussert moet ook een goedwillende en gewetensvolle man geweest zijn,' zegt hij ineens. De verwondering op zijn gezicht is bijna lachwekkend, zeker als hij overstapt op de charme van Hitler en zich dan hoofdschuddend met wapperende buldogwangen, corrigeert. 'Nee, geen charme, charisma. Hitler had charisma.'

De opmerking, de vergissing én het corrigeren maken van Hitler meer dan een symbool van het kwaad. Het gaat ineens over een man die net als Mussert en die manke Zeseneenkwart doorschoot en gevaarlijk werd.

Al die mannen keerden na een gewelddadige werkdag terug naar hun gezin, speelden met hun kinderen, maakten grappen tijdens het avondeten, gingen op visite bij de buren of vrienden en toonden zich in het donker misschien zelfs wel tedere minnaars. En zij waren niet de enigen. Het overkomt menigeen. Meestal zijn het conflicten, interne of externe, grote of kleine, die het in de onderstroom van de psyche sluimerende kwaad wekken en zijn vernietigende gang laten gaan. Soms lijkt niets of niemand bij machte het een halt toe te roepen.

Bij mijn vader was het andersom. Het kwaad sloeg thuis toe, in zijn gezin. Ik heb hem wel eens Hitler genoemd, zo met mijn linker wijsvinger onder mijn neus en mijn rechterhand schuin omhoog. 'Sieg heil!' Ik riep ook wel eens 'Gestapo' of 'SSer' Bijvoorbeeld wanneer hij sloeg, wanneer hij vaders wil is wet speelde, wanneer hij genadeloos riep dat ik niets te willen had, dat mijn wil achter de deur stond en toen hij me triomfantelijk uitlachte nadat ik achter de deur was gaan kijken.

Als bij een slechte las in een film, waardoor het ene beeld

te abrupt overgaat in het volgende, verandert mijn vaders hand met de denkbeeldige zeseneenkwart in een richting-aanwijzer. De hand wijst naar buiten en zijn hoofd draait mee, alsof het wijzen niet door het hoofd maar door de hand wordt ingegeven. 'Kijk,' zegt hij, 'die dooie boom staat er nog steeds. Elke ochtend kijk ik of hij niet is omgevallen, gelukkig waait het hier niet zo hard.'

We kijken naar het verlaten parkje waar treurwilgen hun takken naast de zwanen in de vijver hangen. Silhouetten van bouwwerken waarmee Rotterdam zich na de oorlog herstelde vullen de horizon. Aan de overkant van de straat staan appartementen met dakterrassen en flink wat uit de kluiten gewassen populieren. Eén daarvan steekt naakt en zwart af tegen de blauwe lucht.

Eef staat wiebelend op en schuifelt naar de badkamer. Zijn magere lijf is gehuld in een veel te wijde kamerjas. Op de plek waar hij zat, ligt een speciaal kussentje van de Thuiszorg. Voor dat soort dingen zorgt Emma. Zij is zijn ex-vrouw en mijn moeder en woont op een steenworp afstand in het huis dat we als gezin bewoonden. Dat was voor de scheiding en voordat mijn zusjes Mira en Robin naar Frankrijk vertrokken en ik naar het noorden van Nederland.

Hij had Emma gebeld. Dat is wat ze over en weer doen in geval van familieaangelegenheden of iets dringends, iets dat niet kan wachten. En omdat het door de telefoon niet duidelijk werd wat er aan de hand was, vermoedde Emma iets ernstigs. Dat bleek gegrond. Grauw en kermend van de pijn had ze hem in zijn flat op de grond aangetroffen en de huisarts gebeld. Die constateerde een gekneusde rib.

'Hij kan daar niet alleen blijven,' riep Emma door de telefoon, 'wat moeten we nou?'

'Wie,' vroeg ik aan de andere kant van de lijn.

'Wij, jij. Jij bent zijn oudste dochter. Ik kan niets doen, ik heb geen enkele bevoegdheid,' antwoordde ze gespannen als altijd wanneer er iets op haar pad komt dat eigenlijk teveel van haar vraagt, maar waar ze zich toch verantwoordelijk voor voelt. Vroeger noemden we haar in dergelijke situaties: *kapitein van het oorlogschip* op.

Gelukkig wist de huisarts een verpleeghuis dat zijn naam eer aan deed. Huize Bienvenue had lege kamers, en Eef was van harte welkom voor de vermoedelijke herstelperiode van drie maanden. Vanwege de urgentie had Emma hem nog diezelfde middag gebracht.

Een dag later belde ze weer en gaf me telefoonnummers door. Eén van een organisatie waar een overlijden gemeld kon worden en een van een begrafenisverzekering. Opgelucht riep ze op een wat-wil- een-mens-nog-meer-toon dat hij het erg getroffen had in dat tehuis, dat Bienvenue. Hij had de beschikking over een compleet appartement met een woonkamer, een keuken, een slaapkamer én een

enorme badkamer. Bovendien bevond een en ander zich aan het einde van de gang, dus ook zijn privacy was gewaarborgd.

De meeste deuren in die gang staan open. Al wekenlang zie ik in het voorbijgaan een lange magere man aan een eettafel zitten. Hij zit zover voorover dat zijn hoofd het tafelblad raakt. In de kamer naast hem woont een vrouw. Ook zij zit aan een eettafel, maar ze helt juist achterover waardoor haar mond open hangt en haar wangen naar binnen vallen.
Het lijkt of ze ingespannen naar iets op het plafond staart.

Vrijwel altijd klinkt er gekerm. ergens achter een gesloten deur. Toen ik dat voor het eerst hoorde, waarschuwde ik iemand van het personeel. Die deed het vermoeit af als aandachttrekkerij. Ik had nog willen protesteren, willen zeggen dat mensen nooit zomaar om aandacht vragen, maar iets had me tegengehouden.

Na een week hield Eef het voor gezien en sloot zijn kamerdeur. Het is tegen de regels. Dat vertelde de vrouw die 's morgens de medicatie kwam brengen. Hij slaat er geen acht op. Hij had uitgelegd dat hij er niet van houdt om in een etalage te zitten. Nu klopt of belt de verpleging eerst om in dezelfde beweging de deur met een sleutel te openen. 't Scheelt niet veel, maar het is toch net even anders.

Toen ik vanochtend aanbelde, riep hij dat ik binnen kon komen.

Ik riep terug dat hij de deur open moest maken.

We herhaalden dit een paar keer, voordat de rollator naderde.

'Hoorde je me niet roepen?' stond hij broos te wiebelen in de deuropening.

‘Jawel, pap, maar ik heb geen sleutel.’

Ik ben nog niet gekleed,’ zei hij. ‘Je bent veel te vroeg.’ In de badkamer verstomt het geluid van vallend water. In de stilte klinkt mijn vaders stem. Hij roept.

Ik vind hem op een klapstoeltje onder de nadruppelende douche. Van zijn afzichtelijk dikke buik is niets meer over, het lege vel ligt in plooien op zijn schoot.

Hij had snel even onder de douche gewild, zich behoorlijk willen aankleden en was in de haast een handdoek vergeten. Of ik er even één wil pakken.

Zoals hij daar zit, heeft hij iets van een oude circusolifant. Door de achterpoten gezakt, een paar witte haren op zijn hoofd en lijf, beschaamde droevige ogen en een nutteloze, onmachtige slurf tussen de poten. Het tafereel doet me denken aan toen we nog in Vlissingen woonden. Ik zal een jaar of drie geweest zijn dat ik wel eens met hem mee mocht onder de douche. Maar Emma had er een einde aan gemaakt, want ik stelde vragen die zij liever niet had.

Eef is een afkorting van Ephimen.

Die wat buitenissige naam is te danken aan zijn moeders behoefte aan wat anders, wat exclusievers dan het voor de hand liggende Egbertus, omdat haar vader zo heette. En hoewel ze de naam niet onaardig vond, had ze haar oudste zoon niet Wouter genoemd, zoals haar echtgenoot heette en schoonvader, maar Waldemar. Voor de traditie handhaafde ze de beginletters, maar verder rekende ze af met het gangbare vernoemen en het daarmee vereren van haar vreugdeloze schoonvader en harteloze vader.

Bovendien, voedden deze ongewone namen haar fantasie over de achternaam van haar echtgenoot, die zij sinds haar huwelijk natuurlijk ook droeg en die in tegenstelling tot haar meisjesnaam voornaam klonk. Misschien was die naam wel van adellijke herkomst. Misschien was een of andere voorouder wel een echte hertog geweest.

Opgewekt bekeek ze zich in de spiegel, poederde haar neus, kneep een paar keer in haar wangen totdat haar bloed haar deed blozen en zette haar pothoed op. De steen op de speld in het vilt leek van een afstand op een echte edelsteen. Glimlachend streelde ze de pootjes van het vossenbont, overgehouden aan de tijd dat ze als bontwerkster het schamele huishoudgeld van haar moeder had aangevuld en dat nu op de kraag en de revers van haar mantel gedrapeerd lag. Niet slecht, dacht ze. Helemaal niet slecht.

Op straat in de Rotterdamse volkswijk werd het statige Ephimen al gauw Effeman of Effemannetje. Dat laatste omdat hij in beginsel een wat klein en schriel jongetje was.

Door de verbasteringen, die samen met voor hand liggende en afgezaagde rijmelarij en gepest voor veel hilariteit bij leeftijdgenoten zorgden, kreeg Eef een grondige hekel aan de naam. Bij aanvang van zijn eerste schooljaar op de HBS in het statige schoolgebouw aan de 's Gravendijkwal, stelde hij zich daarom voor als Eef. En zo bleef het: Eef Den Hartogh, met tweemaal een hoofdletter en g h. Dat dan weer wel.

Enkele jaren later stond hij opnieuw voor de klas. Nu op de mts en deze keer om zijn huwelijk en de komst van zijn kind aan te kondigen. Hij wachtte even tot het nieuws zou zijn doorgedrongen bij zijn medestudenten en nodigde toen iedereen, die er wat op aan te merken had, uit, dat dan maar meteen te doen. Slechts een van de studenten had even besmuikt gelachen, verder was het opvallend stil gebleven.

Thuis was het nieuws minder goed gevallen. 'Als je me nou belazert,' had zijn moeder gescholden. 'Alle jongens naaien meiden, maar jij moet er weer zo nodig een met jong schoppen en dan nog wel zo'n Indisch mokkel, zo'n pindakiet.' De pindakiet noemde het kostbare bruidsboeket dat haar schoonmoeder betaalde, in haar zenuwen een struik. ('Waar heb ik nou mijn struik gelaten?') Dat viel ook slecht.

Het heeft niet meer echt kunnen vlotten tussen die twee.

Ook Emma's moeder was geschokt door de op handen zijnde gezinsuitbreiding en ook zij was niet lovend over de partnerkeuze van haar kind. Haar dochter maakte niet alleen de familie te schande, ze had zich ook - en misschien was dat nog wel erger - vergooid aan die jongen uit een achterbuurt. Een man die, zonder baan, zijn vrouw en kind nooit behoorlijk zou kunnen onderhouden. Hij zat nog op

school nota bene, en wat voor school. Een titel van enige betekenis zou hij er niet aan overhouden en dus ook geen aanzien.

In een poging het onvermijdelijke enigszins draagbaar te maken, drong ze er bij haar echtgenoot op aan de toekomstige schoonzoon een studie aan de Technische Hogeschool in Delft aan te bieden. Maar de brutale vlegel had bedankt. Hij wou zijn eigen boontjes doppen. Stel je voor! Emma's moeder had er geen woorden voor.

Ik moet een jaar of tien geweest zijn toen ik mijn moeder, die net een kast afstofte, vroeg of zij met mijn vader had moeten trouwen. De ouders van een meisje uit mijn klas was het overkomen en we hadden met veel gegniffel en 'ohho' gefluister de maanden geteld die lagen tussen de trouwdatum van mijn ouders en mijn geboorte.

Emma schrok, ik zag het aan haar rug die verstrakte, en haar hand met de stofdoek bleef plotseling werkeloos op een van de planken van de kast liggen. Even bleef het onheilspellend stil. Zonder zich om te draaien vroeg ze hoe ik daar nou weer bij kwam. Ze wachtte niet op een antwoord. 'Je zou je moeten schamen,' zei ze daarentegen en toen verliet ze de kamer.

Eef duldde geen kleinzerigheid of andere aanstellerij, zoals hij uitingen van pijn noemde. Jij bent de baas, dus je lichaam doet wat jij wilt, was zijn motto. Aan zoiets als emotionele pijn maakte hij al helemaal geen woorden vuil. Dat was een kwestie van mentaliteit. Groot ontzag had hij voor de medische wereld en toen zijn vader niet langer zelfstandig kon blijven wonen, begon hij plotseling ook de loftrompet te steken over de verzorgingshuizen. In dezelfde adem riep hij dat hij daar zelf natuurlijk nooit terecht zou komen en prompt herleefden de vroegere oude

mannen- en vrouwenhuizen.

'Armoe troef en verzorging ho maar,' riep hij theatraal en verhaalde van een man uit de tijd dat zijn moeder nog jong was, die in zo'n tehuis alleen maar bonen te eten kreeg. Dus wilde niemand dat ouwetje op bezoek hebben, want moest hij naar de plee, die houten stinkton die eenmaal per week werd geleegd, want zo ging dat vroeger in de oude binnenstad van Rotterdam, dan zou het hele huis vergeven zijn van de stank.

Ik had gezegd dat die tijd voorbij was en geopperd dat ik, als het zover was, best voor hem en mijn moeder zou willen zorgen. Meteen had de twinkeling in zijn ogen plaats gemaakt voor spot en schudde hij gedecideerd zijn hoofd. Had ik niet ooit geroepen dat hem nog wat te wachten stond als hij oud zou zijn? Hij leek werkelijk beducht voor mijn revanche, ondanks dat de gememoreerde uitspraak plaats vond tijdens een van onze vader-dochter conflicten, toen ik al puberend struikelde over zijn sarcasme en van de weeromstuit zelf vals werd.

Zoals dat gaat met herinneringen, werd ook nu de volgende door de vorige gewekt. Met onheil in ogen en stem verhaalde mijn vader over ouders die in afgesloten achterkamertjes aan hun kinderen overgeleverd waren, of hun dagen hadden moeten slijten zoals dat incontinente mannetje vroeger bij zijn moeder aan de overkant in de donkere smalle straat. In weer en wind zat die man hele dagen buiten op het stoepje voor de deur. Pas als de zoon aan het einde van de middag weer thuiskwam, mocht het ouwetje naar binnen. Op de stoep bleef een grote natte plek achter. Nee, Mijn vader was blij dat die tijd voorgoed voorbij was.

Later werd hij overvallen door een hartkwaal en de kanker. Hij onderging vijf of zes operaties, waardoor allerlei

andere kwalen aan het licht kwamen of juist ontstonden, gevolgd door kuren, bestralingen, medische experimenten die te maken hadden met cholesterol en andere sluipende verziekers. Maar de benauwdheid en kortademigheid namen toe en tijdens een wandeling met zijn Aukje langs de Gelderse IJssel, leek het er even op dat hij het loodje zou leggen.

Onderzoek in het plaatselijke hospitaal wees uit dat het een ernstige vorm van longemfyseem betrof. Maar in weerwil van het voorspelde einde en dus tot ieders verbazing, ging hij door met ademhalen en na een weekje ziekenhuis en een maandje liefdevolle verzorging van Aukje schoof hij achter het stuur van zijn Honda en reed terug naar zijn eigen Rotterdam.

Aukje was weliswaar blij dat hij zich weer goed voelde, maar ze had vurig gehoopt dat zijn verblijf en gezondheid voor hem aanleiding zouden zijn om langer of misschien wel voorgoed bij haar te blijven. Hij had even geglimlacht, waardoor het leek of hij haar voorstel overwoog. Aangemoedigd had ze nog eens onderstreept hoe hij zich hier, in de Achterhoek thuis voelde, hoe goed hij de streek kende en hoeveel mensen er op hem gesteld waren. En dat was waar. De Achterhoek was zijn tweede thuis en ja, hij was er op zijn gemak en hij kende iedereen of beter, iedereen kende hem. Aukje had aarzeling in zijn stem gehoord en haar adem ingehouden.

In een flits zag Eef het voor zich. Het voorspelbare leven in het dorp waar de dagen kalmpjes voortkabbelden. Hij schudde zijn hoofd, hij wilde naar zijn eigen huis en vooral naar Rotterdam. Al was het maar om anoniem op straat te lopen zonder steeds aangesproken te worden en naar verhalen te moeten luisteren die hij, en nu formuleerde hij

het nog voorzichtig, niet altijd even boeiend vond.

Een paar weken na zijn thuiskomst reden wij naar Ikea voor een kleedje, zoals hij het noemde, om de vlekken in de vloerbedekking van zijn flat te bedekken. Vlekken van gemorste koffie en andere kleurrijke dingen, die hij zittend en blijkbaar met onvaste hand op de bank voor de televisie nuttigde. Het Zweedse warenhuis bleek te groot voor zijn kwetsbare gezondheid. Hijgend en zo zwetend dat het vocht over zijn gezicht liep, leunde hij hier tegen een stelling, hing daar tegen een tafel of plofte neer op een stoel of iets anders dat zich daarvoor leende. Ten slotte wachtte hij op een tuinstoel onder een rood/wit gestreepte parasol, totdat ik had afgerekend en het kleed plus nog een paar hebbedingetjes naar mijn auto had gebracht. Toen ik hem daarna ophaalde, liepen we stevig gearmd terug naar de parkeergarage.

Terwijl we daar zo liepen viel me in, hoe we, nu toch zeker alweer een jaar of dertig geleden, ook eens zo gearmd liepen. Het was midden in de winter, het vroor dat het kraakte en glad was het ook. We lieten de hond uit, die Eef en Emma ooit van een vakantie in Frankrijk hadden meegebracht. De magere jonge hond, een van de pups van de waakhond van de plaatselijke slager, had Emma zo ongelukkig aangekeken, dat zij zich geroepen voelde hem uit zijn miserabele bestaan te redden.

De inmiddels volwassen en doorvoede Duitse herder zag die avond iets onweerstaanbaars in de donkere verte. Hij trok zo hard aan de riem dat Eef zijn evenwicht verloor en pijnlijk op zijn stuitje viel. Ik hielp hem overeind en bood hem mijn arm aan. Ook toen hield hij me stevig vast, maar in de buurt van het huis liet hij los. Het was de eerste keer dat het me opviel hoe hij boog voor Emma's taboes.

Tevreden over het karpet, hing hij nonchalant met een borrel in zijn hand in de bank en dacht aan Aukje. Liefkozend schold hij haar uit voor bange boerin omdat zij opzag tegen de treinreis naar Rotterdam en uiteindelijk gaf hij toe dat hij zelf die lange autorit ook niet zo zag zitten. 'Het zou wel kunnen natuurlijk,' deed hij dapper, 'maar nou ja, voorlopig maar even niet.'

We spraken af dat ik hem naar de Achterhoek zou brengen.

'Robin is onverwacht een weekje in Nederland en heeft ook recht op haar vader,' redderde Emma door de telefoon, nadat ze me had verteld dat mijn zus met Eef naar de Achterhoek was en mijn protest had aangehoord. Ik weet niet meer of ik bozer was op hem omdat hij onze afspraak was vergeten of negeerde op Emma. Zij wist immers ook van de plannen en speelde wel boodschapper naar mij, terwijl ik het voor de hand liggender vond dat ze dat naar Robin had gedaan.

Dat mijn vader afspraken vergat, was niet nieuw, hij was zelfs ooit met iemand anders naar de theatervoorstelling gegaan waar hij mij voor had uitgenodigd.

Ik had ook eens met mijn dochter, schoonzoon en kleinkind voor zijn deur gestaan op de ochtend van zijn verjaardag, toen Aukje met verwarde haren, in een veel te grote badjas en op herensloffen de deur opende. Ze lagen nog in bed, moesten nog boodschappen doen, hadden niets in huis. Helemaal vergeten. Het was niet in hem opgekomen me uit te nodigen toen hij jubileerde op zijn werk. En toen hij daar afscheid nam, mocht ik er niet bij zijn vanwege zijn erg jonge geliefde, om wie hij gedoe met Emma wilde vermijden. Dat hij Emma er niet bij wilde hebben, kon ik nog wel begrijpen, maar waarom ik er dan niet bij mocht

zijn, begreep ik niet.

Het liep uit de hand toen ik hem belde en begon over Robin en die reis naar Aukje. Hij noemde me overgevoelig en schamperde dat de wereld niet om mij draaide.

Ik verweet hem gevoelloosheid en riep dat ik me verraden voelde.

Hij vond dat blijkbaar amusant, want hij lachte. 'Wat weet jij nou van verraad? In de oorlog...,'

Toen had ik er ineens schoon genoeg van en verbrak het contact. Drie jaar later, kort nadat hij zijn intrek in Bienvenue had genomen, schreef ik hem een brief.

Dag pap,

Ik luisterde net naar Herman van Veens bewerking van het kerstverhaal. Over de geboorte van Christus en de belofte voor een betere wereld. Over Herodes die zo bang was dat een nieuwe koning zijn macht zou aantasten, dat hij uit voorzorg en voor de zekerheid alle pasgeborenen jongetjes liet vermoorden. Dat kind stond natuurlijk een heel andere macht voor. Zoals elk kind.

Zulke verhalen raken mij. Net als die uit 'Het grote boek voor de jeugd' waar jij uit voorlas en dat wonderlijke versje uit de krant in Vlissingen van Er was er eens een mannetje. Verhalen over pogingen, goede bedoelingen, mis-begrijpen, angst en over hoe het ook anders kan. Daarover gaat mijn brief. Ik wil graag dat we de tijd die we nog hebben, gebruiken om het anders te doen. Misschien kunnen we op de valreep, maar nooit te laat, opnieuw beginnen.

Van Veen zingt over liefde die zoveel schoner is dan haat. Dat je in liefde kunt wonen, maar ook in haat. Het lijkt een simpele keuze en blijkbaar is het dat niet, want al eeuwen worstelen mensen met dit dilemma. Herodes was bang voor verlies van macht en door die angst verspreidde hij in een korte tijd verdeeldheid en haat. Dat doen veel mensen, als ze door hun angst worden gestuurd. Waarschijnlijk heeft iedereen een Herodes in zich en als de omstandigheden niet mee zitten of als we ons bedreigd voelen, komt die soms zomaar tevoorschijn. Zoals tijdens ons laatste telefoongesprek, een paar jaar geleden. Ik voelde me bespot, niet serieus genomen

en net als in een wedstrijd volgde de ene opmerking op de andere. Hatelijkheden, over en weer. Zoals ze er altijd waren.

Ooit dacht ik dat de wereld zo in elkaar zat. Dat ik me niet moest laten raken, niemand moest vertrouwen, anderen op afstand moest houden en dat aanval de beste verdediging was. Ook mijn wapens waren: kritiek, minachting en woede. Maar het was allemaal angst. Ik was bang dat ik niet mee mocht doen of afgekeurd zou worden. Het is niet gebruikelijk om stil te staan bij onze angst, want daaronder zit ons verlangen en machteloosheid en woede en die willen we niet voelen. Daarom passen we ons aan en leren blij te zijn met wat ons ten deel valt. We voelen ons schuldig als we meer willen, anders willen, tot ons recht willen komen en willen stralen. Op den duur minachten we ons verlangen, want we moeten gewoon doen omdat we dan al gek genoeg doen.

Uit angst en jaloezie worden die mensen die zich toch aan die vernederende, klein en afhankelijk houdende en dus liefdeloze dogma's ontworstelen, gekruisigd. Nog steeds. Je kent toch de uitdrukking wel dat je kop eraf gaat, als je hem boven het maaiveld uitsteekt? Ik ga het toch doen, omdat ik denk dat elk mens ook een Christus in zich heeft. 't Is maar net wat je aanraakt, wat er gevoed wordt. Liefde en haat lijken onverenigbare uitersten, maar het zijn polen van een en hetzelfde, zoals donker en licht polen zijn van hetzelfde etmaal. Jij was het toch, die altijd zei, dat het er niet om gaat of je iets per ongeluk of niet expres fout hebt gedaan, maar om iets expres goed te doen?

Dus, zullen we ermee ophouden? Met de kritiek, de minachting, de hatelijkheden en de afstand. Zullen we expres het vertrouwen een kans geven? Ik wil dat graag. Ik weet niet precies hoe, maar ik wil het proberen. Laten we de resterende tijd niet verspillen met gedoe over schuld en wie en waarom, maar geloven in liefde en betrokkenheid. Ik vermoed dat jij dat ook nodig hebt. Juist nu. Als ik dit teruglees, lijkt het of ik pleit voor geloof in de Kerstman. Natuurlijk die bestaat niet echt, hoewel, als je in hem gelooft, misschien wel.

Ik wens je gemoedsrust en kracht in de pijnlijke en verwarrende tijd die je doorbrengt. Ik weet dat Emma je bijstaat en daar ben ik blij om. Ik kom je binnenkort opzoeken.

Josephine

Ik parkeerde mijn auto in een van de daarvoor bestemde uitsparingen in het trottoir voor de ingang van huize Bienvenue. Gadeslagen door een aantal mannen of vrouwen, dat was niet te zien, door de jassen en mutsen waarmee ze stevig ingepakt in rolstoelen in de luwte van de gevel zaten, liep ik naar de ingang en knikte naar hen. Ze staarden me uitdrukkingsloos na. Later zou ik begrijpen dat de meeste bewoners bijna continue gedrogeerd waren.

Op de zesde verdieping, aan het einde van een lange gang vond ik Eef in een openstaande kamer. Hij zat van de deur afgekeerd op een eikenhouten bankje met een groenige, bekleding. Ik herkende de gebogen rug. Zijn haar was dunner geworden, maar nog steeds niet grijs.

Blijkbaar voelde hij mijn aanwezigheid, want hij draaide zich om en stak ter begroeting een hand op.

Ik stapte naar binnen en keek rond. Voor hem stond een ronde tafel met een Perzisch kleedje en wat papieren. Tegen de wand sperde een donkere houten kast haar deuren open en toonde een mini televisietje. Geluidloos renden mannen in zwart en wit over een modderige vlakte. De rest van de muur werd gedomineerd door een immens wandmeubel van immitatiewengé, in het echt een kostbaar hardhout dat net als palissander in het derde kwart van de vorige eeuw in zwang raakte. Bijna iedereen had een mimiset, je zou denken dat zoiets vanwege de afmetingen een miniset zou heten, maar nee een mimiset: drie onder elkaar passende bijzettafeltjes met verchroomde pootjes en een blad van palissander.

Links naast de deuropening bevond zich een keukenblok met kooktoestel, waterkoker, een koffiezetapparaat. Ernaast een koelkast en een eettafel met één stoel. Naast de bank stond een massieve eiken fauteuil met een pluchen zitting in wijnrood. Vanaf die stoel kon je ook naar de voetbalwedstrijd op de televisie kijken. Boven de bank hing een portret van een vuil zigeunerjongetje in tranen.

In het midden tussen de kitchenette en de bank was een doorgang naar de slaapkamer. Boven een smal ijzeren bed hing een poster met vier uitgebloeide zonnebloemen en ernaast stond een tweede eikenhouten zetel met rood pluche. Over de leuning hing mijn vaders kamerjas. Aan de slaapkamer grensde de badkamer, de extra brede schuifdeur stond rolstoelvriendelijk open.

'Vind je ervan?'

Nu pas keek ik hem aan. Mijn adem, die ik blijkbaar ongemerkt ingehouden had, ontsnapte, maar waar moest ik mijn schrik en mijn verwarring laten? Zoals hij daar zat had hij niets meer van de cynicus die overal een antwoord op had, de fanatieke vader met de scherpe tong en de losse handen. De man die zich niet afspraken hield en bij wie ik me vaak zo dom en nutteloos had gevoeld, dat een soort hand op mijn keel me het spreken soms onmogelijk maakte en mijn van angst bolstaande lijf als vanzelf in een zeekoe veranderde. Amorfe waande ik me veilig. Maar mijn vader raakte door mijn incognito meestal juist op stoom. Met geveinsde verbazing trok hij de linker wenkbrauw op, vernauwde de ijzig blauwe ogen tot spleetjes en blies met een brede grijns lucht door de spleet tussen zijn voortanden. Fluitend, minachtend. Afhankelijk van wat ik op mijn geweten had, volgde er een sneer, een enkele klap in mijn gezicht of een uitgebreider pak slaag. Soms steeg ik in mijn

verbeelding op en keek over de rand van de plafondlamp, naar het gedoe onder me. Dat kunstje hielp om de pijn te verdragen.

'Niet verkeerd, pap. Alleen die meubels hè,' zei ik doelend op de troosteloze achtergebleven huisraad van gestorvenen, die doordrenkt met ouderdomsgeur en verschoten door tijd en licht de sfeer opriepen van een kringloopwinkel. Mijn bleke en sterk verouderde vader viel in dit decor nauwelijks op. Goeie god wat zag hij eruit. Zoals hij daar zat, kon hij, al zou hij willen, geen vlieg kwaad doen. Sterker nog, zoals hij daar zat, had ik met hem te doen.

Eef haalde zijn schouders op over de meubels, waar hij over inzat was de inhoud van de brief die voor hem op tafel lag. Met een priemende vinger wees hij naar de papieren. Hij had gedacht dat het verblijf in dit huis tijdelijk was, totdat zijn rib genezen zou zijn, maar de brief bevatte een indicatie voor de eerstkomende vijf jaar. Had hij dat bericht net ontvangen? Zat hij daarom zo verslagen voor zich uit te staren? Had niemand hem ingelicht, voorbereid?

Hij schudde zijn hoofd. 'Ik ga hier dood,' zei hij nog net hoorbaar en draaide gegeneerd zijn gezicht af.

We vielen in een diepe stilte. Op het rode pluche tegenover hem, las en herlas ik de brief, humde wat en sprak mijn verbazing uit. Ik wist zo gauw niets anders en hoopte dat hij er zich door gesteund zou voelen, maar of dat zo was werd niet duidelijk, want hij bleef zwijgend naar buiten kijken. In de keuken vulde ik de waterkoker en in het kastje boven de koelkast vond ik theezakjes en kopjes. Blijkbaar was er meer aan de hand dan een paar gekneusde ribben. Opgelucht bij de gedachte dat ik iets kon doen, beloofde ik hem het uit te zoeken. Hij reageerde nog steeds niet, dus gooide ik het over een andere boeg. 'Met mijn

brief was je ook niet zo in je sas, hè?'

Dat had Emma me verteld en ook dat ik er maar niet teveel van moest verwachten, als hij er sowieso al iets van zou begrijpen. Hij had haar immers ook nooit begrepen of serieus genomen. Altijd als het erop aankwam had hij zijn kop in het zand gestoken. Ik had haar commentaar op zijn beloop gelaten, ervan overtuigd dat Eef niet gek was en me best begreep. Bovendien had ik getwijfeld aan mijn moeders oprechtheid, want nee, ik had die brief niet geschreven als handreiking, een hand die hij kon pakken om het goed te maken. Ik had geschreven, omdat ik contact met hem wilde, nu het misschien nog niet te laat was.

'Nee,' antwoordde hij, 'want je houd je niet aan de regels.'

Ik schoot in de lach.

Mijn vader keek verbaasd.

Ik vroeg niet verder, maar stelde voor regelmatig op bezoek te komen. Om de veertien dagen of zo.

'Is goed,' mompelde Eef schouderophalend.

'Zijn regels,' reageerde Emma. En als uit een overvolle lade bulkte het naar buiten. Hoe dominant hij was en hoe cynisch, hoe agressief hij kon zijn en hoe bang ze voor hem was. Hoe hij haar zijn wil oplegde en nooit had willen luisteren. Of ik me soms kon herinneren dat hij ooit geluisterd had? Alles moest toch altijd volgens zijn regels?

Ik kende haar litanie en dacht er lange tijd ook zo over. Toch, zonder dat Eef en ik verder over mijn brief gesproken hadden, leek er verstandhouding. Zelfs over de verder niet toegelichte regels.

'Ik kom in mijn brief dichtbij,' zei ik. 'Dat mocht nooit, mam en dat zijn jouw regels, niet die van hem.'

‘We hebben hier te maken met de ziekte van Wegener,’ zei de huisarts. ‘Een zeldzame en gevaarlijke auto-immuunziekte die de nieren aantast.’

De ogenschijnlijk onschuldige verkoudheid en de vermoeidheid waar Eef al maanden last van had en die maar niet over wilden gaan, bleken bij nader inzien de eerste symptomen. Onderzoek had de ontstekingscellen aan de wanden van de kleine bloedvaten aan het licht gebracht en deze voorspelden onherroepelijk en snel versterf van zo goed als alle organen.

Emma dacht dat er ook sprake was van Korzakov of dan toch minstens van Alzheimer. Hij vergat alles en zij kon hem niet meer volgen. Zoals ze erover praat is het alsof ze het hem verwijt, zoals meestal als ze niet begrijpt wat iemand beweegt of als de wereld er voor anderen anders uitziet dan voor haar.

Van achter haar zwarte designbureau schudde de huisarts haar kortgeknipte donkere krullenhoofd. Achter haar, tegen de muur, hingen foto’s van mensen met scheefgegroeide ledematen, posters met botten en beenderen en eentje met een inkijkje in een zwangere buik. Toen ik vroeg naar een prognose, een perspectief en het codicil benoemde dat Eef mij ooit gaf, omdat hij niet wilde leven als een plant, trok de arts een wenkbrauw op.

‘Mijn dochter is onlangs voor het eerst bij haar vader op bezoek geweest,’ hielp Emma, ‘en ze is nogal geschrokken.’

Die opmerking zorgde voor argwaan. Afgemeten vroeg de arts hoeveel contact ik eigenlijk had met mijn vader.

Nog net op tijd slikte ik een antwoord in dat de zaak niet verder zou helpen en in de stilte die daardoor ontstond sprong Emma weer behulpzaam bij: 'Ze denkt dat haar vader niet meer wil leven.'

Dat dacht ik niet. Misschien dacht Emma dat zelf of zag ze op tegen de terugkerende confrontatie met haar zieke ex, voor wie ze zich plotseling verantwoordelijk voelde, misschien wilde ze zelf dat hij snel doodging. 'Ik wil weten,' deed ik te kortaf, 'wat hem te wachten staat en in hoeverre genezing mogelijk is.' Ik zei dat ik hem depressief vond of dat hij bezig was dat te worden, vroeg of ze dat wilde checken en hem, indien van toepassing, van medicatie wilde voorzien. Tot slot vertelde ik van de brief op de Pers en mijn vaders verslagen gezicht.

Genezen? De krullen schudden. In het gunstigste geval zou door goede medicatie een vorm van stilstand bereikt kunnen worden. Nadruk op de laatste drie woorden moest ons doordringen van het feit dat het hier om een mogelijkheid ging, absoluut geen vanzelfsprekend dus en dat ze niets kon garanderen. Voor enig succes was onder meer de medewerking van Eef noodzakelijk en daarom moest hij maandelijks de medicatie laten aanpassen in het ziekenhuis. Zonder deze behandeling was de kans op een beroerte groot en dat kon de dood betekenen, maar ook, en de arts achtte dat waarschijnlijker, verlammingen en dus allerlei functie-uitval. Overigens dacht ze niet aan Korzakov en depressief vond ze hem ook niet. Een beetje somber misschien, maar ja wat willen we?

Ja, wat wilden we eigenlijk?

De arts stond op en liep naar de deur, zodat haar vraag, die natuurlijk geen vraag was, in de lucht bleef hangen. Wat haar betreft was dit gesprek afgelopen, ze opende de

deur en liet ons met een handgebaar naar de gang en een vermoeide glimlach uit.

Eef ging dus niet dood. Althans niet meteen. De diagnose van de huisarts negerend, bleef Emma erbij dat hij dementeerde. Ze nam kordaat op zich de huur van zijn woning op te zeggen en zijn auto te verkopen. Niemand hoefde te tobben, de kapitein stond aan het roer.

Ik protesteerde, noemde hem gedesoriënteerd, want zomaar uit zijn huis gerukt en legde uit hoe vervreemdend dat kan zijn.

Emma kon zich er niets bij voorstellen.

Geërgerd protesteerde ik tegen de verkoop van de auto en pleitte om eerst het huis aan te pakken. Misschien kon er nog wat van zijn eigen spullen naar zijn nieuwe onderkomen. Ik beloofde vrij te nemen, zodat we een en ander samen konden aanpakken.

Nu knikte Emma, want ze kon het allemaal niet alleen. Wonderlijk hoe ze zich opwerpt als redder en tegelijk gered moet worden. Vroeger verwarde me dat, want nam ik het over dan had ik haar verkeerd begrepen. Deed ik niets, werd ze boos; vroeg ik wat ze wilde, dan had ik geen verantwoordelijkheidsgevoel. Mijn moeder vindt dat hetzelfde als het woordeloos aanvoelen van haar behoefte. Over de auto zweeg ze. Die was al verkocht, zou later blijken.

Nu ze op assistentie, zoals ze mijn voorstel noemde, kon rekenen, pakte ze de regie weer op en lanceerde een antiquariaat voor de boeken.

'Ik ga die boeken eerst zelf uitzoeken, een paar bij Eef zetten en er een aantal zelf houden,' zei ik.

'Heb je daar dan ruimte voor?' deed Emma zuinig.

Geërgerd mompelde ik iets over ruimte maken en stelde

voor om met hem naar de flat te gaan, zodat hij zelf kon bepalen wat er met zijn spullen moest gebeuren. Hij zou dan ook afscheid kunnen nemen van zijn huis en van zijn buren.

'Met die buren had hij niet zoveel,' wist Emma en ze vroeg zich hardop af hoe ze hem naar zijn huis kreeg.

'We kunnen het volgende week samendoen,' stelde ik voor.

'Zie jij jezelf dat allemaal doen?'

'Ja, dat zie ik mezelf doen.'

'Je had het toch gehad met hem?'

'Verdomme mam, houd nou eens op'.

Geschrokken piepte Emma dat ze me wilde ontzien en rekening probeerde te houden met mijn drukke baan, waar ook niet alles op rolletjes liep. Ze deed het dus ook voor mij en voor mijn beide zusters die, vanwege hun Franse habitat, niet in staat waren iets te doen. Als langs de neus weg memoreerde ze nog even de gecompliceerde relatie van Eef met zijn dochters, vileinde dat ze het graag deed, er alle tijd voor had en dat ik het haar niet moest afnemen.

Ik gaf me niet gewonnen, haalde diep adem en dacht na. Eerst had ze geen enkele bevoegdheid, nu nam ze de regie en bedelde ik om een rolletje. Wie was hier nou bezig iets van iemand af te nemen? En net als vroeger, ging het ook nu weer om mijn vader. Dat zogenaamde ontzien was een mooi woord voor buitensluiten. Maar net voordat ik adequate tekst had, zette Emma de situatie naar haar hand.

'Weet je wat,' zei ze, 'ik vraag een oud-collega mee naar je vader en zijn flat.' Ze kende wel iemand. Een man in wie Eef altijd veel vertrouwen had en die hem was opgevolgd op de zaak. 'Als jij dan volgende week iets met die boeken doet, schiet alles lekker op'.

De flat zag er verzorgd uit. Kranten en andere post lagen in keurige stapels op de eettafel en tierende kamerplanten sierden de vensterbank. Door de trouw van Corry, zijn huishoudelijke hulp leek alles te wachten tot de heer des huizes de deur zou openen om door te gaan met waar hij gebleven was.

Toen zag ik de stickers. Van die gele post-it plakpapiertjes. Op de televisie, die pontificaal midden in de kamer stond, zat er één. 'Televisie' stond erop geschreven. Een eetkamerstoel had een sticker met 'stoel'. Op de staande lamp stond 'lamp'. Niemand had blijkbaar aan de bank gedacht, want daar zat geen sticker op. Wel op een 'plant'. Als er nou nog 'Yucca' stond, of 'Kaapse viool'.

De karaffen en fotolijstjes op het wandmeubel hadden stickers. Driemaal karaf en viermaal fotolijst. De horizontale deur met wit formica, 'de klep' zeiden we vroeger, die bij het openen en sluiten een geluid produceerde dat het in een horrorhoorspel goed gedaan zou hebben, stond open en gaf zicht op de bar met flessen en glazen vol stickers. De geluidsinstallatie eronder had er geen. De cd's en grammofoonplaten ook niet.

'Wat moet hij nou nog met muziek,' vond Emma.

Achter in de kamer stond, onaangeroerd, de vierdelige Lundia boekenstelling met boeken in dubbele rijen. Het complete werk van Loe de Jong sprong het eerst in mijn oog. Die naargeestige historicus die met zijn bezetting op de televisie kwam. Dat ik er bang van werd, maakte geen verschil, kijken moest van Eef. Er was immers niets om

bang voor te zijn, tenminste nu niet, wel tijdens de oorlog, dus wat wist ik nou van angst? Of van honger? Moest je ook nooit zeggen, dat je honger had. Dan passeerde er een batterij broodmagere, van honger verrekkende mensen in concentratiekampen of de Hongerwinter. Altijd viel mijn narigheid in het niet bij die van talloze onbekenden.

'De kindertjes in Japan, die hadden pas honger,' deed mijn grootmoeder eens een duit in het opvoedzakje. Toen ik vroeg hoe zij dat wist, volgde een week kamerarrest omdat het wel erg laag was om zoiets te zeggen. Pas jaren later begreep ik dat het niet om de kindertjes in Japan ging, maar om die in de Jappenkampen en dat mijn grootmoeder en mijn moeder daar zelf jarenlang honger hadden geleden. Waarom ze aannamen dat ik dat allemaal wist, was me een raadsel. Soms wilde ik dat ik erbij was geweest, dan had ik er tenminste bij gehoord.

Kookboeken, boeken over wijn, boekjes van Simon Carmiggelt, Havank, Simenon. Een Bijbel, krantenknipsels, hele kranten. Het Vrije Volk van mei 1940 tot met 1945, bijna allemaal. Moderne Nederlandse literatuur. Boeken over dieren en vogels.

Regelmatig gingen we naar het bos om paddenstoelen te zoeken of bosbessen en dan wees Eef op de vogels en fluisterde met zijn wijsvinger tegen zijn lippen: 'Sssst, kijk, daar zit een merel en dat daar is een specht. Die klopt met zijn snavel tegen de schors van de boom. Dan komen er torretjes en andere insecten tevoorschijn en die eet hij op, vindt hij lekker.' Soms zagen we een hert met een kalfje, of een van dauw glinsterend spinnenweb. Tijdens de vakantie op de Veluwe, heel vroeg in de ochtend, met een trui over mijn pyjama, ssst, stil, zachtjes, in de verte liepen wilde zwijnen. De vijver met de karpers. Toen ik vroeg of ik ze

kon aaien, knikte Eef. Maar ik moest dan wel heel voorzichtig doen, want misschien zagen die vissen mijn hand aan voor een lekker hapje.

In de keuken bedacht ik dat er ook wat van zijn servies mee moest en een paar pannen. Hij kookte graag met paddenstoelen en vreemde groenten. Van hem leerde ik dat je een stukje van je ziel moest toevoegen aan een gerecht, pas dan werd het echt lekker. Erwtensoep. Het hele huis rook ernaar. Op het keukentafeltje ontdeden we de varkenspoot van het vlees en kloven we de botjes af tot er echt helemaal niets meer aan zat. Soms maakte hij schuimige omeletten met van alles erin en erop of ragout met kip of niertjes. Die niertjes smaakten heerlijk, door het stukje ziel waarschijnlijk, want tijdens het koken had de geur wat weg van een openbaar toilet bij een benzinestation. 'Zwijnenpis,' had Eef gelachen.

Op de verdieping stonden de deuren open. Hij moet zijn eigen bed hebben, bedacht ik en sloot de slaapkamer. In een ander kamertje, eigenlijk was het niet meer dan een grote kast, bleek een werkplaatsje met een werkbank, gereedschap en een stelling vol blikjes en doosjes met ringetjes, moertjes, haakjes, dopjes, plugjes, nageltjes, schroeven, bouten en moeren in alle maten. Aan de muur hingen zagen, scharen, beitels, schroevendraaiers en hamers. Eef was handig. Hij timmerde een poppenkast, de fauteuils in de woonkamer, het keukentafeltje.

Lang geleden werd ik eens wakker en was er niemand thuis. Mijn zusjes logeerden bij oma, dat wist ik nog wel, maar waar waren mijn moeder en mijn vader? De buurvrouw hoorde me huilen en waarschuwde Eef, die in de kelder aan het werk was. Binnen een paar minuten was hij boven, de verf nog aan zijn handen. Hij had niet gedacht

dat ik wakker zou worden, had gedacht dat hij wel even … 'Hier, drink wat limonade voor de schrik.' Hij vertelde dat Emma naar gymnastiekles was en toen de limonade op was, zong hij me in slaap.

Drie kleine kleutertjes, die zaten op een hek, bovenop een hek. Drie kleine kleutertjes, die zaten op een hek. Op een moo-oo-ooie zonnige dag in september.

Verbaasd bekeek ik mijn tranen in de spiegel boven de wastafel in de badkamer, liep naar de logeerkamer en plofte op mijn oude meisjesbed dat, voordat het hier voor gasten bestemd werd, lang geleden met me mee verhuisde naar de zolderkamer van oma. 'Kom maar lekker bij mij hoor,' had oma me door de telefoon troostend op de hoogte gebracht van Emma's verzoek. 'Jij kan er niets aan doen dat je vader overspannen is.'

'Kan je fijn op jezelf wonen,' vileinde Emma toen ik verhaal ging halen. Hoe vaak had ik immers niet geroepen dat ik op kamers wilde? En omdat die nieuwe woonsituatie huishoudelijk inzicht vroeg, had ze me ook maar meteen aangemeld voor een jaartje vormingsklas op de huishoudschool. Zelf had ze twee linkerhanden toen ze trouwde, 'kind je weet niet hoe vreselijk dat is' en daarom dus, om me dat te besparen en voor mijn eigen bestwil.

Dat van die linkerhanden kwam door de bedienden in Indië. De kebon[1] zette zelfs Emma's fiets weg, die ze bij thuiskomst achteloos in zijn handen liet vallen en wat ze leerde in de Jappenkampen had zo weinig met het gewone leven te maken, dat die ervaringen eerder in haar tegendeel gewerkt hadden.

Dat begreep ik, maar ik begreep niet waarom ik naar die

[1] tuinjongen

huishoudschool moest. Mijn handen waren niet links want wij hadden geen bedienden en opdrachten geven kon mijn moeder als de beste. Ik wilde naar de toneelschool of de sociale academie. Maar de wereld van artiesten was er een vol verderf en mijn ouders waren niet van gisteren. Dus bonden ze deze kat niet op het spek. Bij het idee van de sociale academie, lachte mijn vader smalend. Voor het vak dat je daar leert, moet je kunnen luisteren en dat kon hij niet bepaald tot mijn talenten rekenen. Mijn verweer dat luisteren niet hetzelfde is als gehoorzamen, maakte het er niet beter op.

Zo stond ik tegen het einde van die zomer samen met onwerkelijk veel andere meisjes, in de immense hal van de Rotterdamse Huishoudschool. Midden op de brede stenen trap klapte een grote stevige vrouw in mantelpak en met grijze krullen in haar handen. Onmiddellijk verstomde het gekakel. De directrice heette ons welkom. Ze opende het schooljaar met nieuwe huisregels, die ze een voor een voorlas en beloofde de meisjes van de vormingsklas een speciaal programma. Ter ondersteuning van praktische vakken als koken, naaien en wassen kregen wij namelijk les in schei- en natuurkunde.

Stikkend van de lach borduurden we tijdens de eerste naailes onze naam op 'de linkerborst' van ons uniformschort. De lerares leek iets met borsten te hebben, want later gaf ze ons toestemming de onze op tafel te leggen als we bezig waren met naald en draad een zoom in een kussensloop te naaien. De was werd op het fornuis gekookt in grote dampende ketels en zo nu en dan mochten we de nieuwe elektrische wasmachine gebruiken, een open bak op wielen waarin het wasgoed door middel van een soort heen en weer gaande schroef in beweging werd gebracht

en gehouden. Ook strijken was een lesonderdeel, zelfs de zakdoeken 'denk erom, glad tot in de puntjes'. Tijdens de kookles brandde steevast iets aan en de net uitgevonden snelkookpan lanceerde de gare rode kool sissend in de richting van het plafond.

Het jaar werd afgesloten met een schoolreis. Twee klassen, ongeveer vijftig meiden, drie dagen in de bossen. Jo met de banjo. Halfzware shag, goedkope sherry. 's Nachts sleepte ik mijn matras naar de slaapzaal waar Heleen sliep. Gierend van de lach maakten we de vrouwenliefde belachelijk. Ik plaste ervan in mijn broek, maar mijn gevoelens voor haar verdwenen niet.

Na de huishoudschool regelde Eef een baantje via een voormalig schoolvriendje, de pafferige personeelschef bij Unilever. Ik had als baby nog bij hem op schoot gezeten, beweerde de gluiperd. Het merendeel van de twintig medewerkers bleek in de buitendienst en vijf zaten er op kantoor. Een van die vijf, de enige man, hield de overige vier, waaronder ik, door een glazen wand in de gaten.

De buitendienstcollega's toerden dagelijks door alle windstreken van het land met een voorloper van de camper om de plaatselijke bevolking rookworst, die luchtdicht verpakt was geweest, soep uit een pakje of vlees uit een blik te laten proeven. Een andere keer ging het om een nieuw soort margarine of pindakaas of ragout en de soep kwam ook wel eens uit een blik. Op maandagochtend lagen de formulieren met de testresultaten te wachten om door ons te worden overgeschreven op andere papieren. Thuis at ik soep uit een pak of vlees uit blik, want we troffen het, de ongeopende verpakkingen die de enquêtrices mee terug brachten, kregen wij gratis mee.

Terug in de woonkamer, werkte ik me door de boeken heen. Twee dagen later kwamen kennissen van Eef kijken of er in zijn flat nog wat van hun gading was. Het was of vreemden de kasten plunderden en hun buit opgetogen meenamen. Met lede ogen zag ik ook de piano de deur uit gaan. Het antiquariaat gaf een habbekrats voor mijn vaders gekoesterde oudheden en de vrijwilligers die tegen geringe vergoeding kwamen om schoon te maken en daar waar nodig iets te herstellen, verlieten onverrichter zaken de flat.

Mopperend stond Emma zelf op een wiebelend keukentrapje gaten in het plafond te dichten. Ze begrijpt maar niet dat mensen niet als bedienden behandeld willen worden.

Aan het einde van die week zat Eef op zijn eigen bank. Opgewekt gaf hij aanwijzingen bij de inrichting van wat erover was van zijn boekenkast. Zijn oude televisie overleefde de verhuizing niet, dus stond het nieuwe platte toestel nu tussen de boeken. Goedkeurend knikte hij toen hij het servies in de keuken zag en de pannen, voelde aan de stof van het gordijn, dat Emma in het gat tussen de slaapkamer en de woonkamer hing en wachtte geduldig tot ik het nieuwe salontafeltje van Ikea in elkaar gezet had.

'Waar is de piano,' vroeg hij.

'De zoon van Riek heeft hem meegenomen,' zei ik.

Eef knikte, keek over zijn schouder naar zijn bed. 'Waar ga jij nou slapen,' vroeg hij aan Emma.

'Gewoon thuis,' antwoordde zij.

Eef knikte weer, stond op, schuifelde naar zijn slaapkamer, sloot het gordijn achter zich, liet zijn kamerjas van zijn lijf glijden en stapte in bed.

Huize Bienvenue telt veertien verdiepingen en even zoveel eindeloze gangen. Aan weerszijde van de monumentale hoofdingang met de glazen schuifdeuren staan bakken met verkleurde plastic palmen. In de portiersloge zit een jonge vrouw in iets dat op een jasschort lijkt. Ze kijkt niet op van haar beeldscherm en reageert pas als je je vraag voor de derde keer herhaalt. Verderop in de hal, slaat men achter dichtgeplakte etalages, onduidelijke zaken op en in het troebele water van een immense inpandige vijver zwemt één vergeten goudkarper. De fontein is al jaren defect, het restaurant een lawaaierige eetzaal en in de tuin staat het gras tot kniehoogte. Achter een paar dapper volhardende rozenstruiken gaan de vuilcontainers nauwelijks schuil.

Toch begon dit verpleegtehuis als luxueus particulier bejaardenoord. Toen gaven de zware glazen deuren toegang tot een majestueuze indirect verlichte hal en dempte zacht koningsblauw tapijt de voetstappen, en toen glimlachte een correct geklede heer of dame van middelbare leeftijd je vanuit de portiersloge tegemoet en wees je de weg of bewees je een andere dienst.

Langs de wand tegenover de liften bevonden zich winkeltjes met luxe koekjes, taartjes, bonbons, kranten, tijdschriften, postzegels, rook- en schrijfwaren, natuurlijk ook bloemen en zo meer van die artikelen die zich goed lenen om cadeau te geven of om het leven te veraangenamen. In de met tropische planten omringde vijver midden in de hal zwommen goudkarpers en zorgde een fontein met klaterend water voor een zekere chique.

In het restaurant dineerde men à la carte en men genoot er van een goed glas wijn. De flessen lagen decoratief opgetast in wijnrekken langs de wand. De brede ramen gaven ruim zicht op de fraaie tuin met bloeiende rozenstruiken en een lommerrijk terras. Het was hier goed toeven voor de oudere mens, die wilde genieten van de welverdiende vrije tijd na een werkzaam leven.

Dat alles lijkt lang geleden.

En in de loop van de tijd lijkt er een laag grijsbruin stof te zijn neergedaald op het gedateerde interieur. Hierdoor heeft de aanblik iets weg van een oude sepiakleurige foto.

Niets wordt meer gerenoveerd, vervangen of vernieuwd want de hele vergane glorie staat op de nominatie om te worden afgebroken. Totdat het zover is, wonen hier ongeveer zeshonderd mensen. Sommigen om te herstellen van een gebroken heup, een hartinfarct of andere grote operatie. Anderen zijn dement, kampen met hartfalen, longziekten of terminale kanker en wachten op de dood. In dat laatste lijkt overigens weinig vertrouwen, gezien de pogingen van de huidige gezondheidsindustrie om dat onvermijdelijke einde voortdurend uit te stellen. Het lijkt alleen om techniek te gaan, als een ultieme poging tot controle, waardoor de existentiële vragen, die van leven en dood worden weggehouden of ontkend.

Eef komt alleen beneden als het niet anders kan, want 'niets is vreselijker dat tussen die kwijlende en morsende oude lijken te zitten.' Hij verblijft in zijn eigen vertrekken en eet daar ook, want de eetzaal is zo mogelijk nog ontluisterender dan het terras, al was het maar door de twee gigantische televisieschermen aan de wand waarop continue verschillende programma's tetteren. Tel daarbij de hoge mate van hardhorendheid van de meeste gasten op en je

hebt een gegarandeerd oorverdovend kabaal.

Mijn vader komt zijn onderkomen uit als hij een bezoek moet brengen aan een arts of het ziekenhuis. Op Emma's verzoek brengt de verzorging hem dan naar beneden. Meestal op een tijd die past in het werkschema, dus zit hij ook nu al geruime tijd op de stenen rand van de vijver met zijn rug naar het water voor zich uit te staren. Samen met een opvouwbare rolstoel en het tasje met ziekenhuispapieren op zijn schoot, wacht hij op de dingen die komen.

'Zo'n toestand,' had Emma geklaagd. Moesten ze met een taxi, liep ze achter die rolstoel, keek ze op die kale schedel met die grijze piekharen. Moest hij in een glazen potje plassen. Alles nat. Zat hij met een natte broek in die rolstoel. En bloedprikken. Of ik gezien had hoe zijn armen eruitzagen? Kortom, zij was er na afloop helemaal kapot van, dus als ze hem ook nog eerst van die zesde verdieping naar beneden moest halen...

Ik kus het dunne vel van zijn gekreukelde wang en kijk over zijn hoofd heen naar de uit de kluiten gewassen goudkarper in het water. 'Net als op de Hoge Veluwe, weet je nog?'

Eef kijkt me een paar seconden ingespannen aan en ja, dan weet hij het weer of nog en ook weer wie ik ben. Toch blijft hij zoekend om zich heen kijken.

'Ik ga met je naar het ziekenhuis,' leg ik uit.

Even is er een blik van verbazing, dan trekt hij met een schouderophalen de rolstoel dichterbij, hijst zich, steunend op zijn armen, behendig in dat smalle ding dat, als je niet uitkijkt, uit zichzelf inklapt op het moment dat je er al wel op leunt, maar nog niet helemaal inzit.

Bij de taxi hijst hij zich er weer uit, leunt op zijn ene arm, pakt met de andere hand de rand van het autoportier,

draait zich langzaam om en komt vervolgens met een plof op de plaats naast de bestuurder terecht. 'Hoepla,' zegt hij.

'Hoepla,' doet de chauffeur hem na en sluit het portier. De rolstoel kan in de achterbak en ik op de achterbank.

'Hoepla' zei hij ook als hij me overeind hielp wanneer ik met mijn houten schaatsjes was gevallen op de bevroren vaart achter ons huis. Hij schaatste even met me op en verdween vervolgens met lange slagen in de verte.

We rijden door straten met wat vroeger heel aanzienlijke huizen waren. Ze vallen nu in het niet bij nieuwe futuristische gebouwen. 'Hoe heet het hier ook alweer?' roep ik in zijn oor. Hij mompelt iets dat ik niet versta. Zou hij het ook niet meer weten? Ik vraag het niet nog een keer.

In het ziekenhuis laat hij zich gedwee vervoeren. Omdat hij moeilijk loopt, omdat zijn ene been sleept en hij zijn voet niet meer kan bewegen, moet er naast de herijking van de medicatie voor de Wegener ook een neurologisch onderzoek plaatsvinden. Had hij omstandig laten zien, die rare voet, die eruitzag als een dode mol. Hij kreeg hem niet meer omhoog, had hij veelbetekenend geolijkt.

Op de afdeling neurologie staan twee witgejaste, vrolijke jonge vrouwen er klaar voor. Eerst moet meneer wat vraagjes van de ene beantwoorden en schrijft de andere een paar dingetjes op. Daarna moet hij eventjes uit de broek en op de onderzoeksbank.

Eef staat op om zijn broek los te maken. Voorover hellend slaakt hij een kreet. Ik sla mijn armen om hem heen. De broek valt van zijn romp. 'Nee, de onderbroek niet, die mag aanblijven,' fluister ik.

Hier sta ik nou met mijn armen om mijn bijna naakte vader. Zo ongenaakbaar als hij was, zo aaibaar is hij tegenwoordig en hij lijkt het heel gewoon te vinden dat ik hem

vasthoud. Vroeger stak hij, bij een afscheidskus een harde kaak toe met de kiezen op elkaar, maar de laatste tijd geeft hij smakkende kussen en mmmt ook als hij gekust wordt.

Ik moet eraan wennen. Zijn aanrakingen waren vroeger meestal pijnlijk. Met de onzekere handen waarmee hij me nu vasthoudt, kon hij hard slaan. 'Wacht maar tot je vader thuiskomt,' dreigde Emma. Op school liet ik de rode afdrukken van zijn hand op mijn bovenbeen of bil aan vriendinnetjes zien. Om dat laatste gaf de juf me strafregels.

Op de onderzoekstafel valt het overhemd open. Met die vrouwen eromheen is zijn verval extra schrijnend. Om zijn gezicht te redden maakt hij misplaatste grappen. Gelukkig slaat niemand er acht op, de aandacht is bij de apparaten die indrukwekkend en geruisloos naderbij rijden.

Witte en zwarte ronde schijfjes met een doorsnede van pakweg twee centimeter en door draadjes verbonden met de apparaten, worden op mijn vaders magere benen geplakt. Ondertussen babbelt een van de dames geruststellend iets over stroomstootjes. Zonder een krimp te geven doorstaat hij ze een tijdlang, maar plotseling moet hij plassen en blijkt ophouden niet meer tot de mogelijkheden te horen. Rondjes weg. Hemd, broek en schoenen aan en hoepla in de rolstoel.

Ik ren hem naar en in een herentoilet. Hij wijst naar het urinoir. Verontschuldigend haal ik een schouder op naar de man naast hem. Eef hijst zich uit de rolstoel, houdt zich wiebelend staande en knikt ten teken dat ik kan vertrekken. Er gaan mannen naar binnen en ze komen er weer uit. Sommige kijken geamuseerd naar die vrouw van middelbare leeftijd die zich al een tijdje voor de deur van het herentoilet ophoudt. 'Hij komt eraan hoor,' glimlacht er ten slotte één.

Terug bij de artsendames gaan de kleren weer uit, de rondjes terug op de benen en zo hier en daar nu ook op de armen. Na een nieuwe serie stroomstoten, loopt een van de vrouwen plotseling de kamer uit.

'Ze gaat even iets overleggen,' fluistert de andere.

'Is er iets aan de hand dan?' fluister ik terug.

'Nee hoor, of ja, dat moet dus even overlegd worden.'

'Kan hij alvast weer aangekleed?'

'Ja, of nou nee, misschien moet er nog een proefje.'

Goeie genade. Ze weten hier niet van ophouden. Realiseren die vrouwen zich wel dat de patiënt geen kwaal is, maar een mens? Dat gefluister maakt alles nog onheilspellender.

Daar is de arts weer.

'Zit u vaak met de benen over elkaar?' glimlacht ze.

'Ik zit de hele dag en als ik anders zit, glijd ik van de bank,' antwoordt Eef quasi serieus.

'Toch maar op letten, meneer. Niet met de benen over elkaar,' kwettert de assistente. 'Die verlammingsverschijnselen in uw been kunnen heel goed het gevolg zijn van zitten met de benen over elkaar.'

Terug in de kleren en in de rolstoel rijden we door een gang en door nog een gang en stoppen in een wachtruimte. Na een minuut of tien klinkt er een vriendelijk 'goedemiddag'. Dokter Ter Ling schudt onze handen en lacht mij aanmoedigend toe. Natuurlijk mag ik mee. Gangetje door, even klem met de rolstoel, bochtje om, kamertje in.

Na het bezoek aan de huisarts ben ik voorzichtiger maar ik wil wel graag weten wat hier elke maand gebeurt.

'U was hier de vorige keer niet?'

'Dat was mijn moeder.'

'Wat lijken jullie veel op elkaar.'

'Vind u?'

Onverstoorbaar toont de arts een vragenlijst aan de hand waarvan hij de toestand van zijn patiënten checkt om indien noodzakelijk, de medicatie bij te stellen.

Eef beantwoordt alle vragen met een nauwelijks hoorbaar 'ja' of 'nee'.

Tot de laatste vraag: 'En meneer, bent u gelukkig?'

'Rare vraag,' kan ik niet laten. 'Ziet hij er erg gelukkig uit soms? Hij is net zijn hele leven kwijt, zit vol medicijnen, wordt behandeld als een kind, kan niets meer zelf. Hoe kan hij nou gelukkig zijn?'

Ter Ling glimlacht zoals alleen artsen dat kunnen en verklaart dat het nou eenmaal zo moet voor het onderzoek. Dat die laatste vraag bedoeld is om een beeld te krijgen van de gemoedstoestand van de patiënt en dat alle scores worden opgestuurd naar Groningen.

Dat begrijp ik allemaal ook nog wel, maar als die man nou gewoon eens zou kijken, dan zou hij zelf toch ook wel kunnen zien hoe het staat met mijn vaders gemoedstoestand. Maar Ter Ling kijkt niet naar zijn patiënt, hij kijkt naar zijn beeldscherm en ratelt bevlogen over hoe men daar in Groningen hard werkt aan de ontwikkeling van de medicatie tegen de ziekte van Wegener. Omdat er nog niet zoveel over bekend is, omdat het weinig voorkomt, vandaar dus en belangrijk dus, of mevrouw zich wel realiseert dat meneers nieren weer werken, fantastisch toch, geweldig nietwaar? De Prednison kan worden afgebouwd en de zware medicijnen tegen de Wegener kunnen ook worden aangepast. Het onderhoudsmedicijn dat hij nu krijgt, is minder belastend.

'Uw vader is ernstig ziek geweest, mevrouw. Heel ernstig ziek,' zegt de arts. Hij kijkt me plotseling onbehaaglijk diep

in de ogen.

Nieuwsgierig schuift Eef de rolstoel dichterbij.

Je doet mee aan een onderzoek van deze jonge knappe ambitieuze dokter, als proefkonijn, opdat meneer hier fijn kan promoveren denk ik, maar ik zeg dat het ergste nu voorbij lijkt.

Eef haalt zijn schouders op, hij gelooft het allemaal wel.

Nadat we bij de balie een nieuwe afspraak gemaakt hebben, mijn vader op een andere afdeling het gemodder met een naald in de magere arm vol blauwe plekken heeft doorstaan en het akelig kleine glazen potje keurig zonder knoeien vol heeft geplast, haasten we ons naar de lift. Als die zich twee verdiepingen lager weer opent, komt de geur van koffie en vers brood ons tegemoet en zien we een grote balie vol heerlijkheden.

'Pap, een broodje, koffie?'

'Lekker,' zegt hij en geeft me zijn portemonnee.

Ik bestel grote verse broodjes met extra dik beleg. Hij houdt zijn broodje met twee handen vast en neemt ongekend grote happen, slurpt van de hete koffie, neemt gretig een nieuwe hap en veegt omstandig met de rug van zijn hand langs zijn lippen. 'Waar is je moeder eigenlijk?' vraagt hij met volle mond.

'In Frankrijk. Voor de bruiloft van Robins dochter.'

Weer even die verbaasde blik. Quasi achteloos plukt hij de kruimels van de tafel en veegt ze op de grond. 'Ik heb haar nog gebeld,' zegt hij. 'Ik wou haar feliciteren, maar ze sliep. Altijd als wij op vakantie gingen, sliep je moeder in de auto.'

Natuurlijk had Emma hem wel verteld dat ze naar Frankrijk ging en ook wat ze daar ging doen. 'Hij zal dus alles wel weer vergeten zijn, zoals hij altijd alles vergeet.' Hij leek overigens helemaal niet blij dat ze weer terug was, want hij was dan wel uit zijn bed gekomen, terwijl het nota bene al ver in de middag was, maar hij had er als een zoutzak bijgezeten op dat bankje van hem. Ten slotte had ze maar wat ingeschonken. Voor hem een jonge borrel en voor zichzelf een glas rode huiswijn uit zo'n handig kleintje wijn, zoals de supermarkt de eenpersoonsflesjes noemt die ze altijd voor zichzelf meebrengt wanneer ze boodschappen voor hem doet. Daarna had ze maar een boterhammetje voor hem gemaakt en samen met hem een hapje gegeten. Ze was doodmoe naar huis gegaan.

Ik zie het tafereel voor me en kan de machteloosheid van allebei bijna voelen. Met de telefoon een beetje van mijn oor verwijderd, luister ik half naar Emma's klaagzang. Met mijn andere hand roer ik in een pan met pompoensoep. De soep is nog een beetje flauw, er moet nog iets bij, maar ik weet even niet wat. Het gedroogde groen in de kruidenpotjes inspireert me niet en een blik op de tuin waar verse kruiden zouden moeten groeien, maakt duidelijk dat het daar ook niet te vinden zal zijn.

Dit soort gesprekken met mijn moeder kunnen lang duren en sinds ik weet dat ze het ongepast vindt, neem ik de telefoon niet meer mee naar de wc, maar bel haar, indien het zich voordoet, na afloop terug. Want ik wil haar niet kwetsen of choqueren, ik wil dat ze begrijpt dat hij zijn

kinderen en kleinkinderen mist en dat hij bij dat huwelijk van zijn kleindochter had willen zijn.

Zo heeft ze er nooit naar gekeken. Dat ze weer veel voor hem is gaan betekenen, dat hij van haar afhankelijk is geworden en haar mist als ze er niet is, heeft ze evenmin bedacht. Bovendien staat het haar niet aan. Ze gruwt van afhankelijkheid. Zelf zal ze het zover niet laten komen, ze spaart er al jaren pillen voor.

'Dat zien we dan wel, mam,' zeg ik. 'Nu hebben we te maken met een afhankelijke oude zieke man. En hij is niet de enige die afhankelijk is, wij zijn dat ook. Van hem en van elkaar. Al was het maar om te overleggen en af te stemmen.

Maar Emma wil niemand nodig hebben en ook niet overleggen. In haar schelle stem klinkt angst en afgrijzen. Van niemand wil ze afhankelijk zijn en zeker niet van hem. Dat levert alleen maar teleurstelling op. Toen ze hem vroeger nodig had, was hij er immers ook nooit. Daarom had ze het niet met hem uitgehouden. Omdat hij altijd weg was, omdat hij haar domineerde, zijn macht misbruikte en veel te veel dronk. Haar boze woorden zijn vol teleurstelling.

Ze had het zijn moeder aangerekend, die kenau. Onder haar moest hij wel geleden hebben. Ze had hem haar afkeer van zijn moeder en zijn tekortschieten ingewreven met verwijtende blikken en boze woorden. Ze lijkt vergeten dat ze ooit is gevallen voor de jongensachtige heldhaftigheid waarmee hij haar aanbeden had, dat hij haar zijn Emmaatje en Emmelientje had genoemd. Ze herinnert zich alleen haar wanhoop toen hij niet staat bleek aan haar onuitgesproken verlangens te voldoen. Uiteindelijk had hij het opgegeven en zich teruggetrokken achter een pantser van cynisme, jenever en bezigheden buitenshuis en dat

eerste had hij inderdaad van zijn moeder geleerd.

Dat hij vermagert, slechter gaat lopen, incontinent is, heden en verleden door elkaar haalt, in bijna niets meer geinteresseerd is en geen belangstelling heeft voor eten, verdraagt Emma ook niet. Met zijn magere zieke lijf roept hij herinneringen wakker aan haar moeder die in het Jappenkamp zo ziek en mager werd, dat ze niet meer naar haar durfde kijken.

De situatie trekt alle registers open. Ze verdenkt het personeel van het verzorgingshuis van onbetrouwbaarheid en incompetentie en de weten niet wat ze doen of zijn uit op eigenbelang. Dwingend verplicht ze Eef haar meegebrachte flesjes groentesap te drinken, haar sinaasappeltjes te eten en vitaminepillen slikken.

Minachtend bijna, vraagt ze hoe hij nou dacht naar die receptie te gaan, waar hij een uitnodiging voor heeft gekregen. Kapittelend dat hij naar de kapper moet, een das om moet, niet zoveel moet drinken, zijn hoorapparaat moet dragen.

Hij kijkt haar niet begrijpend aan. Met een uitdrukkingsloos gezicht en lege ogen. Ook dat verwijt ze hem. Dat hij als enige vorm van zelfbeschikking nog kan weigeren om te eten, komt niet bij haar op.

Zodra de koffiekopjes op het Ikeatafeltje staan en ik me omdraai om het koektrommeltje uit het wengémonster te pakken, vangt Eef aan met zijn deel van het ritueel. Hij schuift wat kranten en boeken opzij, veegt kruimels of andere ongerechtigheden van de bank en klopt uitnodigend op de vrijgekomen zitplaats. Dan pakt hij de stapel post van de afgelopen veertien dagen uit het mandje dat onder het tafeltje staat. Verdraaid handig, dat mandje, alles binnen handbereik: afstandsbediening, agenda, adressenboekje, kammetje, giroboekje, nagelschaartje, de VARA-gids en dus de post.

Als ik naast hem zit, legt hij de post op mijn schoot en kijkt me verwachtingsvol aan. Dan begint het lezen en het ordenen. Ook de gratis krantjes met het wijknieuws en aanbiedingen van de plaatselijke middenstand nemen we een voor een door en daarna besluit hij dat ze weg kunnen, want hij heeft niets nodig en gaat nergens heen.

We stapelen en scheuren en straks zal hij alles in een bak leggen die speciaal voor oud papier naast de deur naar de gang staat. Ik zal die bak legen en de inhoud meenemen naar de container beneden. We besluiten het ritueel met de betalingen. Ik schrijf bedragen op giro-overschrijfkaarten en Eef zet handtekeningen.

Toen ik een laptop voorstelde, zodat hij digitaal zou kunnen bankieren, schudde hij kort het hoofd en verder sprak de blik in zijn ogen boekdelen, dus houden we het op de vertrouwde papieren methode.

Beetje bij beetje ordenen we ook de meeverhuisde administratie. Eeuwenoude giroafschriften en berichten van al jaren geleden opgeheven pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen, vergeelde en nauwelijks nog leesbare polissen. Ik vind ook een spaarbankboekje op mijn naam uit 1961. Drie gulden en vijfendertig cents staat erop, voluit en met de hand geschreven in sierlijke letters. Schoolsparen, herinner ik me. Elke maandagochtend inde de meester de kwartjes en zorgde dat het op de spaarbankboekjes werd bijgeschreven.

Eef wil alles bewaren. Als aandenken.

Ik breng geen boeken meer mee. Hij leest nu uit de huisbibliotheek. Die boeken hebben grote letters en gaan over luchtige dingen. Steeds als hij er zo een uit heeft, komt er iemand van het huis met een nieuwe. Soms leest hij me een stukje voor. Altijd vraagt hij naar mijn werk en knikt begrijpend als ik vertel dat het niet meevalt met de fusie, dat de effecten in de praktijk ingrijpender zijn dan ze op papier lijken, dat ik lang niet alle consequenties van de reorganisatie overzie en me zorgen maak over het voortbestaan van mijn functie.

'Kijk maar uit,' zegt hij. Want hij weet er alles van. De laatste reorganisatie van de woningbouwvereniging waar hij de laatste twintig jaar directeur van was, werd hem fataal. Eerst was er over verzelfstandigen gesproken en had de overheid een aanzienlijk geldbedrag beschikbaar gesteld. Daarna kwamen de voorstellen van de Raad van Bestuur, alles moest ineens anders, er leek niets meer te deugen van hoe hij het jarenlang gedaan had en dat was nog tot daaraantoe, maar het geld kreeg bestemmingen waar zijn rode hart slagen bij te kort kwam en de voorzitter met wie hij het altijd goed had kunnen vinden, ontpopte zich

als een rechtse rakker en begon autoritair te doen.

Teleurgesteld was Eef van leer getrokken, had in zijn woede en onmacht de man zelfs met Hitler vergeleken. Toen viel het doek, hij kon vervroegd met pensioen. Met argusogen en via bestuursfuncties en commissariaten, volgde hij de ontwikkelingen. Tot de kanker de bakens verlegde en zijn kracht en vechtlust afnamen.

Voor hem moet dit laatste rampzalig zijn, voor mij is het dat niet. Hoe meer hij achteruitgaat, hoe aangenamer hij wordt. Zijn aftakelingsproces lijkt het imperfecte te legitimeren. Hij staat steeds meer overgave en kwetsbaarheid toe en hij leeft het leven uit zoals het komt; ondanks het decorumverlies.

Ik ben nu graag en zonder angst in zijn buurt.

Hijgend leunt Eef tegen de muur van zijn slaapkamer. Zijn overhemd hangt open en geeft zicht op een wanstaltig grote papieren luierbroek.

Tot voor kort weigerde hij die incontinentiedingen nog en liep hij met een natte broek of erger, zat ermee op de bank of het bed, zodat bekleding en beddengoed langzaam maar zeker doordrongen raakten van een penetrante urinelucht. Dat ontging hem zelf ook niet en regelmatig was hij in de weer met een luchtverfrisser, mijn aandacht afleidend met de vraag of dat spul nou oest of oust heette.

Nu stinkt het anders. In de badkamer staat een laag water en daarin drijft poep.

'Ik haalde de wc niet,' zegt hij beteuterd. 'Het liep zo langs mijn benen.' Hij had nog geprobeerd de viezigheid weg te spuiten met de handdouche en toen dat niet lukte, had hij het vervuilde water met de vloerwisser naar het afvoerputje gestript. Zo raakte het putje verstopt. Toen had hij het opgegeven, zichzelf een beetje schoongespoeld en gebeld, maar het is niet zeker dat er iemand komt. Op zondag is er geen schoonmaakpersoneel en de verpleging doet dit soort dingen niet.

'Zal ik?' doe ik dapper. Hij zoog tenslotte ook mijn neus uit toen ik, twee jaar oud, dreigde te stikken in het slijm door de kinkhoest.

'Graag,' zegt hij en laat zich uitgeput op het bed vallen.

Ik overweeg een dweil, maar dan staat daar plotseling een vrouw met een schort, een emmer, rubberhandschoenen en een fles ontstoppingsmiddel. 'Dat had natuurlijk

ook wel in de wc gekund,' bijt ze, met de nadruk op in, naar Eef die op de rand van het bed ongelukkig zit te wezen. 'Als u helemaal hier kon komen had er ook nog wel een stapje bij gekund.'

Eigenlijk wel vermakelijk. De aanpak van deze dame hier is nog niets vergeleken bij hoe hij vroeger zelf onredelijk tekeer kon gaan. Koekje van eigen deeg, pa! Maar voordat ik het besef, neemt iets anders in mij het over en antwoord ik de wit geschorte vrouw, die toch voor mij als reddende engel verscheen, dat hij het niet voor zijn plezier gedaan heeft en dat hij, als hij had gekund echt wel wat anders gedaan zou hebben.

Stilte. Alleen het kloppen van mijn hart.

Met een uitdrukkingsloos gezicht kijkt Eef van mij naar de poetsvrouw, staat dan opvallend gemakkelijk op, grijpt zijn kamerjas van het bed en verdwijnt naar zijn veilige plek op de bank bij het raam. Ik ga tegenover hem zitten op het rode pluche in het eikenhout. We pakken ieder een stuk van de krant van gisteren en lezen of doen alsof. Langzaam maakt de poeplucht plaats voor synthetische dennengeur.

'Een hardhandige vrouw, mijn moeder,' zegt Eef, nadat de deur is dichtgevallen achter de poetsvrouw, die verder zwijgend haar onsmakelijke klus heeft geklaard. 'Ze kon me behoorlijk op mijn kop geven of me de huid vol schelden en rake klappen verkopen deed ze ook. Ze had haar trouwring expres aan haar linkerhand gedaan, om te voorkomen dat ze me anders een gat in mijn kop zou slaan. Maar lang duurde haar boosheid niet. Na vijf minuten zat ik alweer bij haar op schoot en dan vertelde ze me een verhaaltje.'

Hij kijkt even glimlachend voor zich uit en vraagt dan:

Weet jij wat lompen betekent?'

Of het poepvoorval nooit heeft plaatsgevonden, wijst hij naar de boekenkast. Ik vind wat hij zoekt, een boekje met oude versjes. Samen zingen we:

Simpe sampe sompen,
Hannes loopt op klompen,
Door de plassen dat het spat,
Broek en kousen worden nat,
Moeder zegt: Hans laat dat hoor,
Hannes stapt nog lekker door,
Hij-ij laat zich niet lompen.

In de Grote Van Dale vinden we 'lompen'. Het betekent: zich laten kennen.

Het spreekt vanzelf dat ik me had voorgenomen het met mijn kind anders en beter te doen dan mijn ouders. Desondanks ging er veel fout en toen Lotte op haar vijftiende tegen me in opstand kwam, leek het of mijn pubertijd herleefde. Had ik eerst een moeder die me geen blik waardig achtte, mijn dochter deed er niet voor onder.

Ik begreep wel dat heden en verleden door elkaar liepen, maar terwijl ik mijn oude pijn probeerde te hanteren, had ik te weinig geduld voor de groeipijnen van mijn dochter, die ik op mijn beurt natuurlijk ook had opgezadeld met mijn overlevingspatronen. Later, toen het weer boterde tussen ons en Lotte zelf kinderen had, kwam er een nieuwe kans. Nu wonen we bij elkaar in de buurt, in een straatje met karakteristieke arbeidershuisjes uit het begin van de 20e eeuw en pas ik, met regelmaat en veel plezier, op mijn twee kleinzonen.

In mijn woonkamer checken Lot en het menu voor vanavond. We zullen in mijn tuin eten, samen met mijn moeder en Rose, ons Canadese nichtje, die met haar tante een rondje Nederlandse familie doet.

Ik heb voor de gelegenheid mijn Engels wat opgehaald en net als we ons afvragen of we chocolate ice als dessert zullen doen of toch maar strawberries with cream en of die cream will survive the heat, verschijnt Emma in de deuropening. In haar kielzog een andere omvangrijke vrouw.

'Hi,' zegt die vrouw tegen Lot, 'the last time I saw you, you were four month old, you still got eatable cheeks.'

Later zal mijn zevenjarige kleinzoon zijn verwondering

uitspreken over die rare Amerikaanse mevrouw die zo gek praatte en waarom ik dat ineens ook deed.

'Waar zijn de kinderen,' vraagt Emma, 'ik heb cadeautjes voor ze.'

'Met een buurmeisje naar het zwembad, vanwege de hitte,' legt Lotte uit.

'Ik heb anders net uren in een bloedhete auto gezeten,' doet haar oma verontwaardigd.

'This is a Californian kind of weather,' beaamt Rose, die blijkbaar wel Nederlands verstaat.

'Well mum, no problem for you, I guess, with your tropical background,' engels ik opgewekt.

Emma schudt haar hoofd. Niets voor haar, die hitte.

Het eten verloopt aangenaam. Alles smaakt, de kinderen zijn allerliefst en zelfs mijn moeder doet het goed.

Als Lotte met man en kinderen naar huis is, de afwasmachine zijn werk doet en de muggen rakelings langs de brandende kaars op de tuintafel zoemen, genieten we met koffie in de eindelijk aangename temperatuur. Het gesprek kabbelt tweetalig voort, totdat Rose begint over de bijzondere band tussen haar en Emma en dat ze naar Nederland is gekomen, omdat Emma genoeg had van het leven. 'She did not want to live anymore.'

Ik schiet overeind. Bijzondere band? Tegenover mij wordt eensgezind geknikt. Ik schenk nog een glas wijn in. Zij niet, ze moeten nog terug. Overnachten is onmogelijk, veel te warm morgen in de auto, of ze moeten wel heel erg vroeg opstaan.

'Bij Mira en Robin kun je in de Franse bloedhitte hele weken logeren,' roep ik tot mijn eigen ergernis.

'Jealous?' vraagt nicht Rose.

'Ja, of nee. Ik voel me buitengesloten, I feel shut out,' zeg

ik boos. Het is toch absurd dat Emma de dochter van haar broer in vertrouwen neemt over haar doodswens of levensmoeheid en dat ik van niets weet? Dit kan dus zomaar laatste keer zijn, dat ik mijn moeder zie. Er bekruipt me een bekend gevoel van verlatenheid.

'Je moet haar niet verwijten,' zegt Rose. 'Met mijn vader ging het net zo. Komt door hun geschiedenis. Ze hadden zelf nauwelijks een moeder en dan die oorlog.'

Aan de overkant van de tafel, in het licht van de kaars, kijkt Emma kinderlijk dankbaar naar de vrouw die naast haar zit en voordat ik het weet, sta ik op en kus mijn verbaasde moeder op beide wangen. Een excuus voor mijn onbegrip en eigenbelang.

Toch komt mijn Amerikaanse nicht er niet mee weg. Met al haar begrip en opoffering, lijkt ze zichzelf te hebben opgegeven. Ze heeft geen partner, geen kinderen, geen baan en wel de zorg voor haar dementerende moeder in Amerika. Haar omvangrijke lichaam verraadt opgespaarde, ingehouden emotie. De pijn van de vorige generatie neemt alle ruimte in. Onze genade is nog ver.

Met een kater van te veel wijn en ontevredenheid plus grote behoefte aan troost, bel ik de volgende dag naar Aukje.

'Kom maar meteen,' zegt ze.

Ze lijkt kleiner dan de vorige keer en ze loopt moeizamer, maar haar gebabbel is als altijd en heeft samen met haar schommelende gang iets geruststellends. Ik zak weg in de bank in het overvolle kamertje waar ik van alle kanten bekeken word door vrolijk geportretteerde kinderen en kleinkinderen. Op een andere foto zit Aukje samen met Eef op een terras. Ze zien eruit of ze al hun hele leven bij elkaar horen.

'Dat klopt wel zo'n beetje,' begint Aukje en ze vertelt hoe de vijftienjarige jarige Eef in de zomer van het vierde oorlogsjaar voor het eerst de meer dan honderd kilometer van Rotterdam naar haar dorp in de Achterhoek fietste. Ome Rinus, de man van zijn moeders jongste zus, fietste mee. Hij zou de situatie ter plaatse in ogenschouw nemen, zijn neefje afleveren op de boerderij van de familie Rondeel en voedsel mee terug zien te krijgen.

De stadse bleekneus had in het begin zijn ogen niet kunnen afhouden van de boerin, haar rondborstige figuur was zo anders was dan dat van zijn moeder en de meeste andere vrouwen in Rotterdam. Blijkbaar was hij die magere scharminkels als gewoon gaan beschouwen, net als het schamele voedsel in de Randstad. Want toen hij gebakken eieren rook werd hij misselijk en van de lucht van gebraden vlees gaf hij al over nog voordat hij een hap genomen had. De

boerin had daarom een vetloze groentesoep voor hem gekookt en hem een beker lauwe karnemelk gegeven. Toen dat er zonder problemen inbleef vulde ze het dieet aan met brood en fruit. Daarna ging het beter en bleef hij eten. En dat kon ook, want er was genoeg. De jongen had nog nooit zoveel vlees, aardappelen, groenten, kaas en eieren gezien.

Toen hij weer wat kleur op de wangen had en wat vet op de botten, werd het tijd om de omgeving te verkennen. Met Aukje, de vierjarige dochter van het boerenechtpaar achterop, fietste hij soms wel een paar uur achter elkaar door de velden. Dan passeerden ze Bronckhorst, Zutphen en Lochem en keek hij zijn ogen uit naar de landhuizen bij Ruurlo en Warnsveld. Goedkeurend overzag hij de IJssel, weliswaar was die niet zo robuust als de Maas, maar het kon er best mee door. De stadse straatjongen paste zich snel aan, voerde de beesten op de boerderij en hij leerde melken en zelfs boter karnen. Een keer of wat was hij terug naar Rotterdam gegaan met fietstassen die bolstonden van de aardappelen, bieten of bonen. Soms zat er ook een net geslachte kip bij.

'Dan hielden we ons hart vast,' weet Aukje nog, 'bang dat de moffen hem zouden aanhouden. Maar dat is gelukkig nooit gebeurd.'

Pas na zijn terugkeer werd de geboorte van de tweede Rondeel telg gevierd. Behoedzaam had Eef het kleine meisje naar de schuilkelder gedragen. Vaak waren de buren er ook en soms zelfs een paar bange jonge Duitse soldaten. Eef vond dat allemaal machtig interessant en de dochters van de buurman, slechts een fractie ouder dan hij, lieten hem ook niet onberoerd. Nee, absoluut geen straf, die schuilkelder.

Terwijl hij hielp met het doppen van de erwtjes en het

afhalen van de boontjes voor de weck, vertelde de boerin van de kaartjes die haar man haar vroeger stuurde. Als de postzegel scheef op de envelop was geplakt, betekende dat: Ik houd van je. Zat de zegel ondersteboven, dan wilde hij zeggen dat hij haar miste. Ook dat maakte indruk op Eef. Zulke fijngevoeligheid was hij thuis niet gewend geweest.

Toen het alweer volop zomer was en de feestvreugde van de bevrijding wat geluwd, moest Eef terug naar huis. Aukje had haar tranen de vrije loop gelaten. Haar moeder ook, maar Eef niet. Die had wel in zijn ogen gewreven en veel geslikt, maar gehuild had hij niet. Het halve dorp liep uit en zwaaide totdat hij met fiets en al in de trein achter de horizon verdwenen was.

Vergeten deed hij zijn Achterhoekse familie niet. Minimaal eenmaal per jaar kwam hij terug, zo bleven ze het noemen, Eef is er weer, of Eef is weer terug. De allereerste keer was zijn moeder meegekomen, om te bedanken. Ook die had haar ogen uitgekeken en vooral haar hoofd geschud bij het zien van alle religieuze snuisterijen aan de muur en op het dressoir. Later, toen Eef getrouwd was, kwam Emma mee en weer later ook zijn kinderen.

'Gek is dat eigenlijk,' zegt Aukje. 'Als we het erover hadden, hier onder elkaar, bleven jullie altijd zijn kinderen, nooit die van Emma.'

Ik zie de boerderij nog zo voor me. Het grote kolenfornuis dat altijd brandde in de keuken die ook huiskamer was. De portretten van ernstige heiligen aan de muur en Jezus aan het kruis boven de deur. Boven op zolder sliepen de zussen. Dat leek me geweldig, samen met je zus in zo'n groot bed onder de balken. Moeder Rijker beloofde dat ik mocht blijven logeren. Ik liep op klompen in de deel, liet het kalfje in de box aan mijn hand sabbelen en huilde als

er een kip geslacht werd, of erger, een konijn.

'Ja, wij aten de beesten op,' lacht Aukje, 'weet je dat je moeder ervoor zorgde dat pappa en mamma - nog altijd is het pappa en mamma ook al zijn die mensen al jaren dood en is ze zelf bijna 70 - 'dat kistkalf afschaften? Ze pleitte een hele avond en ten slotte gaf pappa haar gelijk. Maar dat ze jou verbood om te blijven logeren, begreep hij niet.'

Ik ook niet. Ik schreeuwde de hele boerderij bij elkaar, het was me beloofd, maar niets hielp. Ik moest mee naar huis.

We blijven even stil.

'Weet je nog van de olifanten?' stapt Aukje over op iets anders om de stilte te verdrijven, 'dat Eef je in Vlissingen op een duin zette, zelf naar beneden ging en in het zand een olifant tekende?'

Natuurlijk weet ik dat nog. Ik voel de neiging weer in mijn handen te klappen, zoals ik deed toen ik vier was. Mijn vader floot op de vingers van zijn ene hand en met de andere wees hij naar de olifant. Dan rende ik het duin af en plofte, ondertussen luidkeels het trompetteren van olifanten imiterend, naast de tekening in het zand. Tetter-detet. Altijd als we op het strand waren, tekende Eef een olifant in het zand. Een zandfant. Daarna gingen we jutten langs de vloedlijn en vertelde hij over de aangespoelde beestjes. Een daarvan leek op een worm, die bouwde kokertjes van zand om in te wonen. Een andere heette heremietkreeft. Die woonde in het huisje van een trapgeveltjesslak.

Ik ben eens het water ingelopen om zeesterren te pakken toen er plotseling een grote golf aan kwam rollen. Net voordat ik koppie onder zou gaan, tilde Eef me op. Over mijn natte jurk maakte hij zich niet druk, de wind zou die

wel droog blazen. Rozig zat ik in het stoeltje achterop de fiets en zong een liedje dat ik op de kleuterschool had geleerd: *Op een klein stationnetje, 's morgens in de vroegte...* Hij neuriede met me mee, ik voelde het door zijn jas heen en met mijn armen om hem heen, de geur van de zee in mijn neus en de wiebelende emmer met zeesterren op mijn schoot, dommelde ik in slaap. Thuis werd Emma boos om de jurk. Ze trok een vies gezicht bij de zeesterren die ze stinkbeesten noemde en dat van de zandfant was haar een raadsel.

Bij een bepaalde wind lagen er ook wel eens krabben op de vloedlijn en op een keer had Emma er een heleboel verzameld. Naast de volle emmer lag ze te zonnen op een handdoek. Ik keek naar de traag bewegende scharen en poten, tilde de emmer op om het gewicht te polsen en liep ermee de zee in. In het water draaide ik de emmer om en zag hoe de krabben alle kanten oprenden. Sommige groeven zich razendsnel in en dan verdween hun achterlijf als eerste. Emma was woedend, want die beesten waren om te koken en om op te eten.

Na de dood van de ouders, verplaatsen de jaarlijkse bezoeken van Eef zich naar het huis van Aukje. Dan bracht hij bloemen mee, dronken ze samen een kopje koffie of een borreltje en dan ging hij weer. Aukje was altijd blij hem te zien. Dat had ze al vanaf dat ze een jong meisje was. Niet dat ze zich iets in het hoofd had gehaald, want hij was getrouwd en later zijzelf ook. Maar toen hij, het zal nu zo'n dertien jaar geleden zijn, dus ze waren allebei alweer heel wat jaren alleen, opbelde en vroeg of ze met hem uit eten wilde, sloeg haar hart toch een paar slagen over. En een restaurant? Nou, dat wist ze wel.

Het werd een geweldige avond. Een paar dagen later had

ze hem een kaartje gestuurd, met een bedankje.

Door dat kaartje kreeg Eef zin om weer naar haar toe te gaan, dus opnieuw ging de telefoon. Aukje was wel een beetje verbaasd, hij was pas nog hier geweest en het was al over tienen. Zo laat nog helemaal vanuit Rotterdam, maar ja wat zou ze bezwaar maken, zij vond het wel gezellig en als hij dat nou beslist wilde. Ze drukte hem nog wel op het hart toch vooral voorzichtig te zijn onderweg.

Tegen twaalven stond hij voor de deur. Hij had ook maar een verschoning en een tandenborstel meegenomen.

'Wat had je nou eigenlijk in dat briefje geschreven?' ben ik nieuwsgierig.

Aukje bloost, schuift wat heen en weer op haar stoel. 'Nou gewoon een bedankje voor de fijne avond en het heerlijke eten en dat ik het fijn vond om weer eens met een echte vent te praten.'

Dat zijn broer zich akelig voelt, begrijpt Eef wel. Maar dat die stoere zeeman, die nooit van het sentimentele was en tegen wie hij altijd zo opkeek, er openlijk voor uitkomt dat het voor hem niet meer hoeft na de dood van zijn vrouw, gaat hem te ver. Hij vraagt zich af of het met Aukje misschien ook zo is.

'Snap jij daar iets van?' vraagt Emma.

'Ik denk dat hij haar mist,' zeg ik.

'Waarom komt ze dan niet vaker?' doet Emma geërgerd. Ze betwijfelt of dat nou echt iets te maken heeft met die reuma. Aukje kan toch gewoon met de trein en een taxi. Logeren kan ook gemakkelijk. Er zijn logeerkamers in het verzorgingshuis. Bij hem in bed gaat natuurlijk niet meer, maar dat is nu toch ook niet meer nodig? Samen eten kan heel goed. Er is altijd een maaltijd extra te bestellen. Het zou haar ook schelen, hij zou minder alleen zijn, zonder dat ze zelf steeds...

'Misschien durft ze niet,' opper ik.

'Dat dacht ik nou ook,' verzucht mijn moeder, 'ze durft gewoon niet. Ze is bang voor zijn aftakeling.'

'Of voor jou.'

Dat waren niet Aukjes woorden. Zij had gezegd dat ze blij was met wat Emma voor Eef deed. Dat haar reuma haar veel niet toe stond en echt niet alleen als het nat of koud weer was. Ze had zich al afgevraagd hoelang ze nog in haar huis zou kunnen wonen, met die twee trappen. Maar er was wel iets, iets waar ze zo gauw geen andere woorden voor had dan die misschien niet aardig zouden klinken en

ze beet nog liever haar tong af dan dat ze iets onvriendelijks zou moeten zeggen, maar, nou ja, ze stond nu wel buiten spel. Geschrokken van haar woorden en even haar hand voor haar mond als om verdere narigheid binnen te houden, verontschuldigde ze zich fluisterend en bezwoer dat ze Emma heus graag mocht, dat ze blij was dat Eef een goede relatie met haar had gehouden, maar ze had nu wel het gevoel dat ze hem kwijtraakte. Niet dóór Emma, maar door de omstandigheden wel áán Emma.

Nee, ze ging daar geen punt van maken en voor zichzelf opkomen. Had ze nooit gedaan, zo zat ze nou eenmaal niet elkaar. Het was een mooi intermezzo geweest, de afgelopen dertien jaren. Ze was er heel gelukkig mee en Eef ook, dat wist ze heel zeker. Die jaren nam niemand haar of hem meer af. Blijkbaar waren de tijden veranderd en misschien was het ook wel niet voor niets dat Emma nu voor hem zorgde. Dat wist ze niet, daar wilde ze ook geen uitspraken over doen, maar ze wist wel dat ze daar niet tussen wilde komen.

'Misschien kan jij de weg voor haar vrijmaken, haar vertellen dat Eef haar mist en dat het fijn zou zijn als zij… en dat jij het niet erg vindt en…,' probeer ik tegen beter weten in.

'Wat heb ik met de relatie van Eef met Aukje te maken,' doet Emma plotseling paniekerig.

'Je hebt met hem te maken.'

'Dus jij vindt dat ik Aukje moet bellen?'

'Je zou dat kunnen doen.'

'Waarom doet Aukje zelf niets, ze belt mij toch ook niet?'

'Nee, Aukje belt niet.'

'En ik wist dit toch allemaal niet?'

'Nee, jij wist dit niet, maar nu wel.'

‘Waarom zeg je dan niets tegen haar en wel tegen mij?’

‘Omdat jij mijn moeder bent en Eef mijn vader is en ik jullie dochter ben,’ zeg ik minder rustig dan ik zou willen, terwijl ik de telefoon verplaats van mijn ene naar mijn andere oor. Waarom ziet ze het nou niet? Waarom ziet ze de man niet met wie ze een groot deel van haar leven deelde, op wie ze ooit zo verliefd was en met wie ze drie kinderen maakte.

Hoe mooi zou het zijn als ze Aukje toeliet en met hem ging zitten om te praten over vroeger en nu. Over hun pogingen, bedoelingen, verlangens en misverstanden. Over de losse eindjes, de onaffe zaken. Het zou zo goed doen, zoveel genade brengen.

Maar Emma wil niet praten met Aukje en ze ziet samen met Eef op de bank zitten als opnieuw met hem in zee gaan, zich opnieuw aan hem overgeven. Als de dood is ze, alsof dat wat achter haar ligt zich opnieuw zal vóór-doen. Ze haalt alles uit de kast om het tegen te houden, dat ene beangstigende iets, waardoor je, want daar is ze van overtuigd, overgeleverd bent en je dus alleen maar gekwetst kunt worden.

Verwaarloosd en ziek wordt Waldemar opgenomen in een hospice. Twee weken later is hij dood.

‘We gaan naar hem toe,’ zeg ik en aai over mijn vaders hoofd. Hij beweegt mee als een kat die kopjes geeft. In de auto kijkt hij zwijgend om zich heen, ziet de in het raam gegoten antenne en vraagt wat dat is. Ik begin aan een antwoord, maar daar was de vraag niet voor bedoeld. Hij luistert dan ook niet, maar drukt naast zich in de deur op een knop, waardoor het raam naar beneden schuift en de regen naar binnen stort. Na een paar tellen is zijn rechterkant

drijfnat. Tergend langzaam schuift het raam weer omhoog.

'Kan jij me vertellen hoe ik moet rijden,' vraag ik.

'Tuurlijk,' doet hij ervaren, terwijl hij het water van zijn kleren klopt. 'Je gaat eerst naar Delft en dan neem je de afslag naar Voorburg. Wat een gedoe is dat hè, als je ergens heen moet waar je nog nooit bent geweest.'

Er gaat een ongekende warmte door me heen en hoewel we geen tijd te verliezen hebben, is plotseling alle spanning weg.

'Rechtdoor,' zegt Eef.

'Weet je het zeker?'

'Nee, probeer maar.'

Bij het stoplicht staan twee vrouwen voor het zebrapad. Ik open het raam en vraag waar wij heen moeten. Ze lachen, knikken en wijzen. Het stoplicht springt op groen. Ik zwaai naar de vrouwen met een vreemd gevoel van lichtheid, alsof we op vakantie gaan. Even verder zien we borden waarop staat aangegeven dat we in de buurt zijn van Duinrell. Vlakbij het hospice dus, herinner ik me mijn nichtjes uitleg.

'Dit is Duinrell,' doet Eef jolig. 'Hebben we vroeger nog gekampeerd. Gingen we met de tandem.' Hij blijft nostalgisch achteromkijken totdat er aan de andere kant van de weg een gigantisch ziekenhuiscomplex opdoemt en borden ons vertellen dat het hospice zich daarin bevindt. Na enig zoeken, 'kijk hier gaat de nummering door,' staan we voor het juiste gebouw. De lift brengt ons naar een stille gang op de vierde verdieping met aan weerszijden deuren. Sommige staan op een kier. Er hangt een weeë geur.

Had ik even het gevoel dat we gezellig een uitstapje maakten, plotseling besef ik de dodelijke ernst van de situatie. Aan de linkerkant van de gang is een deur met een

bordje waarop onze achternaam. Achter de deur ligt een magere bleke man, met onwerkelijk veel krullend wit haar, in een veel te groot colbert, onder een met papieren bloemen versierd laken, op een bed.

'Goh, is dat Wal?' fluistert Eef.

'Zo was mamma ook,' klinkt de stem van mijn nichtje Ingrid, die met haar echtgenoot achter in het kamertje staat. 'Als ze eenmaal dood zijn, lijken ze net een wassen beeld.'

Eef grijpt mijn arm en doet een stap achteruit. Zijn fluisterend 'Gaan we?' is zo dringend dat we een paar tellen later de kamer weer uit schuifelen en met Ingrid en haar man in ons kielzog op weg gaan naar dat wat men hier de huiskamer noemt. Een glimlachende vrouw schenkt thee. Zwijgend wijst ze op een schaal met bokkenpootjes op de lange houten tafel.

Ingrid en haar man hebben weinig tijd. Haar zus komt met haar echtgenoot uit Vietnam en zal logeren in het appartement van Wal. Hun eigen drie kinderen, die ook van ver komen, moeten ergens worden ondergebracht en Wal moet in de koeling. Ze moeten verder, we zien elkaar volgende week, op de crematie. We staan op. Niemand heeft een bokkenpoot gegeten.

Terug in de auto zegt Eef dat hij nooit naar dode mensen gaat kijken. Omdat ze dan zo anders zijn en hij liever terugdenkt aan hoe iemand was. Dat rare mannetje dat daar lag was helemaal niet zijn broer.

Goeie genade, wilde hij eigenlijk niet? Hadden we niet moeten gaan? Deed ik dit voor hem of voor mezelf, omdat ik vind dat een mens afscheid moet nemen, omdat ik dat zelf vaak niet heb kunnen doen. Op Robins bruiloft had mijn grootmoeder misprijzend gekeken toen ik naar haar

broer vroeg. Hij was een soort pater familias en hoorde bij dit soort gebeurtenissen. Mijn grootmoeder deed of het aan mij lag dat ik geen overlijdensbericht had ontvangen.

Met haar echtgenoot, mijn grootvader was het ook zo merkwaardig gegaan. Mijn opa met wie ik als heel klein meisje tekeningen had gemaakt terwijl we, ik op zijn knie, aan zijn grote houten bureau zaten, was op een dinsdagochtend op weg gegaan naar de school waar hij lesgaf. Terwijl hij wachtte op de bus, hield zijn hart ermee op. Hij zakte in elkaar en was op slag dood.

De volgende dag stonden een tante en een oom bij ons voor de deur. Eerst schudde Emma alleen haar hoofd, toen sloeg ze ook een hand voor haar mond en daarna bracht ze ons, de kinderen, naar de buurvrouw. Toen we weer naar huis mochten, had Emma rode ogen en keek Eef bedrukt. Ze fluisterden. Een paar dagen later werd grootvader begraven, begreep ik van de andere oma die kwam oppassen.

'Maar nu heb je wel afscheid kunnen nemen,' zeg ik. Eef knikt, zoals vaker als hij besluit er verder het zwijgen toe te doen.

Emma opent de deur van zijn appartement. 'Raar mannetje,' roept Eef tegen haar. 'Had iedereen kunnen zijn. Ik herkende hem niet. Nee, voor mij geen thee, ik neem dit.' Hij wijst op de jeneverfles, die samen met een borrelglas naast de bank staat.

'Een klein koppie met een rare spitse neus,' gaat hij door en laat zich op de bank vallen. Geconcentreerd schenkt hij een borrel in, neemt een slok en zet het glaasje op de tafel. Dan knijpt hij met twee handen zijn gezicht tot een prop en steekt zijn wijsvinger op neushoogte uit om de omvang van zijn broers hoofd en de lengte van diens reukorgaan

nogmaals te benadrukken.

Opgewonden ratelt hij verder over hoe er die ochtend gebeld werd, dat zijn vader in coma lag en dat zijn vrouw hem zou komen ophalen. Hoe zo'n jongen van het huis hem kwam helpen met aankleden en dat die vond dat hij z'n goeie broek aan moest en een schoon overhemd. Het overhemd dat hijzelf had uitgezocht, mocht niet, nee, dit witte moest het zijn. Met beide wijsvingers prikt hij in zijn borst, trekt dan de slippen van het overhemd uit zijn broek, legt ze, als om zijn verhaal kracht te zetten, een voor een op zijn bovenbenen en strijkt ze met beide handen nadrukkelijk glad.

Daarna had hij opgedoft zitten wachten en bedacht dat Wal ondertussen wel dood zou zijn en dat hij nooit naar dode mensen gaat kijken, omdat ze dan zo anders zijn. Zijn stem sterft weg. Als hij een tweede borrel inschenkt, gutst het vocht over de rand van het kleine glaasje. Even kijkt hij op naar Emma, veegt dan met een licht schouderophalen de overtollige jenever van zijn broek op de grond en biedt haar een glas wijn aan. Maar Emma hoort hem niet, ze kijkt gebiologeerd naar de spatsporen die de jenever in het vloerkleed kerft.

De alcohol doet zijn werk. Nonchalant hangend in de bank, verhaalt Eef over zijn gestorven grootvader en hoe zijn moeder en haar zusters rond de kist hadden gestaan. 'Zegt de ene: "Kijk, nou is ie dood." Zegt de andere: "Wees blij, dat we eindelijk van die klerelijer verlost zijn." Dat zei ze echt, want die vader was verschrikkelijk voor zijn kinderen en nog erger voor zijn vrouw.'

Toch kwamen er twaalf kinderen. Twee daarvan leken zich bij nader inzien te bedenken, ze stierven meteen na

de geboorte. De moeder werd ziek, dus nam Joos, als oudste dochter, de zorg voor het gezin over. Van de vader viel weinig goeds te verwachten. Die reed beschonken door de straat in een open wagen met paarden ervoor en opzichtig geklede en geverfde vrouwen erin. Temeiers had Joos ze genoemd. Ze had haar vader regelmatig uit de kroeg gehaald, maar niet voordat ze haar broertjes en zusjes in veiligheid had gebracht, want hij zou zeker tekeergaan en zich op zo'n kind afreageren als hij de kans kreeg.

Soms was hij stomdronken op zijn vrouw gekropen. Dan had ze haar moeder horen kermen, van pijn en afschuw, maar ook van angst voor weer een nieuwe zwangerschap. De vader had ook wel eens naar haar geloerd, maar Joos had hem vierkant uitgelachen. Nee, die zorg nam ze niet over. Hij had geen schijn van kans, zo had ze van zich afgebeten.

'Het was een ellendeling, maar voor mij was het een fantastische opa,' zegt Eef. 'Hij had een zolder met gereedschap en dan mocht ik zagen, schuren en schilderen. Hij trok zich niets aan van de troep. Geweldige opa. En nou is ie dood.'

Zelfs vroeg in de ochtend is het al warm, dus ik vervloek mijn zuinigheid, waardoor ik een auto zonder airco kocht. In Bienvenue is het stil. Alleen uit de keuken klinken geluiden. Met een kop koffie loop ik door de eetzaal naar een tafel bij het raam in de buurt van de ventilator en kijk naar buiten.

'Robin en Albert logeren bij mij,' zei Emma gisteravond door de telefoon. 'Ze zouden één nacht blijven en dan vakantie gaan houden in Nederland.'

'Albert?' vroeg ik.

'Robins nieuwe geliefde´, verduidelijkte mijn moeder.

Maar nu was Albert vergeten Robins medicijnen in te pakken. Dus werden die nagestuurd en daar moesten ze op wachten.

'Wat vervelend voor ze,' zei ik en vroeg me af waarom ik dat allemaal weten moest.

'Ze zijn hier dus als jij vanavond komt.'

Ik zocht naar passende woorden en vond ze niet.

'Ze zijn nu in Amsterdam en komen vanavond terug,' was Emma doorgegaan. 'Misschien moest het zo zijn'.

Die laatste opmerking gaf de doorslag. Niet nu. Niet aan de vooravond van de crematie van Wal, met nichtjes, mannen en kinderen, die ik al in geen jaren jaar gezien heb. Nu geen confrontatie met mijn zus en haar Albert en pijnlijke herinneringen aan mijn verloren Franse droomhuis. Nu geen herinneringen aan hoe Robin en ik onze nekken braken over onze geschiedenis en terugvielen in gewoonten uit onze jeugd.

‘Dat kan ik niet,’ huilde ik.

‘Waarom nou niet,’ deed Emma ongeduldig.

‘Dat weet je best’. Mijn stem was overgeslagen. Ze waarschuwde me niet voor niets. ‘Je had Robin ook kunnen vragen een nachtje in Amsterdam te blijven.’

‘Dat kan niet, dat kan Robin niet aan, nu met die nieuwe man.’

‘Nee, zij kan nooit iets, ze kan niet eens haar eigen medicijnen inpakken.’

‘Je kan je toch wel een beetje inhouden. Je gedragen voor één avond,’ deed de kapitein van het oorlogschip.

‘Ik wil dat mens nu niet zien. Begrijp mij nou ook eens een keer,’ riep ik wanhopig.

De kapitein humde. Ze leek het inderdaad te begrijpen en stelde een logeerkamer voor in het verzorgingshuis of misschien een hotel? Nee, niet voor Robin, maar voor mij. Emma wilde best een hotel voor me bellen.

Plotseling leek mijn lijf te klein voor alle opgespaarde emoties en dreigde ik uit mijn vel te barsten. Stel je niet aan, laat je niet zo kennen, siste het in mijn hoofd. Maar voordat ik me herpakte, had Emma het over een wisselgesprek en verbrak ik woedend de telefoonverbinding.

En ja hoor, alle zorgvuldig opgeborgen herinneringen popten op en ik was weer in Robins comfortabele grotendeels eigenhandig verbouwde boerderij in het weelderige Franse landschap. Onder de indruk van de sfeer, de wijn, de temperatuur, kreeg ik ook zin in een Frans huis. Gezellig in de buurt van mijn jongste zusje.

Zo’n twintig kilometer bij Robin vandaan stond een oeroude boerderij te koop met flink wat grond en een uitzicht tot zeg maar Jeruzalem. In de verte lag nog zo’n hoeve.

Beide gebouwen hoorden bij een verderop gelegen gehucht, waarvan de huizen op, tegen en half onder de rotsen waren gebouwd. Het land van de boeren strekte zich in de wijde omtrek uit en overal graasden dikbehaarde bruine koeien vredig met een stier en hun kalveren. Ook in de winter en ook in de achtertuin van mijn droomhuis.

Hoewel iets duurder dan gepland, was de koop snel gesloten en aan Robins keukentafel dronken we er een mooi glas wijn op. Ze begon meteen te tekenen. Grote openslaande deuren in het aanleunende bijgebouwtje waarin een grote broodoven stond. De laatste jaren had men er waarschijnlijk kippen gehouden, want het had er vol gelegen met veren en mest, maar er zou een comfortabele keuken verrijzen. Nog diezelfde avond hadden we de complete verbouwing van het hele huis op papier.

Robin wierp zich op als aannemer. We zouden telefonisch contact houden en ik zou zo vaak mogelijk in Frankrijk zijn.

Tijdens werkoverleg met een aantal plaatselijke bouwvakkers, raakte mijn zusje in de ban van de jonge, sterke, viriele mannenlijven en als vanzelf tilde ze haar rokje op.

Ging de uitverkorene niet in op haar avances, dan zette ze hem aan de kant, waardoor stopkontakten half afgewerkt bleven, radiatoren voor een centrale verwarming doelloos langs de wanden stonden en er hevige lekkage ontstond door een slechts gedeeltelijk gerenoveerd dak. Er waren nauwelijks voldoende pannetjes en teiltjes om het regenwater in op te vangen. Toen ik de dakenhersteller verzocht zijn klus af te maken, riep Robin gekwetst dat ze helemaal niet zo blij was met mijn regelmatige aanwezigheid. Haar eigen geschiedenis werd weer pijnlijk voelbaar en ze was niet zomaar in Frankrijk gaan wonen. Om een

lang verhaal kort te maken, de verbouw stagneerde en de spanning liep op. Twee jaar later had mijn droomhuis een nieuwe eigenaar.

Met een sleutel die ik na veel soebatten van de receptie te leen kreeg, open ik de deur van mijn vaders appartement.

Hij ligt nog in bed en steekt een hand op. Als hij op de rand van het bed zit, lijkt hij weer magerder. Hopelijk komt er iemand om hem te helpen met douchen.

'Kan ik zelf ook' leest hij mijn gedachten en verdwijnt met een handdoek onder zijn arm in de badkamer. Niet lang daarna komt hij schoon, geschoren en gekamd in badjas weer tevoorschijn. Alsof we alle tijd van de wereld hebben, eet hij kalm een boterham en slurpt genietend van de thee die ik voor hem neerzet. Daarna zoeken we naar kleding en dan begint het aankleden.

Zittend op de rand van het bed worstelt hij eerst met het overhemd. Een diepe zucht ontsnapt aan zijn gemoed als de pantalon aan de beurt is. De broek staande aantrekken kan hij niet, dan valt hij om, want op één been balanceren is onmogelijk. Daar komt bij dat de broek veel te wijd is, want die is nog van vóór hij vermagerde.

Hij neemt een hap adem, steekt zijn linkerbeen in de linker broekspijp en doet hetzelfde met het andere been. So far so good. Nog steeds met ingehouden adem, pakt hij de broek aan de bovenkant met beide handen vast en gaat staan om hem naar boven te trekken. Maar in de korte tijd tussen staan en terugvallen, is dat veel te wijde ding alweer als een ruim vel naar beneden gezakt en nu zit hij erbovenop.

Ik trek een ceintuur uit een andere broek en schuif die door de lussen op mijn vaders buik. Dan zoek ik onder zijn

linkerbeen en daarna onder zijn rechterbeen door naar de lussen op de achterkant van de broek. Hij staat weer op. Hij houdt mij vast en ik de broek. We schateren.

'Kijk nou uit, straks plas ik in mijn broek nog voordat ik hem aanheb,' hikt hij.

Dit moet handiger kunnen, maar de broek blijft hangen.

'Moet ik ook een stropdas om?'

'Van mij niet, wil jij een das om?'

'Je moeder vindt dat ik een das om moest.'

Schouderophalend geef ik hem een das. Hij legt hem op zijn nachtkastje. Ik geef hem een flesje aftershave. Hij besprenkelt zich rijkelijk. Ik verzamel een schone zakdoek, het doosje met de hoorapparaten, een kammetje, de portemonnee en het colbert.

Net als we willen vertrekken komt een verpleegkundige de wonden verbinden, die steeds opnieuw op zijn armen ontstaan. Ze kwekt over het weer en dat we het treffen. Alles duurt eindeloos. Ten slotte geeft ze een doosje met pillen voor de rest van de dag en dan kunnen eindelijk de schoenen aan en het colbert en rollatoren we naar de lift.

'Heb jij een taxi gebeld?'

'We gaan met mijn auto.'

'Ik heb mijn ziekenhuispapieren niet bij me.'

'Hoeft niet, pap. We gaan naar de crematie van Wal.'

'Weet ik.'

Buiten wacht Emma.

Gisteravond laat had ik haar teruggebeld, gezegd dat ik thuis bleef slapen en dat ze, als ze mee wilde rijden, voor Bienvenue klaar moest staan. Ik had een tijd genoemd en niet op antwoord gewacht.

'Gaat zij ook mee?' klinkt Eef bezorgd en zijn hand gaat naar de plek waar een stropdas ontbreekt.

We rijden zwijgend naar Velsen.

Het crematorium ligt er verlaten bij. De stoffelijke resten van Wal zijn nog niet gearriveerd, de andere genodigden ook niet. Er is wel een dame in stemmig zwart, die ons verwelkomt. Van haar mogen we straks met de auto naar de kapel bovenop de heuvel rijden. Daar zal een jongeman op ons wachten met een rolstoel voor Eef. Ze knipoogt naar mij vanwege de afspraak en naar Eef, omdat hij de bofkont is. De overige familie zal die weg te voet moeten gaan.

'Nou, ik ga mooi ook niet lopen,' piept Emma vanaf de achterbank. Ook zij krijgt een knipoog.

'Zal je hem hebben,' roept Eef ineens levendig. Hij wijst naar de lijkwagen die langzaam het terrein oprijdt en wordt gevolgd door twee personenauto's. De auto met Wal rijdt door naar de kapel. De andere twee stoppen naast de onze. De dochters, hun echtgenoten en kinderen stappen uit. Het is een weerzien en kennismaken tegelijk.

In de kleine sobere kapel treffen we lichthouten stoelen, opgesteld in de vorm van een halvemaan. De kist met Wal erin staat vooraan op een bordesje met een strak geplooide rok. Er ligt slechts één krans op. Door een glazen koepel in het dak valt het licht op de kist. De ernstig kijkende jongeman die daarnet Eef in een rolstoel naar binnen reed, start nu een cd met pianomuziek. 'Lijkt mijn vader wel, ook zo'n uitgestreken gezicht,' had Eef gemompeld.

Als de muziek stopt, houdt Ingrids man een wel erg korte toespraak. Hij had duidelijk niet veel op met zijn schoonvader.

'Ik versta er geen barst van,' galmt Eef door de kapel.

'Waarom heeft hij geen stropdas om?' fluistert Emma.

'Had hij geen zin in,' fluister ik terug.

Emma schudt misprijzend haar hoofd.

Na de toespraak nodigt de ernstige jongeman de aanwezigen uit rond de kist. Geflankeerd door zijn twee aangetrouwde neven wankelt Eef het bordesje op. Ernstig kijkt hij naar de kist met het rare mannetje met zijn spitse neus. In het licht van de binnenvallende zon lijken zijn spaarzame haren te dansen. Het tafereel heeft iets weg heeft van een pentekening van Rembrandt. 'Nou tabee dan maar,' fluistert hij.

Na de koffie en de cake nemen we afscheid en rijden gedrieën naar mijn huis.

'Biertje, pap?'

Onder de kronkelwilg en naast de hortensia's en andere planten en bloemen, die in mijn tuin hun best staan te doen, schudt mijn vader zijn hoofd.

'Een glaasje koude witte wijn dan,' houd ik aan, want daar heb ik zelf ook wel trek in. 'In Frankrijk drinken mensen met dit weer ook witte wijn en zeker na een begrafenis.'

Maar Eef blijft schudden en mompelt iets over plaspillen.

Ik schenk twee glazen in en zet een derde, leeg, naast de koeler met de fles op de tuintafel.

'Lekker,' zegt Emma.

We praten na over de crematie en zo komt ook het conflict tussen de broers ter sprake. Wal had zijn moeder gewaarschuwd dat het bij haar op een rendez-vous huis zou lijken als mijn verloofde bij mij op de zolderkamer verbleef en dat de buurt haar erop aan zou kijken.

Ik weet nog dat ik geen idee had van wat een rendez-vous huis was. 'Een hoerenkast,' had oma verduidelijkt.

Ik moet ineens denken aan onze eerste kampeervakantie naar Frankrijk met de gehuurde Opel. Tijs en ik waren van plan om rond drie uur in de nacht weg te rijden, voor de lunchdrukte Parijs te passeren en zo voldoende tijd te hebben om in Bretagne een mooie camping te vinden. Omdat we veertien dagen samen in een tent gingen wonen, had Emma van twee eenpersoonsslaapzakken een zak voor twee personen gemaakt. Dus leek het ons vanzelfsprekend dat Tijs de uren voordat we vertrokken bij mij boven bleef

in plaats van af te dalen naar het zijkamertje van oma, waar hij gewoonlijk sliep.

Tegen drieën daalden we op onze tenen de trap af en precies op het moment dat we de overloop van oma's verdieping bereikten, ging daar de deur open. Met een gezicht van zeven dagen onweer, een van haar eigen uitdrukkingen, stond oma in de deuropening. Later in de auto hebben we gelachen om hoe ze daar stond in haar hemdje, we konden ons niet voorstellen dat ze zo halfnaakt naast opa in bed gelegen had, maar daar op de trap wisten we niet waar te kijken en dus keken we gebiologeerd naar die witte blote beentjes en dat weinige zwarte kroeshaar dat onder haar hemdje uit gluurde.

Even was het doodstil. Toen kwamen Tijs en ik, alsof het zo afgesproken was, tegelijk weer in beweging, mompelden een groet en vervolgden onze weg naar beneden.

Na die vakantie sliep Tijs nooit meer in het zijkamertje. Hoe oma het geklaard had met het rendez-vous huis en haar zoon, bleek bij de bruiloft van Ingrid. Wij werden niet uitgenodigd. Eef schold zijn broer uit voor hypocriet, in zijn dochter groeide immers overduidelijk nieuw leven. Hij dreigde ook niet van de partij te zijn, als wij niet welkom waren. Het hielp, twee dagen later bracht de post alsnog een uitnodiging.

Er waren meer conflicten tussen de broers geweest. Toen hun moeder stierf over wat er met hun vader moest en later, toen ook die was gestorven, over de erfenis. Maar Wal had mooi gesproken op de begrafenis van zijn vader. Behouden vaart, had hij zijn vader aan het einde van zijn toespraak gewenst. Wal had zijn vader goed gekend, want ze hadden samen gevaren. Thuis was Wout niet zo uit de verf gekomen.

'Ja Joos,' imiteert mijn vader de zijne. 'Nee Joos. Goed Joos.' Dooie vissiesvreter, noemde Joos hem en dat was hij ook. Nooit maakte hij ophef en nooit ging hij ergens tegenin. Joos werd er gek van.

'Wat zullen we eten, Wout. Spruitjes of bloemkool?'

'Maakt niet uit, Joos.'

'Spruitjes?'

'Goed, Joos.'

'Of heb je liever bloemkool?'

'Ook lekker, Joos.'

Grinnikend pakt Eef de wijnfles uit de koeler. Hij bekijkt goedkeurend het etiket, vult het nog lege glas en schenkt de andere twee bij. 'Mijn vader hield van dansen,' zegt hij, ongevraagd verklarend hoe zijn ouders, die zo weinig gemeen leken te hebben, elkaar ontmoetten. 'Als hij aan wal was, ging hij dansen en daar was Joos verzot op. Ze ontmoetten elkaar in een café met zogeheten levende muziek op Katendrecht.'

'Die lange man, die zich overal gedroeg als een steward, hield van dansen? En dan ook nog op Katendrecht?' doet Emma verbaasd. Van Joos kan ze zich dat wel voorstellen.

Lachend legt Eef uit dat zijn vader voer en dat zeelui als ze aan wal kwamen, nou eenmaal naar de Kaap gingen, zoals het roemruchte Rotterdamse zeemanskwartier met zijn kroegen en hoeren in de volksmond genoemd werd.

Thuis werd de steward een soort butler. Kaarsrecht, gezicht in de plooi, altijd eerst de broekspijpen ietsje optrekken voordat hij ging zitten. Keurige man, altijd beleefd, steeds dienstbaar. Hij liep nog net niet met een theedoek over zijn arm. Bemoeide zich ook nooit ergens mee. 'Doe wat mama vraagt,' zei hij als zijn kinderen hem voor hun karretje probeerden te spannen. En zo vreselijk preuts als

hij was. Als Emma een baby aan de borst had en ze waren op visite, trok hij zich terug achter de krant. Riep mijn moeder: 'Doe niet zo achterlijk, Wout. Ze heeft gewoon een paar tieten, net als ik.'

'Daar keek hij ook niet naar, denk ik,' mompelt Eef. Maar alles beter dan zo'n beest als haar vader, had zijn moeder ooit verklaard. Hij neemt een slok wijn, knikt goedkeurend en mompelt: 'Lekker.'

'Toen wij net getrouwd waren,' begint nu ook Emma, 'en dat was toch een hele toestand in die tijd, een gedwongen huwelijk zo vlak na de oorlog en Eef nog op de mts, zei Wout tegen me: "Je kunt me nou wel pa noemen." Lief toch van hem, vind je niet?'

'Pa maakte geen onderscheid,' vult Eef aan, 'hij kon het met iedereen goed vinden. Mijn moeder niet. Die lag met iedereen overhoop. Maar ze nam het wel altijd op voor haar kinderen.'

Zo had hij eens ruzie met een jongetje op straat en dat jongetje werd handtastelijk. Joos zag het, want als het weer het even toeliet, hing ze, zoals ze dat zelf noemde, uit het raam. Ook nu waren de grote ramen omhooggeschoven en boog Joos zover voorover dat ze de hele straat kon overzien. Ze had dus ook gezien wat er daar recht onder haar op straat aan het gebeuren was. Ze nam de tijd niet om haar schoenen aan te trekken en rende op haar kousen drie trappen af. Hijgend gaf ze dat joch, dat een kop groter was dan zijzelf, een draai om zijn oren. Hij moest met zijn poten van haar kind afblijven. Maar toen ze even later samen weer boven waren, kreeg Eef ook een oplawaai, want hij was begonnen en ook dat had ze gezien.

'Die mentaliteit hielp haar ook tijdens de oorlog, toen zij er alleen voorstond met haar kinderen,' zegt Eef met iets

van trots.

'Maar jij was toch ondergedoken in de Achterhoek?' vraagt Emma.

'Dat was pas in het laatste oorlogsjaar en het was geen echte onderduik,' schudt Eef zijn hoofd. Ik hoefde geen oproep van de Duitsers te vrezen, ik was nog net te jong. Dat ik naar de Achterhoek ging, was om aan te sterken en, zoals later zou blijken, om te overleven.' Zijn gezicht kondigt een nieuw kleurrijk verhaal aan.

'Mijn moeder had de pest aan de kerk en daar had ze goeie redenen voor. De kerk was een tirannieke toestand, zeker toen zij nog jong was. Weet je nog van dat putje in haar voorhoofd?'

Hij kijkt me vragend aan en ja, ik weet het nog.

'Als meisje had ze van een non zo'n harde mep gekregen, dat ze voor de school voorover in het grint was gevallen. Het vel op haar voorhoofd was kapot en er stak een steentje in. Is altijd een littekentje gebleven, een putje dus. Maar de nood leerde zelfs haar bidden.'

Toen in 1944 het voedsel en de brandstof schaars begonnen te worden, organiseerde het Inter Kerkelijk Bureau tijdelijke huisvesting op het platteland in noord en oost Nederland voor kinderen uit de randstad. Die schaarste begon nadat de Nederlandse regering in Londen een spoorwegstaking had afgekondigd in verband met een geallieerde luchtlandingsoperatie bij Arnhem, de zogeheten operatie Market Garden.

Maar de Duitsers lieten zich niet weerhouden. Ze zetten eigen treinen in en namen wraak door de bevoorrading van het westen tegen te houden. Maar omdat het zuiden van Nederland toen al bevrijd was, ging men er in het westen van uit dat de rest van het land snel zou volgen en dat

de schaarste maar van korte duur zou zijn. Dat die bevrijding nog maanden op zich zou laten wachten en het westen in de vooravond verkeerde van de ramp, die later de Hongerwinter zou gaan heten en meer dan twintigduizend mensen het leven kostte, kon niemand bevroeden.

In het belang van haar kind, zette Joos haar persoonlijke weerzin tegen de kerk opzij en liet Eef gaan. Met een bezwaard hart wuifde ze haar jongste uit, die begeleid door zijn stokdove oom naar de Achterhoek zou fietsen. Liever hield ze hem bij zich, zoals ze ook haar oudste, toen die een jaar geleden een oproep van de Duitsers had ontvangen, thuis had weten te houden.

Stampend met hun zware laarzen hadden de Moffen door de straat gelopen. Arbeitseinsatz! Eerder waren er al ergens anders in de straat mannen en jongens opgehaald. Joos had ook gezien dat er Joden waren meegenomen, wat verderop in de straat. De gele ster was van verre te zien geweest. Zeker ondergedoken, had ze gedacht. Ze kende iedereen in de straat en deze mensen had ze nooit eerder gezien. Verraden waarschijnlijk. De bewoners van dat huis moesten ook mee. Voor verhoor, werd er gezegd. Handen in hun nek. Gegeneerd had ze het raam dicht geschoven.

Zoals verwacht, stopten de laarzen deze keer voor de deur van nummer 16. Wal wilde al naar de gang lopen om open te doen, toen Joos hem tegenhield. Ze had op een plan gebroed en wenkte haar jongens voor hulp bij de uitvoering. Beneden werd op de deur gebonsd, daarna geschreeuwd en weer ging de bel. Hooguit een minuut later trok Eef op het teken van zijn moeder aan het touw dat langs de muur van het trapgat gespannen was. Drie verdiepingen lager ging de buitendeur open en met veel kabaal begonnen drie Duitse soldaten aan de klim naar boven. Dat

alles duurde precies lang genoeg.

Tussen de huiskamervloer en het plafond van de benedenburen bestond een kruipruimte van zo'n veertig centimeter hoog. De paar losliggende planken in de vloer van de woonkamer waren er zo uit. Het hout was oud en droog en liet zich gemakkelijk verwijderen. Met een klein beetje moeite wrong Wal zijn grote lijf door het gat en strekte zich uit op het plafond van de benedenburen. Nadat Eef en zijn moeder de planken weer op hun plaats hadden gelegd, viel het zeil keurig terug op de plek waar het gelegen had en daarna trok Joos het kleed er weer overheen. Ogenschijnlijk kalm stond ze er bovenop en zei tegen de Duitse soldaten, die in hun groene uniformen met hakenkruizen op de mouwen op dat moment de woonkamer binnenkwamen, dat haar echtgenoot en zoon 'schon ins Ausland' waren.

Daar loog ze niet alles aan want Wout was op de *Nieuw-Amsterdam* van de Holland-America-Line onderweg naar New York en zou al wel in de Amerikaanse wateren zijn aangekomen. Twee van de drie soldaten doorzochten het huis. De derde zag de piano en pingelde eens wat.

'Ach so, Du spielst piano,' zei Joos en draaide een kwartslag zodat ze hem in de gaten kon houden. Ze had onmiddellijk spijt van haar woorden, want nu ging de jonge Mof er eens goed voor zitten. Hij speelde dat het een aard had en zelfs heel verdienstelijk.

Onder andere omstandigheden zou Joos geapplaudisseerd hebben, want ze zag een kinderlijke behoefte aan waardering in de ogen van de jonge soldaat. Toch, hoewel ze daarmee de schijn hoog zou houden, zou ze hem ook aanmoedigen en ze dacht aan haar zoon, aan hoe die daar onder haar voeten lag te stikken in het stof terwijl het erop

leek dat zij van het pianospel stond te genieten. Met ingehouden adem sloeg Eef het schouwspel gade.

Godzijdank werd de spelende soldaat door zijn meerdere tot de orde geroepen en even later denderde het drietal, na een hakkenklappende soldatengroet de trap weer af.

Grijs van het stof kwam Wal uit zijn schuilplaats. Omdat hij zich niet had kunnen bewegen en van die zware laarzen aanhad, waren zijn benen en voeten gevoelloos en plassen moest hij ook. Joos zei dat hij het de volgende keer maar gewoon moest laten lopen, dat ze er een emmertje onder zou hangen. Van de spanning of de opluchting kregen ze alle drie de slappe lach en prompt plaste Wal alsnog in zijn broek.

Vanaf die dag moest Wal gebukt door de huiskamer lopen, zodat de overburen in de smalle straat hem niet zouden zien. Andere jongens waren immers wel meegenomen en je wist maar niet wat de buurt zou doen als ze doorkreeg dat die van Den Hartogh nog mooi hoog en droog thuis zat. Dus werd de kruipruimte schoongemaakt, Joos legde er zelfs een kleedje in en steeds als er gebeld werd, verdween Wal onder het zeil.

Op een avond belde Gina, Wals verloofde, aan. Toen ze goed en wel boven was, bewoog plotseling de vloer en verscheen de kop van Wal. Gina schrok en gelachen hadden ze ook, maar Wal had ook een uitbrander van zijn moeder gekregen. Het had een geheim moeten blijven, Gina zou zich kunnen verspreken.

Die spanning was er altijd. Ook als Eef afscheid nam van zijn moeder en zijn broer om terug naar de Achterhoek te gaan. Geen van allen wist zeker of ze elkaar terug zouden zien. En dat gold ook voor Wout. Maar ook die kwam weer thuis en toen was de oorlog gewoon afgelopen. Niemand

vroeg iets en zei er meer iets over. Men ging over tot de orde van de dag.

Maar Wout werd opnieuw opgeroepen. Op een schip vol soldaten die de opdracht hadden het koloniale gezag in de Oost te herstellen, zette hij koers naar Indonesië.

'Die Hollanders gingen gewoon door met oorlog voeren,' zegt Emma verontwaardigd. 'Ze hebben zich behoorlijk misdragen in Indië. Het leek wel of ze zich afreageerden.'

'Zou best eens kunnen,' knikt Eef peinzend.

'Indonesië,' corrigeer ik. Dat land heet Indonesië. Daar ging het juist allemaal om.'

Emma haalt haar schouders op.

Moe en moreel leeg van de oorlog in Europa en vol haat na het duivelse geweld van de Duitsers, werden de Hollandse soldaten plotseling aangezet de Indische vrijheidsstrijders te verslaan. In een ander land, zeg maar gerust een andere wereld, moesten ze een andere oorlog uitvechten. Vochten ze eerst aan de kant van de onderdrukten, plotseling waren ze de onderdrukker omdat Nederland zijn verlies niet wilde nemen en het vertikte om de republiek Indonesië te erkennen.

Emma weet van soldaten die mensen ophingen, niet omdat ze iets misdaan hadden, maar om een voorbeeld te stellen: Als je niet doet wat wij willen, is dit je lot! De uitgeputte Hollandse soldaten stonden voor het Nederlandse gezag en raakten verstrikt in een bloedige strijd met de Indonesiërs die zich nou net uit de klauwen van dát gezag wilden bevrijden.

Bij sommige jongens ging het mis in hun kop. Ze sloegen door, gingen als gekken tekeer. Eef kan even niet op hun namen komen, maar hij heeft er vroeger een paar gekend. Pillen en inrichtingen, maar nooit meer goed gekomen.

‘Die vijand die verslagen moest worden, had eigenlijk groot gelijk,’ zegt hij.

‘Dat vind ik nou ook,’ zegt Emma.

Bovendien was het niet meer terug te draaien. Indië had zich bevrijd, was de republiek Indonesië geworden. In een uiterste poging het gezichtsverlies te beperken, presenteerde Nederland Indonesië de rekening voor de politionele acties, zoals die nieuwe oorlog eufemistisch genoemd werd, om het verlies van de koloniën te compenseren.

Daarna vertrokken de schepen nog één keer naar het voormalig Nederlands-Indië. Nu om de Nederlandse repatrianten op te halen en berooid of niet, aan boord pakten de Indiëgangers hun draad weer op. Alsof ze niet het personeel van het schip maar hun vroegere bedienden voor zich hadden, volgde de ene opdracht op de andere. Van vragen of bedanken leken ze nooit gehoord te hebben. Verontwaardigd had Wout het thuis verteld. Hoe dat toeging, op zijn schip, nota bene!

‘Daarom zag mijn moeder Emma in het begin niet zo zitten,’ besluit Eef.

‘In het begin,’ doet Emma theatraal. ‘Voor mijn verjaardag ga ik Gadogado maken,’ gooit ze het over een andere boeg. ‘En jij moet nodig eens naar de kapper.’

Eef kijkt haar ondeugend aan, strijkt over zijn hoofd en zegt: ‘Ja, mijn haar is te lang. Ik moet maar eens naar de kapper. Straks krijg ik nog krullen.’ Prompt schiet hem een versje te binnen dat ooit in de krant in Vlissingen stond. Hij gaat rechtop zitten en declameert:

Er was er eens een mannetje, met lang en krullend haar
Dat speelde zo van allerlei muziek op zijn gitaar
Dan liep hij door de straten en iedereen liep uit
En ieder gaf dat mannetje dan koffie met beschuit

Tot iemand zei: dat mannetje is vast en zeker arm
Toe geef hem ook een kopje soep, dan wordt hij lekker-warm
Ach, geef hem ook wat centjes, een stuiver zal wel gaan
Maar 'nee hoor' zei het mannetje, ik neem geen centjes aan
En toen zeiden de mensen: dat mannetje is gek
Pas op hoor voor dat mannetje, de grendel op het hek!
En wat deed toen dat mannetje?
Dat mannetje ging weg
Hij zei: Ik speel wel ergens anders dan bij die mensen hier
Want waarom speelt dat mannetje?
Gewoon voor zijn plezier.'

Emma

Een documentaire over de Jappenkampen op de televisie. Ik heb dat programma niet bewust aangezet, lag gewoon maar wat slaperig te zappen op de bank. Gebiologeerd kom ik overeind.

Een man en een oudere vrouw, zijn moeder begrijp ik, staan op de plek waar zij in een kamp heeft gezeten. De zoon wil weten, begrijpen in de hoop dat het zal stoppen. Hij wil dat het ophoudt, ook in zichzelf. Hij heeft er ongemerkt zoveel van meegekregen, weet hij en hij maakt zich zorgen om zijn kinderen en kleinkinderen, over wat hij zelf misschien nog steeds doorgeeft.

Nu ben ik klaarwakker.

'Na de capitulatie van Japan kwam er een man aanlopen,' zegt de vrouw. 'Dat bleek mijn vader te zijn. Hij zwaaide, ik zwaaide terug. Toen was de familie weer herenigd.'

'Hoe was het om hem terug te zien,' vraagt de zoon.

'Goed,' antwoordt de moeder.

'Maar hoe voelde je je toen?'

'Voelen? We voelden al zo lang niets meer. Ons gevoel was dood. We waren afgestompt, onverschillig geworden. Dat zal je toch wel gemerkt hebben?'

'Hoe ging de hereniging bij jullie?' vraag ik door de telefoon aan mijn moeder.

'Waarom wil je dat ineens weten?' reageert ze onrustig. 'Ik kan me niet herinneren dat je ooit belangstelling had voor mijn leven in Indië. Net als je vader.'

Bijna ben ik uit het veld geslagen. Bijna kaats ik nijdig de

bal terug, ze heeft immers zelf haar mond nooit opengedaan, maar ik wil me niet laten verleiden tot de strijd waartoe mijn moeders vijanddenken me uitnodigt. 'Maar nu wel, mam,' zeg ik net op tijd en om mogelijke ruis van mijn korzeligheid op te heffen, herhaal ik mijn vraag met andere woorden: 'Vertel eens over hoe jullie herenigd werden.'

Dan nemen Emma's herinneringen ons mee het Batavia van augustus 1945. Een week na de Amerikaanse atoombommen op Hiroshima en Nagasaki had de Japanse keizer Hirohito laten weten dat het met de oorlog de verkeerde kant opging. Dat hij had hij goed gezien, want kort daarna gaf Japan zich over. Maar de vreugde duurde niet lang en tempo doeloe, de goeie oude tijd, keerde niet weer.

Dat kwam zo: tijdens de Japanse overheersing waren groepen inlandse jongeren, de pemoeda's[1], steeds nationalistischer en radicaler geworden. Na de capitulatie van Japan en voordat Nederland de touwtjes weer in handen nam, grepen ze de kans zich ook van die overheersers te bevrijden. Het begon ermee dat hun leider, Soekarno de republiek Indonesia uitriep. 'Bersiap'[2] schreeuwde hij door de radio en hij riep de Indonesiërs op paraat te staan en het land te bevrijden van de Nederlanders, met alle middelen die hen ter beschikking stonden. Zo verdween de vreugde om de bevrijding want er onstond een nieuwe oorlog: de onafhankelijkheidstrijd.

'Die man heette helemaal geen Soekarno,' onderbreekt Emma zichzelf. 'Hij heette Sosrodihardjo en werd meestal Bing Karno genoemd.'

---

[1] jongeren

[2] wees paraat

We zijn allebei verrast door haar geheugen.

'Met speren, dolken, bamboestokken, messen en wat al niet,' gaat Emma door, 'marcheerden de pemoeda's door de straten en schreeuwden: 'Bunuh of Mati belanda,' wat zoiets betekende als: Maak alle blanken dood! Het was of in de altijd zo dienstbare en vriendelijke inlandse jongens een vulkaan tot leven gekomen, want als door kokende magma gedreven trokken ze martelend en moordend op tussen de verzwakte blanken die de kampen ternauwernood hadden overleefd.

Voor de veiligheid drongen de Engelse bevrijders er bij de beduusde Nederlanders op aan voorlopig terug te keren naar de interneringskampen, ze gaven de Japanners zelfs de opdracht hen tegen de Indonesiërs te beschermen. Nu stond de wereld pas echt op zijn kop. Wie kort daarvoor nog vijand was, moest nu voor veiligheid zorgen.

Maar alle veiligheidsmaatregelen ten spijt, er werden in die Bersiaptijd duizenden belanda's vermoord. Soms door een vroegere bediende of één van zijn kinderen. Het was niet te geloven, ze waren altijd zo toegewijd geweest.

'Ik dacht dat ze van ons hielden,' fluistert Emma met een klein stemmetje.

Ze heeft het niet zelf gezien, maar er werd verteld dat de vrijheidsstrijders de geslachtsdelen van mannen afhakten en hun speren in de onderlijven van vrouwen dreven, net zo lang tot die waren doodgebloed. De straten zagen er rood van en overal lagen lijken en gewonden. Soms werd iemand eerst geslagen en vervolgens murw, maar nog wel levend, begraven. Met dieren deden ze dat ook, alleen maar om de eigenaren te kwellen. Emma weet weer van twee honden …, en oh ja, en de Simpangclub ... Ze maakt haar zin niet af.

‘Goeie genade,’ fluister ik. ‘Hoe was het om elkaar terug te zien in die gekte?’

‘Hoezo, hoe was dat?’

‘Was je blij, viel je elkaar in de armen, huilde of lachte je van opluchting, blijdschap of misschien nog iets anders?’

‘God ja, dat had allemaal ook gekund,’ is Emma verbaasd.

Maar haar vader was er gewoon weer. Hij had eerst zijn zoon opgespoord en samen waren ze op zoek gegaan naar zijn vrouw en de meisjes. Het geloof in hereniging hing samen met de overtuiging dat er een einde zou komen aan die oorlog. Niemand leek dan ook verbaasd dat ze allemaal nog leefden. Er was bovendien geen tijd om erbij stil te staan, want na die vrijheidsstrijd kwamen de zogenoemde politionele acties van Nederland. Voor ons ging de oorlog gewoon door.

‘Mijn vader wilde terug naar huis, naar zijn vaderland. Mijn moeder deelde dat verlangen niet, maar ik wilde wel met hem mee,’ zegt Emma. ‘Want het land waarin ik geboren was, bestond niet meer.’

Leunend op de reling van de boot die hen naar Holland bracht, had ze verlangend naar de blonde duinen uitgekeken, die ze zich herinnerde van toen ze met verlof waren geweest. Maar door de vele afschrikwekkende bunkers langs de kust waren die duinen niet meer zo uitnodigend als toen. En dat de sneeuw waarover haar moeder gesproken had terwijl de vogels in Indië van de hitte van het dak vielen, zo koud was dat haar voeten er gevoelloos van werden, had ze zich niet kunnen voorstellen.

Dat was overigens allemaal nog niets vergeleken bij de onderkoelde houding van de familieleden bij wie ze in beginsel onderdak vonden. Emma had hen gemist, vooral haar grootmoeder en, omdat ze in Indië helemaal geen familie had, erg naar haar uitgekeken. Maar de oorlog had alles veranderd, oma had hem niet overleefd en de overige familie was niet zo hartelijk meer.

De meeste Hollanders moesten niets hebben van die sjofele spijtoptanten, die de spoeling in Nederland dunner kwamen maken, terwijl alles toch al zo schaars was. Niet alleen het land van de Indiëgangers was opgehouden te bestaan, zijzelf bestonden eigenlijk ook niet meer.

Nederland likte zijn wonden en stortte zich op de wederopbouw van het verwoestte land. Men verzette de zinnen, stak de handen uit de mouwen en keek vooruit. Men ging ervan uit dat de tijd alle wonden zou helen en bestreed de herinnering aan het oorlogsgeweld door er domweg niet meer aan te denken.

Toch verdween de angst voor kwetsbaarheid, pijn en verdriet niet. Het besef van die menselijke schaduwzijde, die dit soort wreedheid mogelijk maakt, leek niet uit te bannen. Omdat in de spiegel kijken niet iedereen gegeven is, zeker niet als de wond vers is, keek men naar anderen.

Waren die Indiëgangers niet net als de Moffen? Hadden zij niet ook bewoners van een land aan zich onderworpen en dan ook nog zogenaamd voor hun eigen bestwil? Slechts een enkeling had de moed zich te realiseren dat heel Nederland had geprofiteerd van de producten uit de overzeese gebiedsdelen, maar de meesten hielden het liever simpel. Goed was goed en fout was fout en de fout lag bij de anderen.

De stilgehouden verwijten van de Hollanders hadden zijn weerslag op de repatrianten. Hun schaamtegevoel en de alles overheersende onmacht dat mensen kenmerkt die onderdrukt en mishandeld zijn, werden erdoor versterkt. Want wat hun motieven destijds ook waren om naar de oost te gaan, de Tweede Wereldoorlog had de Indiëgangers gereduceerd tot emotioneel verminkten die nergens meer thuishoorden. Angstig en beschaamd deden ook zij er het zwijgen toe.

Maar er was meer dan schaamte. Ze konden niet praten zonder het risico te lopen de weg kwijt te raken in een verleden vol verschrikkingen. Want hardop praten en vertellen brengt de gebeurtenissen terug in het bewustzijn,

Hardop benoemen maakte het echt en waar, terwijl men juist geprobeerd had de gruwelen en misdaden van de Jappen en de Pemoeda's te negeren en de angst en de pijn te ontkennen. Met had alle zeilen bijgezet om het immense onrecht en het onbegrijpelijke verraad niet waar te laten zijn. Velen konden zelf bijna niet geloven wat ze hadden

doorstaan, dus hoe zouden anderen het dan kunnen?

Zo werd ook Emma's geschiedenis een hoofdstuk apart, dat los staat van haar leven in Nederland. Nooit maakte ze contact met de ervaringen die in quarantaine gehouden, ongeordend rondzingen omdat ze geen plek hebben en dus niet naar de achtergrond kunnen verdwijnen. Juist door dat isolement zijn de ervaringen blijven spoken als pijnlijke wonden en werden ze een verlammende gevangenis, waar Emma niet uit weg komt zodat ze van haar huidige leefwereld vervreemd, zonder dat ze zich dat realiseert. Want de tijd heelt niet alle wonden, ze gaan zweren bij gebrek aan aandacht en breiden zich uit als kankergezwellen. Zo resoneert mijn moeders Indische verleden in haar heden en in dat van haar ons, haar dochters.

Ook op school viel het tegen. De meisjes in haar klas waren jaren jonger. Ze hadden een heel andere oorlog achter de rug en leken haar uit de weg te gaan. Bovendien begreep Emma maar weinig van het gefluister en gegiechel van haar klasgenootjes over jongens en uitgaan en die muziek, die ze jazz noemden. Dat er een jongen was, die belangstelling voor haar leek te hebben en die na schooltijd op haar wachtte, ontging haar niet en eerlijk is eerlijk, zij vond hem best leuk. Maar ze wist zich geen raad met haar gevoelens en er was niemand bij wie ze om raad kon gaan. Ze hoopte vurig dat het geen kwaad zou kunnen als hij een eindje met haar mee liep.

Waarom gingen jouw ouders naar Indië? vraag ik.
'Ze wilden iets goeds doen,' zegt mijn moeder peinzend.

Adriaan Jongsma, de man die later mijn grootvader zou worden, liet zich als onderwijzer inspireren door Multatuli's Max Havelaar. Hij zou naar Nederlands-Indië gaan om een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van de inheemse bevolking.

Dat hij daarmee weg kon uit Holland, weg van de schande die hij teweeg had gebracht door zich van zijn echtgenote te laten scheiden om met zijn zwangere geliefde Letty te trouwen, was een gunstige bijkomstigheid. En ook Letty wilde niets liever dan weg uit het calvinistische en afkeurende Nederland. Die exotische Gordel van Smaragd zou haar verlossen van de schandalen die haar achtervolgden. Dat mooie, warme en vooral verre land zou haar een behoorlijk leven bieden; ze zou aanzien genieten en vergeten in welke miserabele omstandigheden ze geleefd had.

'Wat voor omstandigheden?' vraag ik verwonderd en hoop dat mijn nieuwsgierigheid Emma niet te veel afleidt van haar spoor, dat ze zal blijven vertellen nu ze eindelijk de moed heeft opgevat haar verhaal te doen.

'Komt door mijn grootvader,' zegt Emma.

Hij heette Cornelius en hij ging de geschiedenis in als de man die niet wilde deugen. Nee, dan zijn oudere broers, die maakten wel wat van hun leven. De ene werd arts en de andere verdiende een beste boterham als advocaat. Dát waren nog eens mannen, mannen met aanzien, zoons om trots op te zijn. Ten einde raad gaven de ouders hun almaar falende jongste een sigarenwinkel cadeau, in de hoop dat hij er dan ten minste iets van zou maken. Maar de nietsnut ging failliet. Blijkbaar kon hij alleen kinderen verwekken,

ze behoorlijk onderhouden zat er niet in. De onverantwoordelijke smeerlap!

Eén van die kinderen, het enige meisje, stierf kort na de geboorte aan wat tegenwoordig wiegendood heet, maar in die dagen als straf van God werd gezien. Cornelius, die al niet had geweten hoe op te boksen tegen zijn succesvolle oudere broers en maatschappelijk niet uit de verf wist te komen, verloor tot overmaat van ramp ook nog zijn kind, zijn dochtertje, zijn oogappel. Eigenlijk raakte hij zijn vrouw ook kwijt, want al haar levenslust leek na de begrafenis op het kerkhof te zijn achtergebleven.

Ze keerde zich van de wereld af en ook van hem.

Daar stond hij, met lege handen, onmachtig haar te bereiken of te helpen. Opnieuw voelde hij zich een nul. Hij nam een paar borrels in de hoop zijn gemoed tot bedaren te brengen, ging de straat op en dook onder bij een lichtekooi. Even was hij zijn narigheid kwijt, even voelde hij zich getroost, even leek hij een echte kerel, een man die wel iets voorstelde.

Gesterkt probeerde Cornelius de liefde van zijn vrouw terug te winnen en zo kon het gebeuren dat de naam van het gestorven meisje werd doorgegeven aan de dochter die daarna op de wereld kwam. Pas negen jaar oud was deze Letty, toen ze op een zwarte dag haar moeder aan de zoldering zag bungelen.

Het lag voor de hand dat de echtgenoot de schuld kreeg van deze zelfmoord; hij besmette zijn vrouw immers met de beschamende geslachtziekte syfilis, die hij had opgelopen bij publieke vrouwen. Het was niet zozeer de angst voor krankzinnigheid als wel de schande, zo werd verteld, die de moeder van Letty deed besluiten haar leven op deze gruwelijke wijze te beëindigen. Dat ze haar man en haar

kinderen aan hun lot overliet, nam niemand haar kwalijk.

Men keek er eerder de echtgenoot op aan, maar ook de kinderen.

Om te redden wat er te redden viel, keerden alle drie de zoons zich van hun vader af. En ook Letty rechtte haar rug, stak de neus in de wind en verhulde haar gekwetstheid en haar kwetsbaarheid. Met behulp van oom advocaat verloor de vader de ouderlijke macht en kwam Letty onder de hoede van familieleden.

Ondanks hun goedertierenheid kon het kind het bij geen van hen echt vinden. Tenslotte trok de familie de handen van het ondankbare wicht af (hoe kan het ook anders met zo'n vader?) en belandde het elfjarige meisje in een weeshuis met streng religieuze signatuur, waar ze Godvrezend werd opgevoed.

Het weeshuis stond niet bekend om een zachtzinnige aanpak en het verging Letty net als de kinderen in de grimmige boeken van Charles Dickens. Slaag als ze niet mee kon komen met de lessen of het corvee, en preken omdat ze niet dankbaar genoeg was. Er volgde ook straf als het haar niet lukte de gewassen en gestreken beddenlakens in de haar opgedragen kaarsrechte stapels in de kast te leggen. Men haalde er ter controle zelfs een liniaal bij! Maar wat Letty het meest verwarde, was de straf die ze kreeg omdat ze in een koortsige nacht haar beddengoed losgewoeld en gekreukeld had.

De dunne stok kwam zwiepend neer op haar handen en billen. Letty beheerste zich. Ze schreeuwde niet van de pijn, maar ze plaste van angst wel in haar broek. Op dat soort vuiligheid stond opsluiting in het donkere onverwarmde washok. Daar vatte ze kou en zo hield ze in de nachten erna met haar gehoest de kinderen op de slaapzaal

wakker. Nu kwam de stok op haar rug tot het bloed langs haar lendenen liep. Zwijgend keken haar huisgenootjes toe terwijl ze in elkaars handen knepen, omdat ze die niet voor hun ogen of oren mochten houden. Ze moesten kijken naar wat je te wachten stond als je je niet aan de regels hield. En andere regel die de huisgenootjes werd opgelegd was het getuchtigde kind minimaal een week te negeren.

De liefdeloosheid, de vernederingen, de eenzaamheid en de angst nestelden zich in Letty's hoofd en lijf en verstevigden de ijskorst om haar hart. Ze verafschuwde haar vader, hield hem voor alles verantwoordelijk en hield het als gevolg daarvan voor gezien met alle mannen. Alleen haar broer Jaap droeg haar goedkeuring weg, want hij zorgde ervoor dat ze voor lerares kon studeren. Dat Adriaan poot aan de grond kreeg bij haar had meer te maken met haar verlangen naar kinderen dan naar hem. Maar ze gaf zich pas gewonnen toen hij haar een beter leven beloofde, een leven zonder ellende, een leven op stand.

Op de boot die hen naar het beloofde land bracht, werd Letty op haar wenken bediend. Ze genoot met volle teugen van het comfort en de egards waarmee zij en de overige reizigers der eerste klasse bejegend werden. Niet langer was ze het lastige kind uit de bezoedelde familie, dat zonder geld of aanzien het hoofd boven water moest zien te houden. Verrukt en dankbaar beloofde ze haar kersverse echtgenoot gezonde en intelligente kinderen.

Het lag voor de hand dat het ambitieuze jonge onderwijsechtpaar hun eerste dochter Emma zelf lesgaf. Daarmee hielden ze het meisje ook nog even thuis of eigenlijk uit de buurt van de inlandse kinderen. Niet dat ze het risico liep die tegen te komen op school, want roeping of niet, van

gelijkwaardigheid was geen sprake. Via aparte scholen werden blanke en inlandse kinderen gescheiden gehouden. De omgang werd ook niet verboden, maar ontmoedigd. Men had het liever niet. Net zoals Emma later liever niet had dat ik met Wilma omging. Want Wilma ging naar de huishoudschool en ik naar de middelbare.

Desondanks gingen Wilma en ik voor eeuwig vriendschap. We ontmoetten we elkaar in het geheim, schreven elkaar briefjes in geheimschrift die we op een geheime plek in de kelder van ons flatgebouw 'postten' in luciferdoosjes die, onzichtbaar voor anderen, aan dunne touwtjes tussen volle dozen en kratten hingen. Maar tegen de misprijzende opmerkingen van Emma als: 'dat kind van hiernaast' en 'die huishoudschool,' zoals Letty uit de hoogte sprak over 'zo'n kind uit de kampong,' was die vriendschap op den duur toch niet opgewassen.

Met haar voorsprong, dachten de ouders, kon de intelligente Emma, de eerste klas wel overslaan. Dat bleek een misvatting. Het eenzelvige meisje hield het klassikale onderwijs niet bij. Ze liep al snel achter, vond geen aansluiting bij de andere kinderen en voelde zich dom en buitengesloten.

Letty bekritiseerde haar en maakte een naadloze verbinding tussen het koloniale denken en haar eigen ervaringen als kind. Overtuigd van haar hoge opdracht, haar opvattingen over humaniteit en gevoel voor rechtvaardigheid, op grond waarvan de onnozele en onontwikkelde inlanders moesten worden bevorderd tot een hogere beschaving, voedde ze ook haar kinderen op. Emma moest dus dankbaar zijn voor de kansen die ze kreeg, zich bewust zijn van haar verantwoordelijkheid en vooral ophouden zich als een kind te gedragen. Keer op keer werd ze gesommeerd

zich aan te passen aan haar moeders regels, die veel op die uit het vroegere kindertehuis leken. Net als haar moeder had gedaan, leerde ook Emma haar eigen behoeften te negeren.

Nadat het vierde kind geboren was, gold dat wat die eigen behoeften betreft ook en voorgoed, voor de verwekker. Letty claimde een kamer voor zichzelf en vervulde haar rol in het huwelijk verder alleen voor de kinderen.

Teleurgesteld en moe van de strijd, ging Aad naar de soos voor een praatje, een borrel en een sigaar. Met de mannen daar kon hij rustig naar de radio luisteren en praten over de oorlog in Europa en de plannen van die gevaarlijke gek, die Hitler. Hij maakte zich zorgen over zijn oude moeder en zijn twee ongetrouwde zusters. Hoe erg zou het zijn daar in Holland? Thuis zei hij er weinig over, Letty was niet bijzonder geïnteresseerd in het wel en wee van de familie in Nederland en hij wilde de kinderen niet ongerust maken.

Toen de oorlog ook in Azië was losgebroken en de Japanse vijand door de straten van Bandung stampte, liep Emma tegen de zestien. Er kwam een einde aan haar verveelde leven van huiswerk en vergeefse pogingen het haar moeder naar de zin te maken. Sterker nog: de wereld ging voor haar open.

Het begon ermee dat de marcherende soldaten iedereen groetten die ze tegen kwamen. Steeds dezelfde twee vroegen zo nu en dan zelfs naar Letty's gezondheid. Zij liep met een band om haar arm waaraan je kon zien dat ze nog maar pas uit het ziekenhuis ontslagen was, waar ze vanwege tyfus opgenomen was geweest.

De mannen gedroegen zich hoffelijk, zeiden dat ze hoopten dat Letty snel zou genezen. Zo kwam het dat Letty geen argwaan voelde toen de soldaten op een dag binnen wilden komen. Ze gaven haar complimenten voor haar smaakvolle interieur en ook het Indische zilver op de tafel en de kast en de sierraden van Letty werden bewonderd.

Tegen het einde van het bezoek hadden de mannen met veel handgebaren, staccato geluiden en een vreemd soort lach, duidelijk gemaakt dat Adriaan met hen mee moest voor een speciale opdracht. Over de inhoud van de opdracht mochten de soldaten niets zeggen, die was geheim, maar alles wees erop dat Aad van geluk mocht spreken.

'We waren bang, dus we werkten mee en zo verliep het vertrek van mijn vader zonder enige ophef. Toen we hem na de oorlog terugzagen, bleek dat hij aan de Birmaspoorlijn te werk gesteld was geweest,' zegt Emma droevig.

Enkele dagen na Aads vertrek stonden de twee Japanners weer op de stoep. Nu vroegen ze of er fietsen aanwezig waren en het leek of ze het zelf ook niet prettig vonden dat ze die moesten meenemen, want ze verontschuldigde zich met veel gebaren en buigingen. Pas toen een van de twee weer op het zilver wees, begon er bij Letty een bel te rinkelen. Zodra de mannen verdwenen waren, verstopte ze het zilver op verschillende plaatsen in het huis en naaide Emma alle sieraden in de zomen van hun jassen.

Het volgende bezoek ging er minder vriendelijk aan toe. De mannen waren verbaasd dat het zilver niet meer op zijn plaats stond. Ze doorzochten het huis en toen een van de twee wat vond, zwaaide de andere dreigend met zijn geweer in Letty's richting. Maar Letty was niet onder de indruk en bleef de kleine Jap aankijken zonder zelfs maar met haar ogen te knipperen.

'Daarna hebben we alle waardevolle dingen begraven in de tuin,' zegt Emma. 'Na de oorlog vonden we het zilveren bestek terug. Het was nog compleet ook.'

Emma lijkt opnieuw verwonderd.

Een week later was het voor Letty en haar kinderen dan toch ook zover. De vrachtwagen, vol vrouwen, kinderen, klein huisraad en andere bagage, reed naar een wijk aan de andere kant van Bandung. Een tweede vrachtwagen met bedden, meubels en de piano reed mee. Deze wijk was net als veel andere Europese wijken met prikkeldraad afgezet. De oorspronkelijke bewoners van de huizen waren op hun beurt naar een ander deel van de stad gebracht.

Op deze manier brachten de Jappen honderden vrouwen en kinderen onder in steeds andere woonwijken van steeds andere steden. Tegen de tijd dat ze werden overgebracht naar een concentratiekamp, waren de meesten volkomen

gedesoriënteerd en ontdaan van alle aristocratie.

In die eerste wijk maakten de bewoners van een groot huis in de Cannalaan mopperend een kamer vrij voor Letty en de drie kinderen. Er werd gezegd dat de Jap alle meegebrachte spullen die niet in die ene kamer pasten, zou opslaan. Dat klonk geloofwaardig en omdat het toen verder nog best meeviel, dacht Letty dat de oorlog wel met een sisser zou aflopen. Er waren winkels in de wijk en in het huis was een keuken. Er kon dus gekookt worden en ze waren relatief vrij. Wilde je naar buiten, dan liet je een plankje met je kampnummer bij een bewaker achter en bij terugkomst haalde je dat weer op. Weglopen of vluchten kwam niet in je op. De Jappen waren overal. Waar zou je heen moeten?

Emma kan even niet op haar kampnummer komen. Ze herinnert zich wel dat er concerten georganiseerd werden en dat Letty piano speelde. Muziek hield de moed erin. Het enige dat hen in die begintijd echt opbrak, was dat ze het zonder bedienden moesten stellen.

Korte tijd na de verhuizing naar de Cannalaan, kwam de Jap voor Joop. Jongetjes mochten tot hun tiende jaar bij hun moeder blijven en hoewel Joop nog maar een klein mannetje was, was hij wel tien en dus groot genoeg. Letty hield zich goed en rende niet, zoals andere vrouwen deden wanneer hun zoons uit hun armen werden gerukt, gillend achter de vrachtwagen aan, waarin de eveneens gillende jongetjes werden gehesen. Sommige moeders krijsten nog harder dan de kinderen en dan werden ze door soldaten met bamboe knuppels weggejaagd.

Letty beheerste zich. Ze zette haar zoon zelf in de vrachtwagen, trok zijn bloesje recht en terwijl ze slikte, aaide ze de kleine bange jongen vluchtig over zijn blonde

krullen. Met wat Maleis en een paar woorden Japans vroeg ze een soldaat of hij wilde zorgen dat de jongen bij zijn vader terecht kwam. De Jap knikte, maar Joop zou tussen vreemde mannen en jongens overleven in vier verschillende mannenkampen. De uitgestrekte armpjes van haar kleine broertje kleefden lang op Emma's netvlies.

Het verblijf in de wijk duurde meer dan een jaar. Langzaam maar zeker werden de privilegiën ingeperkt. Eerst mocht je de wijk niet meer uit en toen er korte tijd later ook niemand meer in mocht, kwam er een run op de nog aanwezige artikelen in de winkels en vlogen de prijzen omhoog. Eerst was het vlees op, toen de eieren, daarna de groenten, de rijst. Vanaf toen verstrekten de Jappen twee keer per week rijst en groenten die meestal al verlept was.

Niet geïnterneerde Indische mensen boden door het prikkeldraad nog wel eens wat voedsel aan. Soms kon je dat bemachtigen door het voor iets anders te ruilen, maar al gauw viel er niet veel meer te ruilen en bovendien was die handel ten strengste verboden. Als de Jap je betrapte, pakte hij niet alleen de buit af, hij gaf je er ook stevig van langs. Maar nieuws was er in overvloed en het was gratis. Elke dag gonsden de geruchten het kamp binnen en waren de vrouwen druk met het doorvertellen en opblazen van nieuwtjes over transporten, plannen van de Jap en het einde van zijn macht.

'Het hield ons op de been. Net als de roddels en de liedjes,' zegt Emma treurig en ze zingt:

Hier een Jap, daar een Jap,
God het lijkt wel Jappenpap.

Steeds opnieuw wist Letty het moment van de Japanse capitulatie en steeds leefde iedereen die het hoorde naar dat moment toe. Men was ervan overtuigd dat dan het leven gewoon weer opgepakt zou kunnen worden. Het kon immers niet anders dan dat na alle waanzin en ellende alles weer goed zou komen. Sommigen meenden zeker te weten dat het leven na de oorlog beter werd dan ooit.

'We hielden onszelf en elkaar aldoor voor de gek,' verzucht mijn moeder.

Toen het gerucht van een verhuizing op waarheid bleek te berusten, juichten de vrouwen. En ondanks dat er alleen wat handbagage was toegestaan, bleven ze zich voorhouden dat ze naar een betere plek zouden gaan, dat nu het einde van de ellende in zicht was. Er waren zelfs vrouwen die er hun zorgvuldig bewaarde laatste hapje voedsel om verwedden.

Maar de vrachtwagen reed naar Tjihapit. Of die wijk ook in Bandung lag of in een andere stad, weet Emma niet meer. Wel een gedèk[1] met prikkeldraad. Je zag dus niets meer van de buitenwereld.

De wijk was klein, er stonden weinig huizen, kleine huizen. Er was maar net voldoende ruimte om te slapen. Met soms wel tien in een kamer, een gang of een keuken. Er werd zelfs op het aanrecht geslapen en eronder in de kastjes. Het was om gek van te worden.

'Dit wist ik niet meer, ik herinner het me terwijl ik het

[1] Wand van gevlochten bamboerepen

vertel,' fluistert Emma. Ze legt de telefoon neer, gaat naar de keuken en schenkt een glas wijn in. Met haar vrije hand pakt ze een van haar katten, die ze op haar schoot zet en begint te aaien voordat ze de telefoon weer oppakt.

Ongeduldig heb ik gewacht. Nooit eerder vertelde mijn moeder zoveel. Mijn oren zijn er warm van.

Ze bleven niet lang in Tjihapit. Al na een maand of twee werden de vrachtwagen weer volgestouwd en reden ze naar een station. en ze naar een concentratiekamp gebracht. Twee etmalen lang zaten en stonden ze in hete goederenwagons met afgeplakte ramen als vee op elkaar gepakt, zonder voedsel en drinkwater en niets voor wat het lichaam desondanks verliet. Nadat de trein gestopt was en ze verdwaasd naar buiten tuimelden, moesten ze nog kilometers lopen.

Emma praat snel en ik durf niet te vragen hoe ze dat oplosten zonder eten en drinken, zonder wc, met zoveel mensen, kleine kinderen ook, hoe ze eraan toe waren, hoe zij eraan toe was. Ik maak me een voorstelling van de dikker wordende lucht, die snel moet zijn veranderd in zuurstofarme stank van zweet, bloed, poep, pis, kots en naderende dood. Misschien bezweken er onderweg al mensen, kermend happend naar adem om dan met open mond plotseling stil te blijven. Na hoeveel tijd gaat een lijk stinken in die hitte?

Banjoe Biroe. Een voormalig militair kampement van het KNIL, het Koninklijk Nederlands/Indisch Leger. De verveloze houten barakken, stinkende paardenstallen en het grote stenen gevangenisgebouw deden al sinds het uitbreken van de oorlog dienst als interneringskamp. Het lag ongeveer 50 kilometer van Semarang, midden op Java en

midden in de bush.

En het was er vol.

Letty en Emma maakten de meegesleepte bultzakken[1] kleiner, zodat ze pasten op de oude deuren die als britsen werden gebruikt. Klamboes erboven en het schamele hebben en houden eronder: wat ondergoed, een extra laken, eetgerei.

God zij dank waren hun tampatjes[2] buiten op de veranda van een barak. Binnen was niet te doen vanwege de wandluizen en de stank van zoveel, ongezonde mensen. In de ochtend hing er de geur van rottend vlees. Overal vliegend en kruipend ongedierte, huilende kinderen, overspannen moeders. Ruzie, schreeuwen, kreunen, schelden. Altijd herrie. Nooit was het stil. Banjoe Biroe was de hel.

'Misschien komt dat wel door dat kamp, dat ik geen lawaai verdraag,' zegt Emma.

'Ik wou dat ik dat vroeger geweten had,' zeg ik.

'Waarom?'

'Omdat ik dan ook geweten had dat het niet aan mij lag.'

'Ja,' zegt Emma, 'dat zou beter zijn geweest.'

Net als in de wijken, kregen alle vrouwen boven de veertien een taak om iets dat op een huishouden moest lijken, draaiende te houden. Emma kwam in een grote gaarkeuken en hoewel ze daar met zware gamellen sjouwde en met hout voor het vuur - ze hield er een blijvende rugpijn aan overgaf de functie haar ook aanzien.

Met haar blik voor zich uit, een pannetje met het laatste schraapsel uit de gamellen tegen haar lichaam geklemd,

[1] matrassen

[2] slaapplaatsen

liep ze naar de slaapplek die ze deelde met haar zieke en verzwakte moeder en zusje. Hongerige ogen volgden haar. Een zieke oude vrouw die alleen was en om wie niemand zich bekommerde kreunde, maar Emma liep door.

Dat had ze moeten leren en in het begin had ze haar betraande ogen stijfdicht moeten knijpen, maar het lukte haar steeds beter zich niet te laten afleiden. Haar moeder was zo ziek en zo mager dat ze niet meer met haar onder de douche durfde, maar ze kon haar wel dit extra hapje geven. Eindelijk was ze iemand, eindelijk betekende ze iets, zelfs voor haar moeder, van wie het leven aan een zijden draad hing.

Het had er veel van weg dat de tyfus Letty opnieuw in de macht kreeg, maar dat was niet het enige. Ze was veranderd nadat ook háár vierde kind op een ochtend dood in de wieg lag en de herinneringen aan haar moeder door haar hoofd waren gaan spoken. Ze had zich afgevraagd waarmee zij Gods gramschap over zich kon hebben afgeroepen. Net als haar moeder keerde ze in zichzelf en toen kleine Joop naar het mannenkamp afgevoerd werd, stolde haar laatste restje moederschap. Iets in haar weigerde om nog moeder te zijn. Ze keek niet meer om naar haar dochters, de meisjes bestonden niet meer voor haar.

Misschien zette Emma juist daarom alles op alles. Haar moeder moest blijven leven, hoe dan ook.

In de gaarkeuken, die in het gevangenisgebouw gevestigd was, waren de voorzieningen net zo minimaal als dat er producten beschikbaar waren om voedsel mee te bereiden. Dus hadden de maaltijden, ondanks alle inspanningen, niet veel om het lijf. Rijst met iets wat sajoer[1] heette,

[1] soepachtig groentegerecht

maar voornamelijk bestond uit warm water waarin wat koolbladeren dreven. Sojabonenpap en boeboes of kandjipap, een soort stijfsel, dat leek op de lijm waarmee men tegenwoordig behang op de muur plakt. Alleen al als ze aan dat goedje denkt, moet Emma kokhalzen. Bij de herinnering aan de soep van slakken die ze buiten uit de struiken plukte, heeft ze dat ook. De hoop dat er een greintje eiwit in de stinkende bouillon zou zitten, deed haar toen dat slijmerige spul slikken.

'Weet je wat koffieklop is?' lacht ze opeens.

Ik weet het niet.

'We klopten koffie met suiker. Het werd dan heel veel en dan genoten we met heel kleine hapjes. Iedereen precies evenveel. Toen er nog koffie was natuurlijk en suiker en dat hadden we in Banjoe Biroe allang niet meer.'

Terwijl alle voedsel met behulp van een theelepel in gelijke porties verdeeld werd, fantaseerden de vrouwen over de meest verrukkelijke maaltijden en hoe ze die zouden bereiden als de oorlog afgelopen zou zijn. Ze wisselden recepten uit met uitgebreide beschrijvingen van de ingredienten. Hoe die er uit zagen, hoe ze roken, aanvoelden, smaakten. Het ene gerecht nog heerlijker dan het andere. Terwijl ze met gesloten ogen de waterige koolsoep slikten, zagen ze de sajoer kool en de sambal ketimoen[1] en roken ze de kruidige nasi kebuli[2] of de tempé goreng.[3] Smakkend, zoals ze vroeger tot hun ergernis de kokkie hadden horen doen, leek het net of ze de gebakken banaan of de vette spekkoek proefden. Soms werd er ook nog een voedzame Hollandse stamppot opgevoerd met jus en uitgebakken

[1] komkommer

[2] in bouillon gestoomde rijst

[3] gebakken gefermenteerde sojabonen

spek. Het water liep hen in de mond. Alles draaide om eten en ondanks dat het altijd onsmakelijk was en nooit genoeg, waren de maaltijden de hoogtepunten in de grauwe dagen.

Als Emma met dat voedsel uit de keuken kwam, begon haar kleine zusje Hillie te neuriën. Toen haar gevraagd werd wat zij zou willen eten als de oorlog was afgelopen, zei ze zonder aarzeling: 'twee bordjes boeboes'. Iets anders kon ze zich niet voorstellen.

Meisjes van een jaar of twaalf speelden schooltje met de kleintjes en zongen:

IJscomannetje vroeg en laat,
rijdt met zijn karretje door de straat.

Maar geen enkel kind wist meer wat een ijsje was.

Zo onbarmhartig heet als het er was, zo vuil en smerig was het er ook. Verstopte latrines, gaten in de grond, greppels met een plank erover. In de regentijd liep alles over, dreef overal poep. Ondraaglijke stank, geen enkele hygiene en al helemaal geen privacy. Vaak stonden er bewakers om te controleren of men geen ongeoorloofde dingen deed, daar bij die latrines. Maar de slechte conditie van de kampbewoners was ook als het niet regende merkbaar en niet alleen door de geur van de uitwerpselen. Want ziekte stinkt.

Het afval uit de keuken lag buiten in de open lucht, in de zon, soms samen met een lijk en altijd vliegen, ratten, grote witte maden. Kleine kinderen rommelden daartussen op zoek naar iets eetbaars. Ze vingen de ratten en aten zelfs de vliegen. Die kinderen stonken na zo'n strooptocht uren in de wind. Dysenterie, beriberi, mazelen, schurft, polio, waterpokken, apenpokken, kinkhoest, malaria, en nauwelijks medicijnen. Dat er voortdurend mensen doodgingen of verminkt raakten, weet Emma niet meer. Wel herinnert

ze zich de kakkerlakken en het genoegen om die beesten dood te trappen, wat overigens nog niet eens meeviel, want ze waren hard en konden heel hardlopen.

Ze weet ook nog van de wandluizen en de jeuk die die ellendelingen veroorzaakten. Dan schiet haar dat ene meisje te binnen, in de ziekenboeg, waar ze zelf ook even lag. Dat meisje kon niet meer lopen, was kaal en had een gezichtje vol littekens. Het stierf voor Emma's ogen.

'Ik heb tweemaal in op de stoel gezeten bij iemand die zich uitgaf voor tandarts,' zegt ze, 'maar ik durfde mijn kies niet te laten trekken. Want er was niets om te verdoven. Bij sommige mensen vielen de rotte tanden gewoon uit de mond.'

De Jap wilde dat je hem groette en voor hem boog. Als je dat niet deed, sloeg hij met bamboestokken of met de hand, want dan had je de Japanse keizer beledigd. De Jappen waren gek op dat buigen. Elke nieuwe dag begon met de koempoelan[1], de bijeenkomst van alle kampbewoners in de vroege ochtend in de dan al hete zon. Opgesteld in rijen, moest iedereen buigen dan stil blijven staan en beurtelings het kampnummer roepen in het Japans. Het kon uren duren, want als iemand de tel kwijtraakte begon alles opnieuw en als een kind het niet volhield, toch praatte of begon te huilen, werd de moeder uitvoerig afgeranseld.

Voor veel vrouwen waren de kinderen een doodvonnis en veel kinderen torsen de schuld met zich mee die zich, vaak jaren later, openbaart in emotionele problemen of kwalen in het lichaam of de geest.

Van de uitputting en de hitte vielen er vrouwen om. Als hand en spandiensten van anderen niet hielpen, werden

[1] bijeenkomst

alle betrokkenen geslagen. Steeds vaker zakten er vrouwen als losgelaten marionetten in elkaar en steeds vaker stonden ze niet meer op. Na afloop van de koempoelan werden de levenloze lichamen bij het afval gelegd. Tweemaal per week kwam er een vrachtwagen waar mannen uitsprongen die de lijken in de laadbak gooiden en weer wegreden. De nog levenden vochten om het bezit van de dode.

'Waar was dat tellen voor, mam?'

'Nergens voor. Gewoon machtsvertoon.'

Aan de andere kant van het gedèk vocht de ene helft van de wereld tegen de andere. Mannen werkten zich kapot voor de Jappen of moordden elkaar vakkundig, snel en doeltreffend uit. Binnen de afrastering van de vrouwenkampen regen de dagen zich aaneen, zonder dat iemand nog wist of wilde weten om welke dag het ging. In de mate de omstandigheden ondraaglijker werden, drongen emoties en gedachten steeds minder door in het bewustzijn en raakten de waarnemingen hun samenhang kwijt. De gruweldaden van de Jappen, de honger, de onzekerheid over familieleden, de uitzichtloosheid. Alles vervaagde.

Emma bedacht zich ergens anders. Ergens waar men niet in kleurloze versleten vodden rondhing, of elkaar naar het leven stond om een paar koolbladeren. Dat mensen ziek werden, sommigen ook in hun hoofd of op sterven na dood en vol vliegen of ander ongedierte stinkend lagen weg te rotten om uiteindelijk uitgeput te sterven, deerde haar niet meer. Ze was niet langer daar waar de wet van de jungle heerste, het recht van de sterkste, de slimste, de minst zieke. Waar het stelen van de laatste hap van je buurvrouw of je zus aan de orde van de dag was en waar vrouwen elkaar in de haren vlogen of door de Jap werden afgeranseld

of verkracht.

Waar Emma was, deden kinderen iets anders dan wreedheden op elkaar herhalen, of uit verveling, energiegebrek of uitputting apathisch in de schaduw tegen een wand hangen, niet meer in staat de vliegen van wonden, zweren en de kapotte schurftige huid te verjagen.

Emma was op haar favoriete plek achter het Bandungse huis in het Indië van vóór de oorlog. In de immense tuin met de zwarte contouren van de bomen tegen de donker wordende hemel. Op haar rug met haar handen onder haar hoofd zag ze de fonkelende sterren, rook ze de bloemen en hoorde ze de insecten zoemen in het gras. Het ruisen van de bomen stelde haar gerust, net als het geritsel in de struiken van bezielde dieren waarvan men zei dat het incarnaties waren van voorouders. Hier wist ze zich veilig en deel van een groter geheel. Hier had alles een diepere betekenis. Heel in de verte klonk nog even het kabaal uit het kamp, maar dat ebde weg en maakte plaats voor de geborgenheid waar ze zo naar verlangde.

Op een van de nachten waarop Letty en Emma weer aan beurt waren om de wacht te houden opdat alles rustig bleef in de barak, gebeurde er iets dat Emma's kijk op het leven voorgoed zou veranderen. Letty was moe en kon haar ogen bijna niet meer openhouden. Net op het moment dat ze wat onderuit zakte, dook er een surveillerende Jap op uit het donker, klaar om haar een mep te geven. In een impuls greep Emma de opgeheven hand en hield de man tegen.

De Japanse jongen liet zijn arm zakken en keek Emma verbaasd aan. Even vielen de rollen weg. Even was er geen bewaker, geen gevangene, geen oorlog en geen geweld, alleen een ontmoeting tussen een jonge man en een jonge

vrouw. Verwarring was er en verwondering, verwarring, iets van warmte, misschien zelfs aantrekkingskracht.

Na niet meer dan een dan een paar seconden, kwam de Japanse man tot bezinning, draaide zich om en liep weg.

Emma vroeg zich niet af waar ze de moed vandaan had gehaald of hoe het mogelijk was dat de Jap haar ongemoeid liet, ze moest haar moeder wekken voordat er opnieuw een surveillant zou opduiken. Maar de mix van woede, macht en triomf en een niet onprettige spanning, nestelden zich in haar organisme. Ze werd minder bang en voelde zich minder alleen. Ze kan zich niet heugen ooit geslagen te zijn door een Jap of op een andere manier te zijn mishandeld en hoewel de verhalen van de meeste vrouwelijke overlevenden veelzeggend zijn, weet ze zeker dat zij niet werd ingezet als seksslavin of troostmeisje, zoals de meisjes die werden weggehaald om de soldaten te plezieren, eufemistisch werden genoemd. Ze betwijfelt zelfs of dat soort meisjes wel hebben bestaan.

'Die jongens deden wat hen werd opgedragen, ze waren ook maar gestuurd,' zegt ze.

We zijn allebei even stil. Dan fluistert ze sussend: 'De mensen, die de kampen niet overleefd hebben zijn snel weer gereïncarneerd hoor. Dat is een esoterisch feit.'

Adriaan en zijn zwager Jaap verhuisden van de eetkamer in de Rotterdamse villa naar de serre voor een cognacje en een sigaar. Diep weggedoken in comfortabele lederen fauteuils keken ze uit over de Maas en werden zich de eerste tekenen van een nieuwe lente gewaar. De rust, de geur van leer en sigaren, dat alles deed Adriaan denken aan de soos in Indië. Langzaam drongen zich ook flarden van andere herinneringen op.

Jaap zag zijn zwager fronsen en zijn hoofd schudden. Nieuwsgierig geworden, vroeg hij hem zich uit te spreken.

Adriaan keek de broer van zijn vrouw even aan en knikte. In beginsel nog aarzelend, maar al gauw opvallend makkelijk kwamen de woorden, elkaar in gestaag tempo opvolgend. Hij vertelde over de mannen met wie hij de oorlog had doorgebracht. Hoe door de honger, de extreme hitte en het uitputtende werk langzaam het evenwicht in de mannenlijven verstoord raakte, hun spierweefsel afbrak en, toen de mentale fut ook op was, de meesten stierven.

Terwijl hij sprak hoorde hij het gekreun van de mannen opnieuw en blijkbaar had zijn brein ook de stank van de vervuilde en zieke lichamen opgeslagen, want hij voelde zijn maag in opstand komen. 'Zij die overleefden waren onwaarschijnlijk mager, ziek en breekbaar. Ik ook,' zegt hij voor zich uit starend.

Hij sprak over de meedogenloze Japanse soldaten, die kleine fanatieke mannetjes met hun geschreeuw en hun bizarre disciplinaire maatregelen. Hij vertelde dat de Jappen, anders dan de Nazi's niet uit waren op vernietiging

van hun gevangenen, hoewel er in het groot Aziatische rijk dat hen voor ogen stond, natuurlijk geen plaats was voor blanken. Dat ze zo wreed waren, zat hem in de ijzeren discipline waarmee Japan zijn eigen onderdanen opvoedde in onvoorwaardelijk gehoorzaamheid aan het gezag. Kortom, ze waren van huis uit gewend om te schreeuwen, terecht te wijzen, te vernederen, te slaan, op te sluiten en uit te putten.

Er was dus niet veel nodig om van de Japanner een efficiënte oorlogsmarionet te maken die zonder zelfreflectie het menselijke in de gevangene kapot kon maken. Eindelijk in de positie om de lakens uit te delen, sloegen sommige soldaten door, haalden hun gram. Andere leken er genoegen in te scheppen en haalden sadistische streken uit die niets meer hun opdracht te maken hadden.

Adriaan zweeg en zuchtte. Hij had even geen woorden voor wat hij voor zich zag. Toch schraapte hij zijn keel en pakte de draad weer op en vertelde hoe de Jap werkelijk bij alles schreeuwde en om niets sloeg. Met de hand, een stok of geweer. Vergrijpen als ongehoorzaamheid of voedsel stelen, konden je op opsluiting komen te staan. Soms tot vierentwintig uur lang in een hok met ijzeren tralies, waar je net in paste en waar ongedierte vrijelijk in en uit kroop of vloog. Je hele lijf jeukte en krabben kon je niet. Bovendien werd dat hok in de zon net zo heet als een oven, je moest dus zorgen dat je huid het ijzer niet raakte, wat niet lukte, ook al was je nog zo mager. Als ze je eruit lieten, kon je aanvankelijk niet rechtop staan en zat je vol brandwonden, die door de ondervoeding niet wilden genezen.

Of ze dwongen je, eveneens in de zon, op je knieën met in de knieholten en over de schouders een bamboestok. Aan die laatste werden je armen gebonden en aan de eerste

kleefde het risico van gebroken knieën als je ging zitten. Dus stelde je dat zitten almaar uit. Of ze dwongen je om te drinken door je vast te houden en je water toe te dienen met de opdracht dat je niet mocht plassen. Deed je dat toch dan sloegen ze je halfdood of helemaal. De meeste mannen stierven al voordat de straf voorbij was, of vlak daarna.

Jaap had ademloos geluisterd en zijn zwager niet één keer onderbroken. Misschien was hij verzadigd of speelde het late uur hem parten, want het was inmiddels al over twaalven; hoe dan ook, hij schudde zijn hoofd. Hij had de oorlog met zijn gezin in Drenthe op het platteland doorgebracht en ondanks de bombardementen op Rotterdam hadden ze hun huis ongedeerd teruggevonden. Geluk gehad, dat begreep hij best, net zoals hij wist dat de waarheid over de Duitse concentratiekampen schokkender moest zijn, dan wat erover in de kranten stond, maar bij wat de man van zijn zuster nu allemaal vertelde kon hij zich met de beste wil van de wereld geen voorstelling maken. Het kon niet waar zijn dat mensen, ook al waren het Jappen, tot zoiets in staat waren.

Jaap was niet de enige van wie het voorstellingsvermogen te kort schoten. Ook zijn vrouw Janna had haar hoofd geschud over haar schoonzuster. Niet dat Letty iets vertelde, maar ze leek wel constant op haar hoede; ze riep onbegrijpelijke dingen in haar slaap en dwong haar dochters zich wel twee of driemaal per dag te wassen.

Dit is vast wat ze een tropentik noemen, had Janna gedacht en haar schouders opgehaald, maar de woorden van Jaap maakten haar bang. Het leek op de beklemming waarmee ze wel eens uit een droom wakker werd omdat iemand, ze kon nooit precies zeggen of het een bekende of een onbekende was, haar iets aan wilde doen en ze zich

niet kon verweren, zo leek ze dan aan de grond genageld. Steeds als ze dan wakker werd besefte ze tegen wil en dank - want ze zou het liever niet denken en uitspreken deed ze het al helemaal niet - hoe veel geluk ze had gehad. Ze was nooit in de verleiding gekomen of nooit was het nodig geweest om iemand te verraden of iets anders aan te doen.

Ze besefte heel goed dat het zomaar zou hebben gekund. Dankzij de tijd onder de Duitsers wist ze hoe dun de lijn tussen goed en fout is en wat een rare sprongen een mens in nood kan maken. Janna rilde bij die gedachten en schudde de verwarring van zich af. Jaap had het vast verkeerd begrepen.

Maar Jaap had het goed gehoord en zijn minieme blijk van ongeloof was Adriaan, ondanks het weinige licht van de schemerlamp, niet ontgaan. Als geen ander wist Adriaan hoe geweld en verraad een mens beangstigen kan en het vertrouwen kan aantasten. Zelfs verhalen erover deden dat, zo bleek maar weer. Maar wat Adriaan niet wist en nu met een schok aan den lijve ondervond, was, wat ongeloof doet. Het leek verdomme wel of hij maar wat verzon of zich aanstelde. Dat was dus eens maar nooit weer. Er zou geen woord meer over zijn lippen komen over de oorlog of de kampen. Tegen niemand.

Waar de Hollanders over spraken, was het urenlang in de rij staan bij de gaarkeukens voor een zielig beetje koolsoep. De verhalen kregen zelfs iets heroïsch. Zonder schoenen kilometers lopen of fietsen met houten banden voor een paar armzalige tulpenbollen of suikerbieten, dat was wat hoor. En wat dacht je van de kou in de Hongerwinter? We haalden alles wat branden kon overal vandaan en namen behoorlijke risico's om het een beetje warm te maken.

Zelfs onze eigen houten vloeren gingen in de kachel! Er klonk trots door en triomf. Net als uit de verhalen over de heldendaden in het verzet en over hoe men het eigen leven riskeerde voor Joodse onderduikers. Nee, de Moffen hebben óns niet klein gekregen. Maar men zweeg over de verliezen, de angst, de wanhoop, de vernedering en het verraad.

Ook zij die terugkwamen uit de Nazikampen leken met stomheid geslagen en brachten geen woord uit. Het zou nog wel even duren voordat de waarheid over de Duitse vernietigingskampen en de Jappenkampen tot Nederland doordrong en zwart versus wit wat nuance kreeg. Jarenlang bleef het verschil in oorlogservaringen munitie om de verwarrende en vaak tegenstrijdige gevoelens te hanteren en richting te geven en leidde elke gram meer informatie tot een bizarre leedhiërarchie, alsof er gradaties waren en het ergere het minder erge teniet kon doen.

Het leed van mensen in de Jappenkampen met de uithongering, de hitte, de vernietigende ziektes en de Japanse mishandelingen werd afgezet tegen de bombardementen in Nederland, de Hongerwinter, de dwang om je Joodse buren te verraden en de terreur in de vernietigingskampen. Waren de Jappen gemener of de Moffen? Was het erger om in de Jappenkampen te creperen of dood te gaan in de kampen van de Nazi's? Zelfs het weer werd benut. In Nederland moest het erger zijn geweest, want in Indië vroor het nooit, dus was het er nooit zo koud als het hier in de Hongerwinter was geweest.

Mamma en tante Koosje staan in de keuken.

Ze maken rijsttafel en ik mag erbij blijven als ik stil en zoet aan tafel een tekening maak. Ze lachen en praten in een taal die ik nog nooit gehoord heb en ze zingen liedjes met rare woorden. Als zo'n liedje uit is, lachen ze zo hard, dat tante het er bijna van in haar broek doet.

Ze maken ook harde korte geluiden en vreemde gebaren. Die geluiden klinken niet leuk, toch komt mamma haast niet meer bij van het lachen.

Ik heb haar nog niet eerder zo gezien, zo anders, zo raar vrolijk.

Ik teken of mijn leven ervan afhangt.

Josephine

Mijn lijf is een pudding, mijn hoofd zit vol mist en er loopt snot uit. Eef zegt dat hij het jammer vindt dat ik niet kan komen, wenst me beterschap en hangt op.

'Dat komt ervan als je te veel hooi op je vork neemt,' weet Emma. Ze legt uit dat de wereld niet vergaat als ik wat rustiger aan doe en drukt me op het hart toch vooral goed voor mezelf te zorgen. Ze hoopt wel dat ik over een week voldoende ben opgeknapt om te helpen met de voorbereidingen voor haar 80e verjaardag.

In mijn lijf ontstaat een spanning die zich in een week ontwikkelt tot opmaat voor een ouderwetse ruzie, die begint met een paraplu.

Emma had dat ding overal gezocht. Ze zegt het alsof ik de plu heimelijk achterovergedrukt heb, terwijl ze hem zelf in mijn auto heeft laten liggen na de begrafenis van Wal. Ik heb een reis achter de rug van meer dan vijf kwartier, want twee files en we staan nog in de hal van haar huis, als ik hoor van een fotolijstje dat achter een boekenplank is gevallen en of ik dat even wil pakken, want ze kan zelf zo slecht door de knieën.

Dat kan allemaal wel waar zijn, maar ik wil ook niet op mijn knieën, ik wil zitten. Ik wil een kop thee, een door mijn moeder voor mij gemaakt kopje thee. Ik wil dat ze me bedankt voor de paraplu, dat ze blij is me te zien, dat ze vraagt hoe het met me gaat, maar onderweg naar de woonkamer praat ze alweer over een studieweekend dat tegenviel en over een onverlaat die haar autosleutels gestolen had, zodat ze genoodzaakt was geweest een beunhaas aan

haar auto te laten prutsen om hem te kunnen starten. En of dat allemaal nog niet genoeg was, had de sufferd van een kattenoppas ook nog eens de huissleutel niet op de afgesproken plaats gelegd. Ze had zowat elke steen in de tuin moeten omkeren voordat ze dat ding vond en eindelijk naar binnen kon.

'Dit is een nare kant van het alleen wonen,' mompel ik en laat me op de bank vallen. Dat fotolijstje moet maar even wachten.

'Hoezo?'

'Dat er niemand is die de deur opendoet. Niemand bij wie je je verhaal kwijt kan en die een kopje thee zet.'

'O, nee hoor, dan krijg je alleen maar commentaar. Je vader kon dan…'

Het huilen staat me nader dan het lachen.

Als we met behulp van kookboeken en tijdschriften een aardige hoeveelheid kleine gerechtjes hebben verzameld voor een lopend buffet, stel ik gebakken kippenvleugeltjes voor, ingesmeerd met mosterd voor een pittig krokant korstje.

'Er worden hier geen beesten gegeten,' zegt Emma.

'Mijn kleinkinderen houden er zo van,' piep ik.

Mijn moeder schudt haar hoofd.

Ik debiteer mijn visie op gastvrijheid.

Emma schudt.

Ik zeg dat ze altijd al haar mening heeft opgedrongen.

Emma roept dat ze niet steeds herinnerd wil worden aan wat ze allemaal verkeerd gedaan heeft. Dat ze toch al eens sorry heeft gezegd en of het nou nooit over gaat. Ze wil gerespecteerd worden en het er verder niet meer over hebben. Ze kijkt me indringend aan, als ze zegt: 'Het zou goed

zijn als jij wat minder in het verleden bleef hangen.'

Inderdaad, ze heeft ooit een keer sorry gezegd. De y had echter haar mond nog niet verlaten of er volgden talloze redenen die ervoor hadden gezorgd dat ze gedaan had wat ze had gedaan, oftewel, zij kon er niets aan doen. Haar sorry had met spijt of empathie te maken, maar met eigenbelang. Ze wilde van mijn beschuldigingen en verwijten af. Als een pilaarheilige had ze daar gestaan, zo één uit de oudheid die zich boven anderen verhief, over je heen keek en je je klein deed voelen. Ik was opnieuw in de war geraakt.

'Trouwens, jij bent toch vegetariër,' herneemt Emma.

Dat klopt ook. De omstandigheden waaronder beesten moeten leven in de bio-industrie voor mijn biefstuk of karbonade en de stressvolle situatie in de legbatterijen gaven me een terugkerend schuldgevoel. En eenmaal groot genoeg voor vast voedsel, bleek mijn dochter een natuurlijke afkeer van vlees te hebben. Een en ander resulteerde in een vegetarische leefwijze.

Natuurlijk schoot ik in het begin door en probeerde ik iedereen te bekeren. Ook experimenteerde ik met macrobiotiek. Lot kan nog rillen, als ze aan de weeë geur van de urenlang gekookte rijstepap, de misosoep met zeewier en de smakeloze, zwaar op de maag liggende gierstkroketjes terugdenkt. Even deed ik zelfs aan veganisme, maar na verloop van tijd ontstond er een aardig midden van geen vlees en gevogelte, wat biologische zuivel en zo nu en dan een visje. Ook vanuit sociaal oogpunt, want met zo'n extreem dieet kon ik bij niemand eten en er waren er niet veel die dat bij mij wilden.

Toen kwam het moment dat mijn zus Mira geen kada-

vers, zoals ze plotseling de voordien door haar onontbeerlijk geachte dierlijke eiwitleveranciers noemde, meer op haar bord wilde en daarna volgde Emma. Zij had een vegetarische leefwijze al eerder overwogen, maar was niet opgewassen gebleken tegen de pesterijen van Eef. 'Ach,' kon hij roepen, 'hoor je die arme sla huilen?' (of bietjes of witlof, afhankelijk van welke groente er op het aanrecht klaarlag).

Lotte heeft haar man niet kunnen verleiden het vlees af te zweren, dus bakt en braadt ze gehaktballen, biefstukken en ook kippenpootjes voor hem en haar kinderen.

'Dat is zo, maar voor mijn kleinkinderen maak ik soms een uitzondering,' zeg ik, 'net als jij dat deed voor die man die laatste bij je op bezoek was en voor wie je nota bene rookworst had gekocht voor bij de boerenkool.'

Emma zwijgt.

'Doe nou niet zo star,' zeur ik.

'Ik doe niet star, ik wil het niet'.

'En die mosselen dan, die je net hebt uitgezocht of die rolletjes met zalm, dat zijn toch ook beesten,' val ik terug in een jengelend kind.

Emma's kin gaat omhoog.

Ik noem haar ongenaakbaar en onbereikbaar.

Zij volhardt. Het is haar huis en háár verjaardag.

Ook al geen speld tussen te krijgen. Ik ben weer het foute kind en hoor de kinderpsychiater van het MOB[1], weer zeggen: 'Je hebt vaak ruzie met je moeder?'

Ik had met een mond vol tanden gezeten. Ik dacht dat ik

[1] medisch opvoedkundig bureau, voorloper en een van een van de partners van RIAGG.

naar dat bureau was gekomen voor een test die moest uitwijzen voor welk vervolgonderwijs ik na de lagere school geschikt was. Vast weer verkeerd begrepen, vast weer niet goed geluisterd. Schuldbewust stamelde ik dat ik niet zo'n goede dochter was en beloofde beterschap. God weet dat ik, hunkerend naar goedkeuring, probeerde mijn belofte waar te maken. Maar ik kreeg het niet voor elkaar me te houden aan mijn moeders in steen gehouwen regels van behoren.

Zij sprak van een merel die een koekoeksei had uitgebroed, niets herkende ze in die dochter, die zo brutaal was en onhebbelijk, die haar plaats niet wist, geen respect had, egoïstisch was, steeds alle ruimte innam en altijd het middelpunt van de belangstelling wilde zijn. Er moest wel iets goed mis zijn met een kind dat er genoegen in schiep het leven van haar moeder te vergallen, ondanks alle waarschuwingen en alle straf. Zelfs de klappen van haar vader haalden niets uit.

Ten einde raad had Eef met een tehuis gedreigd. Omdat mijn moeder nog twee kinderen had om voor te zorgen en ze gek werd van mij.

Ik had briefjes geschreven aan Emma met beloften over beterschap. Maar dat was haar niet genoeg. Ik moest laten zien dat ik besefte wat ik telkens aanrichtte. Dagenlang liep ik te denken hoe ik dat moest doen, wat ze dan precies van me wilde en al die dagen keek mijn moeder niet naar me. Het was of ik niet meer bestond. In mijn wanhoop noemde ik haar een stiefmoeder.

Toen barstte de bom, want hoewel een koekoekskuiken inderdaad een stiefmoeder heeft en Emma dus zelf onze bloedband had ontkend, vond ze mijn vergelijking buiten proporties. Ze was gekrenkt en verdroeg me niet langer om

zich heen, huilde ze tegen haar moeder door de telefoon.

Mijn grootmoeder voelde zich aangesproken en bood aan haar kleindochter in huis te nemen. Dan zou Emma wat kunnen bijkomen en zijzelf zou haar best doen dat duivelse kind wat beschaafde omgangsvormen bij te brengen.

Zesmaal per week fietste ik van mijn grootmoeders huis in de binnenstad naar mijn school en passeerde het huis waar ik niet naar toe mocht. Op zondag vertelde meester G.B.J. Hiltermann op de televisie over de toestand in de wereld en als dat was afgelopen, preekte mijn grootmoeder over haar zielige dochter die het zo slecht had getroffen met zo'n ondankbaar kind. 'Wie denk je wel dat je bent,' klonken de woorden uit het kindertehuis.

In de tussentijd had Emma steun gezocht bij de psychiater van het MOB. Die was echter niet meegegaan in haar overtuiging dat kinderen zich moeten aanpassen aan de gevoeligheden van hun ouders. Misschien worstelde mevrouw met haar verleden en was ze niet opgewassen tegen haar taak als moeder? Het zou heel goed kunnen dat er bij mevrouw sprake was posttraumatische stress of een depressie of misschien zelfs wel van allebei. Hij was graag bereid haar daarbij te helpen.

Daarna vertelde hij hoe het zat met kinderen en hun behoefte aan aandacht en waardering. Dat ze bij gebrek daaraan in opstand komen, dat veel volwassenen dat bestraffen, maar dat straf een en ander eigenlijk alleen maar erger maakt. 'Kinderen gaan soms tot het uiterste om hun ouders te bewegen van hen te houden. Ze doen het als het ware in naam van de liefde, want liefde is voor hun ontwikkeling even belangrijk als eten en drinken,' rondde hij poetisch en toch praktisch af.

Opgelucht haalde Emma adem. Tot vlak voor zijn laatste

woorden, had ze niet zoveel begrepen van wat de arts stond te beweren. Moest zij behandeld worden? had ze minachtend gedacht, terwijl dat kind zich misdroeg? Maar over het belang van eten en drinken hoefde niemand haar iets te vertellen, daar wist ze alles van en ook dat haar dochter niets te kort kwam. Emma had wel andere tijden gekend. Nee, het kind had niets te klagen en zou zich moeten schikken. Dat had Emma zelf ook altijd gedaan en voor zover ze wist, was ze daar niet van bedorven. Ze schudde de hand van de arts, mompelde beleefd iets van dank en vertrok.

Na een maand grootmoeder en Hiltermann mocht ik naar huis. Voorwaarde was dat ik me aan de nieuwe huisregels hield. Die regels bestonden uit een aantal huishoudelijke taken en een verbod op het draaien van grammofoonplaatjes. Van al die herrie kreeg Emma hoofdpijn. Ik kon meteen aan de slag want de trap in het gemeenschappelijke trappenhuis moest hoognodig gedweild worden.

Langzaam begon ik te geloven dat het mijn eigen schuld was dat mijn moeder niet van me hield. Want tevreden over mijn werk was ze nooit. En als ik uit school kwam opende ze wel de deur, maar ze keek over me heen, draaide zich om en liep, vaak nog in haar ochtendjas of peignoir, zoals ze dat ding zelf noemde, terug naar de huiskamer om verder te lezen in de Margriet. De poes die met gesloten ogen had zitten wachten, stapte op de nog niet helemaal afgekoelde plek op haar schoot terug, ging liggen en viel weer in slaap.

Rond het middaguur zette Emma bordjes met twee in stukken gesneden boterhammen, één met kaas en één met hagelslag, op het tafeltje in de keuken. Daarna keerde ze terug naar het aanrecht en likte de chocolade, die tijdens

het snijden was blijven plakken, van het mes af.

Kibbelend aten mijn zusjes en ik ons brood en keken naar de rug van onze moeder.

Na het eten bleef ik hangen in de keuken en tekende gedachteloos met mijn vinger een poppetje op de beslagen ruit van de balkondeur. Ik begon over school en hoe we daar …

'Gekken en dwazen schrijven hun namen op ruiten en glazen,' zei mijn moeder.

'Jij wou toch weten hoe het kolonialisme in zijn werk ging?' vraagt Emma als we op de ochtend van haar verjaardag samen in haar keuken staan. 'Er is een serie op de televisie die dat heel goed weergeeft. Niet te geloven, die arrogantie van die Hollanders!'

Ik schiet in de lach.

'Wat valt er nou te lachen? Zou je ook lachen als ik je vertel dat ik kanker heb of een andere enge ziekte?'

Het kolonialisme is dus een ziekte en zij is ermee besmet. Zonder het te weten heeft ze eraan meegedaan. De Hollanders hadden daar nooit moeten zijn. Nee, ze voelt zich niet schuldig, ze is kwaad. Kwaad op Nederland. Zonder het te weten is ze onderdeel geworden van een afschuwelijk systeem en nu is ze dus tegen wil en dank medeplichtig. Ze wil niet bij het volk horen dat anderen zo heeft onderdrukt. Ze moesten zich schamen, zegt ze. Ze bedoelt haar familie, de buren, anderen, alle anderen, de Nederlanders.

Ik snap dat het haar eigen schaamte is en ook dat het makkelijker is iemand te beschuldigen dan je eigen pijn te voelen, maar toch. Eigenlijk vraagt haar schaamte om mededogen. Ik probeer het wel, maar struikel vaak over het meedogenloze in haar.

Terwijl Emma doorfoetert, zoek ik in de keukenkast naar een vaas voor de bloemen die ik had meegebracht. Ik had het boeket laten maken met bloemen waar mijn moeder van hield. 'O ja, echte herfstbloemen,' zei ze toen ze het aanpakte. Ze legde het boeket op het aanrecht en riep dat

er een flink stuk van de stelen af moest. Waarschijnlijk zou er in Indië een bediende toesnellen, de bloemen conform de opdracht behandelen, ze in een vaas schikken en er een geschikte plek voor zoeken ergens in het huis. Nu doe ik dat.

Emma gaat achter serviesgoed aan.

Dat had ze gisteren al geprobeerd, maar toen ze slechts enkele seconden na sluitingstijd voor de gesloten glazen deur van het verhuurbedrijf stond en gebarend de urgente van de situatie aan een nog aanwezige man probeerde uit te leggen, had die man haar, op zijn horloge tikkend, niet willen helpen. Ze neemt zich voor de bedrijfsleider aan te sporen zijn personeel onder handen te nemen.

Als de bloemen in een vaas staan, kijk ik rond in de keuken. Ondanks een huishoudelijke hulp, lukt het mijn moeder niet haar huis opgeruimd en schoon te houden. Gelukkig heeft ze het stinkende conservenblik voor kookafval, dat vroeger op het aanrecht stond en zo'n gevaarlijk scherpe rand had dat ik er mijn hand aan openhaalde, vervangen door een pedaalemmertje op de grond.

Ook de vaatdoek, waarmee het aanrecht wordt schoongemaakt, wordt tegenwoordig regelmatig uitgewassen, maar in de koelkast staat nog steeds altijd wel iets te schimmelen. De avocado's voor de guacamole zijn bijna zwart, dus niet meer bruikbaar, een restje gebakken aardappeltjes lijkt tot de familie van de blauw-ader kaas te behoren en de stank die uit een geopend blik sardines komt, wijst op een vergevorderd rottingsproces.

Voordat ik tot schoonmaken kan overgaan, gaat de telefoon. Een onbekende vrouw vertelt dat ze helaas niet kan komen en wat een fantastische vrouw mijn moeder is.

Evenals mijn zusters en ik. Allemaal van die sterke vrouwen. Ze wenst ons een prettige dag.

Mijn tranen zetten door. Ik voel me helemaal niet sterk. Eerder doodmoe en alleen. Wat zijn dat eigenlijk, sterke vrouwen? Is mijn moeder een sterke vrouw, omdat ze een oorlog heeft overleefd? Dat is tenminste iets, ik heb tot nu toe gewoon maar een beetje bestaan, ben van het ene in het andere gerold, al mijn hele leven op zoek naar wie ik ben en waar ik bij hoor. Waarom voel ik me een vreemde eend in de bijt en op wie lijk ik? Snotterend pak ik de bedorven vis uit de koelkast en gooi hem in het pedaalemmertje.

Snotterend snijd ik groenten voor een mediterrane groenteschotel, vul champignons met gefruite uitjes, kruiden en beschuitkruim, zodat ze de oven in kunnen en maak een marinade voor de feta, die straks met een kerstomaatje aan een stokje geprikt wordt.

Vlak nadat mijn moeder terug is met het servies, staan Lotte, Melvin en de kinderen voor de deur. Emma had hen gevraagd vroeg in de middag te komen, zodat we nog even samen konden zijn, voordat er andere gasten zouden komen. Bloemen, kussen, felicitaties, je ziet er nog helemaal niet uit als 80, limonade, koffie en taart, nee spekkoek.

'Heel dunne plakjes, hoor. Is eigenlijk zo ongezond, al die eieren,' tempert Emma de opgetogen jongetjes. Lot slaat haar armen om haar jongens heen, noemt hen haar kanjers en stelt voor opa Eef te gaan halen. Want hij hoort erbij te zijn als oma haar cadeau uitpakt.

Eef heeft in vol ornaat zitten wachten. Hij is benieuwd waar dat enorme feest, waarover Emma sprak en waarvoor hij haar een flinke financiële bijdrage had gegeven, zal

plaatsvinden. Hij verheugt zich ook op het weerzien van oude bekenden. Onderweg stoppen we nog even en koopt hij een grote bos zonnebloemen. Als hij weer instapt, roept hij: 'Vooruit, op naar het feestvarken.' Maar blijkbaar heeft hij zich vergist, want voor hij het weet stopt de auto voor zijn vroegere huis. Misschien is ze ook wel helemaal niet jarig, denkt hij nog en maakt de das om zijn nek wat losser.

Nee, hij wil niet op de hoge stoel die Melvin voor hem van de verdieping heeft gehaald. Hij wil op de bank, onderuitgezakt, zoals vroeger. Dat hij heeft meebetaald aan de digitale camera, die Daantje Emma aanbiedt, kan hij zich niet herinneren. Om degene te verbergen maakt hij een paar misplaatste grappen. De jongetjes staren de opa van hun moeder bevreemd aan.

Wat later ruist Emma als een diva door de tuin. 'Dag meissie,' jubelt ze tegen de ene oude tante, 'fijn dat je er bent, schat,' tegen de andere. Eef zit achteraf in de schaduw van een boom en drinkt borreltjes, veel en vlug achter elkaar. Hij zweet, de das los om zijn nek. Hij praat met niemand en niemand praat met hem.

'Mijn ouders zijn zo arrogant,' zegt een achternicht met wie ik in de keuken naar een andere vaas voor andere bloemen zoek. Daarom houdt ze zo van Emma, want die stelt niet zulke hoge eisen.

Ik haal mijn schouders op en denk aan de Turkse man, die haar heeft gebracht en zal terugbrengen naar haar huis in Zeeland en die nu al een uur voor de deur in zijn auto zit. Hij mag niet naar binnen van Emma. Iets met zijn reputatie.

'Goh, leuk Zeeland,' zeg ik.

'Ach, met de mensen in dat gat waar ik woon kan je geen behoorlijk gesprek voeren,' doet de nicht vermoeid.

Ik kijk haar verbaasd aan en ga naar buiten om die foute man te begroeten. De zwoele lucht met de geur van herfst voert me mee naar vroeger. Ik sta weer voor het open raam van mijn kamertje. De populieren langs de dijk zijn nog groen, al begint de glans en de kracht ervan al wat te wijken. Verderop snoeien mannen takken met loof en al. Beneden op straat start een buurjongen zijn brommer. Iets in mij reageert, alsof mijn bloed sneller gaat stromen. Ik ben dertien.

'De hormonen,' verklaarde Emma.

Ik keek naar mijn lichaam in de spiegel en zag de gezwollen tepels, de eerste voorzichtige schaamharen en mijn blozende wangen. Kort daarna was er het bloed in mijn broek. Emma zei dat ik er vroeg bij was en gaf me een lap van handdoekenstof. 's Avonds aan tafel vertelde ze aan mijn vader hoe verschrikt ik thuisgekomen was, dat ik had gekeken alsof ik een enge ziekte had. Zelf was ze veel ouder geweest toen ze voor het eerst menstrueerde en in het kamp hield het weer op. Door de ondervoeding werd geen enkele vrouw nog ongesteld. Toch mooi dat de natuur dat zo regelde, want geen menstruatie, geen zwangerschap. Niet dat er mannen waren of jongens, als je de Japanse soldaten even wegdenkt.

Ongemakkelijk wiebelde ik heen en weer op mijn stoel. Wat bedoelde mijn moeder en wat had dat nou allemaal met mijn bloed te maken? In mijn buik zeurde een nieuw soort pijn. Plotseling schoot me het emmertje met rozerood water te binnen, dat soms in onze douchecel achter een plastic gordijn onder het lavet stond. Kijk maar, had Emma eens gezegd. In het water lag een lap met dikke rode klonten en er dreven dunne lichtrode slierten om heen. Ik had gekokhalsd. Vanaf nu zouden er tweemaal per maand

emmertjes met bebloede lappen te weken staan. Er kwam een gordeltje om de lap op zijn plaats te houden en op een ochtend lag er een behaatje met schuimrubber vullingen op de stoel naast mijn bed. Geen enkel meisje in mijn klas had van die punten in haar trui.

Plotseling keken de jongens. Op school, op straat, op de fiets, als ik op het balkon stond. Overal. Ik werd er verlegen van en voelde me geweldig tegelijk. Ik viel op, eindelijk was ik iemand. Emma vroeg of ik bang was om over te schieten en waarschuwde me geen afgelikte boterham te worden.

Op de onderste verdieping van 'onze trap' woonde een moeder met drie zonen en een hond. De vader was een paar jaar geleden gestorven. De oudste zoon draaide plaatjes voor me: Neil Sedaka, Frankie Avalon, Del Shannon. Met de jongste ging ik naar school en op de middelste werd ik verliefd. Hij heette Hans en wilde kunstschilder worden.

Helemaal in de wolken ging ik samen met hem naar het Kröller Müller museum. Eerst zaten we samen in de trein en daarna liepen we over de hei. Romantischer leek mij niet mogelijk. Hans praatte over zijn droom waarin iedereen zou kunnen doen waar hij goed in was en dat we dan allemaal hetzelfde zouden verdienen. Het was het beste plan dat ik ooit gehoord had. Toen hij lachte dat we zo wel communisten leken, wist ik dat ik altijd bij hem wilde zijn. Ik raakte zijn hand aan, maar toen verdween zijn lach. Thuis kon ik niet uitleggen waarom ik me zo raar voelde.

Later vertelde mijn moeder dat Hans van jongens hield en dat ik daarom met hem mee naar de Veluwe had gemogen. Omdat het geen kwaad kon.

Een eindje verderop in onze straat woonde een Indische

jongen. Hij floot naar me en ik lachte. Emma sprak met zijn moeder. Opgetogen kwam ze thuis. Zo'n leuke vrouw, die moeder, zo Indisch, maar verkering mocht niet. Stiekem liepen we hand in hand en in de kelder zoenden we. Dan duwde er iets tegen mijn buik en tintelde mijn hele lijf. Op een keer betrapte Eef ons. De verkering overleefde mijn huisarrest niet.

Na afloop van een schoolfeest bracht Harrie me thuis met zijn Puch. Hij stelde voor nog een eindje langs het water te lopen, even in het gras te liggen. 'Hier gaat het allemaal om,' lachte hij en maakte mijn behaatje los. Ik mompelde iets van 'jij en ik voor altijd', toen kuste hij me zo dat mijn huid ervan gloeide en mijn hele lichaam licht en zacht werd. Soepel schoof hij op me en even later in me. Voordat het tot me doordrong, rolde hij weer opzij, deed iets met een zakdoek, ritste zijn broek dicht, stond op en begon te lopen. Ik haalde hem hijgend in. 'Je woont toch hier?' vroeg hij, wijzend op een van de portieken van het flatgebouw.

Ik knikte.

Lachend gaf hij me een zoen, startte de Puch en was weg.

'Ik weet wel wat jij gedaan hebt,' zei Emma toen ze de deur voor openmaakte. Ze wees op mijn gekreukte regenjas. 'Daar kunnen de ergste dingen van komen.'

'Op je rug liggen, dat kan je,' schamperde Eef.

Soms duurde een verkering een paar maanden, meestal minder. Ik wilde hand in hand en praten, mijn vriendje meestal maar even. Ik ontdekte dat seks hielp. Even was hij van mij. Even hoorde ik bij hem en zei hij lieve dingen. Even deed ik ertoe en voelde ik me mooi en samen.

John zat een klas hoger en had de mooiste blauwe ogen

die ik ooit gezien had. Hij woonde in een chique wijk en zijn vader was medisch specialist ergens in. Onder de indruk van het grote huis, het marmer, de ornamenten op het plafond, de houten vloer met visgraatmotief en de zachte geluiddempende lopers op de trap, waande ik me in een sprookje van Andersen. Ik kon niet geloven dat ik hier liep, dat John echt om me gaf. Van de zenuwen zei ik dag mevrouw, tegen de Johns vader. Zag ik nou afkeuring op het gezicht van zijn moeder? Mijn lacht klonk te hard en ik stootte een kopje thee om.

John droeg Emma's goedkeuring weg. Als hij me kwam halen voor een schoolfeest of om zomaar te gaan wandelen, vroeg ze hem te gaan zitten en bood ze hem wat te drinken aan. Ze kon rustig een uur lang met hem praten. Eef zei niets en wilde ook niet dat ik dat wel deed. De verkering hield geen stand.

In het begin van het laatste schooljaar fietste ik 's morgens niet naar school, maar naar het huis van Luuk. Zijn vader had een slechte reputatie, dus Luuk mocht niet. Hij ging al heel lang niet meer naar school en werken deed hij ook niet. Mij kon dat niet schelen, als ik zijn kamer binnenkwam lag Luuk nog in bed en had alle tijd voor mij.

De Turkse vriend van mijn nicht uit Zeeland lacht en zegt dat het hem niet uitmaakt dat hij niet naar binnen mag. Hij heeft een boek bij zich en amuseert zich wel. Hij wil wel een blikje bier en ook iets te eten.

Omdat de meeste werkdagen hectisch zijn en vol, begin ik in stilte en blijft de deur van mijn kamer het eerste uur gesloten. Ik start mijn computer en voel weerzin als ik de lijst nieuwe berichten in de mailbox zie.

Dat heb ik vaker de laatste tijd en niet alleen vanwege de zinnen vol afkortingen, die ik niet begrijp en waardoor de boodschap van de schrijver me ontgaat of de vele taalfouten die mensen maken, omdat ze te weinig tijd nemen om een paar behoorlijke zinnen te formuleren. Ik probeer me te vermannen, sluit de mailbox en begin met het lezen van de notulen van de laatste managementvergadering. Dan wordt er driftig op de deur geklopt. Ik sluit de notulen af, orden een stapeltje papieren op mijn bureau, haal een hand door mijn haar en verschuif, onderweg naar de deur, de doos tissues op de vergadertafel.

In de deuropening steekt een opgewonden hulpverleenster van wal over een lompe, onhebbelijke, naar zweet en alcohol stinkende man, die beneden in de hal heeft staan schreeuwen. De receptioniste had alarm geslagen en dus was zij de trap afgestormd en had de man gesommeerd zich in te houden, anders zou ze hem, desnoods met behulp van de politie, laten verwijderen. Terwijl ze sprak, had de man zich naar haar omgedraaid en nog voordat ze goed en wel was uitgesproken had hij haar uitgemaakt voor stomme huppelkut. Woedend riep ze dat ze hier niet van gediend was en wees hem de deur. ‘Stomme huppelkut,’ herhaalt ze nu met haar vuisten gebald en betraande ogen.

We zijn de kamer ingelopen, ik heb de deur achter haar

gesloten en haar door middel van een handgebaar een stoel aangeboden. De vrouw probeert te glimlachen. Dan haalt ze haar schouders op en laat haar tranen de vrije loop.

Ik neem plaats tegenover haar en schuif de doos tissues naar haar toe. En in tegenstelling tot empathisch gehum en woorden waarmee ik de vrouw tegenover me geruststel, in plaats van dat ik zeg dat sommige mensen het ook wel erg bont maken en haar complimenteer met haar daadkracht, in plaats een kopje koffie voor haar te halen en dan samen in alle rust stil te staan bij wat dit voor haar betekent en, afhankelijk van hoe snel ze herstelt, misschien te kijken naar wat die man bewogen kan hebben zo te keer te gaan en te zoeken naar wat er door haar of als dat er niet meer inzit, door een collega nog gedaan kan worden, in plaats van dat alles of desnoods iets van dat alles, denk ik aan die man, die in de kou staat. Ook letterlijk, want de herfst loopt ten einde en het is buiten behoorlijk fris. Overal weggestuurd waarschijnlijk, omdat hij zich misdroeg, personeel schoffeerde of zich op een andere manier niet aan de regels hield. Ik kan me er van alles bij voorstellen.

'Misschien had je wat geduld met hem moeten hebben,' zeg ik en weet dat ik fout zit. Die vrouw zoekt steun en is niet gebaat bij een aanmerking.

Het is op, dat is duidelijk en het zat eraan te komen. Er is iets mis met mijn geduld. Ik ben afgeleid en erger me aan bijna alles. Sommige hulpverleners heb ik gebrek aan empathie verweten, ik heb er zelfs een van narcistisch machtsvertoon beticht en ook nog de term ego-masturbatie gebruikt. Kortom, ik kan het niet meer aan.

De volgende dag maakt de nieuwe rayonmanager me telefonisch een compliment voor de verantwoordelijkheid die ik neem met mijn ziekmelding. Ze zal naar me toekomen om samen te kijken wat er moet gebeuren.

Ik bedank haar verheugd, want alle hulp is welkom.

Maar als Ida een paar dagen later in mijn huis naast me op de bank zit, volgt de ene dooddoener na de andere. Mijn misser naar de naar de hulpverleenster heeft ze ontzenuwd, wat dat dan ook mag betekenen, want uitleg geeft ze niet omdat ze vindt dat ik me daar nu niet druk over moet maken en leuke dingen moet gaan doen, dingen die ik fijn vind en dat ik even goed voor mezelf moet zorgen.

Teleurgesteld haal ik mijn schouders op. Om te beginnen heb ik geen flauw idee van leuke of fijne dingen. Ik doe altijd dat wat nodig is en vind dat meestal niet onplezierig. Maar leuk?

Ze maakt zich ervan af, deze Ida. Hoeft zij niets te doen. Lijkt mijn moeder wel, die zegt ook altijd dat ik voor mezelf moet zorgen. Maar ik wil dat Ida voor me zorgt, dus mompel ik iets over uit mijn doen, opgejaagd, tekortschieten, niet slapen en blijf haar treurig aankijken.

Ida lijkt er zenuwachtig van te worden. Ze vindt dat ik wel een beetje erg afhankelijk doe, dat zegt ze en ook dat ze met de bedrijfsarts zal praten. Misschien kan therapeutische hulp uitkomst bieden.

'Weet je wat zo mooi is van in de put zitten?' vraagt ze nadat ze is opgestaan en naar de buitendeur loopt.

Ik heb werkelijk geen idee.

'Dat je alleen nog maar omhoog kunt.'

De bedrijfsarts stelt voor wat te gaan doen. Nee, niet mijn eigen werk, daar ben ik ziek van geworden, maar ander,

aangepast werk. Ik raak in paniek, zie me al dossierkasten opruimen of fotokopieën maken. Zoveel gezichtsverlies.

De arts vraagt waarom ik niet eerder naar mijn huisarts ben gegaan.

'Geen idee. Niet aan gedacht. Gewoon doorgegaan.'

'Maar verder heeft u niets ondernomen?'

'Ik heb niet iets anders ondernomen dan wat ik net vertel', zeg ik boos. 'Ik wil graag naar een psychotherapeut.'

'Waarom geen psycholoog?'

'Goeie genade, weet ik veel. Ik dacht gewoon aan een psychotherapeut.'

Ida begint ook over werk. We zitten in haar kamer en er komen doorlopend mensen binnen. Vragende gezichten. Hoe het gaat? Of ik al snel terugkom? Ze wachten niet op antwoord.

Ida lacht mijn bezwaren weg als ik vraag om de deur even gesloten te houden. Met die open deur belichaamt ze de moderne managementstijl van transparantie en betrokkenheid. Ik zou de belangstelling van mijn collega's moeten waarderen. Dat ik er last van heb, ligt echt aan mij. Ze adviseert me dit voorval vooral aan de bedrijfsarts te vertellen.

Ik begrijp er niets van. Ik moest toch voor mezelf zorgen? Nu ik dat doe, wordt het afgedaan als symptoom van mijn ziekte. En wat dan nog, zal het een symptoom van een ziekte zijn, moet je die dan negeren of bagatelliseren? Word ik daar beter van of minder afhankelijk? Misschien ben ik wel bezig gek te worden. Misschien gaat de gekte, die me al jaren op de hielen zit, het nu winnen.

Er is een tijd geweest, dat ik dolgraag opgenomen wilde worden. In een ziekenhuis of een inrichting, dat maakte

me niet uit, als er maar voor me gezorgd zou worden. Ik had een stille hoop, dat ik niet oud zou worden, dat de rek er wel gauw uit zou zijn door al mijn pogingen goed genoeg te zijn en niet tegen te vallen. Ik heb zo vaak gefantaseerd over een vroegtijdig einde van mijn leven, dat ik helemaal teleurgesteld was toen de leeftijd, die ik daarbij had bedacht, voorbijging en ik de volgende dag gewoon weer wakker werd.

Sindsdien fantaseer ik soms over hoe ik er zelf een einde kan maken. Een gewelddadig plan vond iemand, die zich een vriendin noemde en niet begreep dat mijn leven gewelddadig is, niet ik.

Waarom zorgt er nou niemand voor een beetje veiligheid?

De blik in Ida's ogen spreekt boekdelen. Het moet wel slecht gesteld zijn met me. Hoofdschuddend diept ze een papiertje op uit de lade van haar bureau. Met het telefoonnummer van een therapeut.

Ze wenst me veel sterkte.

Een strenge vrouwenstem vraagt opnieuw te bellen op de normale beltijd.

Hoezo normale beltijd? Hoe kan ik nou weten wat een normale beltijd is? Laat ook maar, ik hoef al geen therapeut meer. Misschien is er helemaal geen sprake van posttraumatische stress, zoals mijn zelfdiagnose luidt. Ik kan natuurlijk ook zo uit mijn doen zijn door wat ik meemaak sinds ik regelmatig mijn vader bezoek. Hij lijkt zijn verbazing over Seyss-Inquart en Mussert alweer vergeten, maar ik denk er nog vaak aan. Ook mijn vader is een heel andere man dan ik altijd dacht.

Misschien is het wel een combinatie van die twee. Ik voel me op mijn werk de laatste tijd net als vroeger thuis, of ik niet van hier ben maar van een andere planeet. Moet ik mee uitkijken, want zoiets kan uitgelegd worden als een persoonlijkheidsstoornis en dat is een gevaarlijke diagnose.

Wat dat betreft is er sinds Sigmund Freud weinig veranderd. Hij had patiëntes die leden aan een combinatie van emotionele en lichamelijke klachten als verdriet, angst, acute verkramping en desoriëntatie. De klachten konden toeslaan zonder enige aanleiding en een medische oorzaak was niet te vinden. De aandoening werd bekend als 'hysterie'. Maar toen Freud publiceerde dat veel van deze vrouwen in hun jeugd seksueel misbruikt waren door volwassenen en dat de klachten daar zeer wel mee te maken konden hebben, kreeg hij de wind van voren.

Zo goed als de gehele samenleving viel over hem heen.

Het had iets weg van de manier waarop in deze eeuw mensen die de Islam koppelen aan de vrouwenbesnijdenis, aan de schandpaal worden genageld.

Men wilde niet onder ogen zien dat gewone, zogeheten respectabele mannen en vrouwen, kinderen met hun seksuele handelingen verminkten en niet alleen fysiek. Freud werd beschuldigd van laster; het waren niet de misbruikende daders, maar Freud zelf, die met zijn artikelen een gevaar vormde voor de volksgezondheid.

Onder druk van dat moralistische klimaat, herzag hij zijn verklaringen en publiceerde een veiliger verhaal. De klachten en het gedrag van de vrouwen zouden voortkomen uit hun eigen onbewuste seksuele verlangens. Daar loog hij niet alles aan, want seksuele energie gaat in beginsel over je tot iemand aangetrokken voelen, dichtbij willen zijn. Maar de verantwoordelijkheid voor het feit dat volwassenen die kinderlijke behoefte aan fysieke nabijheid voor hun eigen gerief misbruikten, leek daardoor bij het kind te liggen. Alsof dat er zelf om gevraagd zou hebben. Dat misverstand wordt vandaag de dag nog regelmatig aangehaald.

En nog altijd worden kwetsuren die in relatie ontstaan, geïndividualiseerd en vaak wordt de emotionele kwetsbaarheid die er het gevolg van is, gedefinieerd als een in de persoon gelegen afwijking. Men houdt slachtoffers persoonlijk verantwoordelijk, noemt hen soms zelfs aanstellers. De publieke opinie verschuilt zich achter clichés als ‘eigen schuld dikke bult’. Blijkbaar weet men niet hoe anders te dealen met het menselijk tekort. Maar zoals de oorzaak niet in de persoon alleen ligt, zo ligt de oplossing daar ook niet.

Toch heeft slechts een enkeling de moed om aanwezig te

zijn bij een mens in psychische nood en te helpen woorden te vinden voor dat wat onbenoembaar lijkt. Net zoals er niet veel zijn die contact durven maken met opgeslagen pijn en angst en durven toestaan dat verdriet wordt gehuild of pijn wordt uitgeschreeuwd.

Ik lijd niet aan het hele pakket van die ouderwetse hysterie, maar ik ben wel vaak te boos en te snel in tranen in verhouding tot wat er feitelijk gebeurt. Het lijkt of er bij elke gebeurtenis iets groters mee komt.

De opmerkingen van Ida en de bedrijfsarts raken te diep, ik vat ze op als oordelen en ben erdoor van slag. Ik word onzekerder en angstig en voel hoe de argwaan meer ruimte inneemt. Ik ben nerveus en verlang als een losgelaten batterijkip naar mijn kooi, mijn eigen veilige huisje, waar alles vertrouwd is. Mijn domein waar niemand iets van me wil en niemand me iets kwalijk neemt of me onuitvoerbare opdrachten geeft. Maar ook in mijn eigen bed, slaap ik nauwelijks. Nooit geweten dat ik zoveel angst meedraag.

Als ik 's morgens in de spiegel kijk, zie ik plooien onder mijn ogen die me tien jaar ouder maken en die ik waarschijnlijk nooit meer weggeslapen krijg. Ik ben bang dat ik, als ik onverhoopt toch oud en hulpbehoevend word, de moed niet heb om er zelf een eind aan te maken. Ik tob over de dubieuze politieke keuzes over milieu en de voedselindustrie, de schaarser wordende middelen, hoe het taboe op doodgaan voor vergrijzing zorgt en de gezondheidszorg onbetaalbaar maakt. Ik moet er niet aan denken op anderen aangewezen te zijn, toch denk ik er steeds aan.

Ik kan me zo goed voorstellen dat die onhebbelijke man met zijn benevelde geschreeuw tegen die hulpverleenster eigenlijk iemand nodig had die zich om hem bekommerde,

een deskundig medemens die zich in hem wilde verdiepen, iemand die hem niet alleen maar aansprak op zijn wangedrag en hem dwong zich aan de regels te houden. Was hij niet een van die mensen voor wie organisaties als de onze ooit werden opgericht? Iemand uit onze doelgroep die we de meest kwetsbaren in de samenleving noemen. Was hij niet een van die mensen van wie de materiële of psychische draagkracht niet in verhouding staat tot wat ze dagelijks moeten (ver)dragen? Iemand voor wie de maatschappelijke lat te hoog ligt.

We doen of onze deur voor hen openstaat. Op voorwaarde dat ze gewoon doen. Hoewel we hun achtergrond vaak niet of nauwelijks kunnen bevatten en we ze kenschetsen als kwetsbaar, moeten ze zich wel behoorlijk gedragen, dat wil zeggen zoals wij vinden dat het hoort. Ze moeten zich aan onze regels houden en met ons meewerken en aan emotioneel vertoon hebben wij een broertje dood. Geen hysterisch gedoe alsjeblieft. Daar wordt de zorgverlener onzeker van. Wie weet confronteert het hem met zijn eigen ontberingen en kwetsbaarheid. Daar wil hij absoluut niet van weten, dus dwingt hij zijn cliënt tot aanpassing.

'Bedoel je dat het door de omstandigheden komt?' argwaant de lange magere directeur die me ooit de baan van mijn leven aanbood en mijn mening van belang achtte.

Ik knik en kijk hem droevig aan.

Dat de omstandigheden me beïnvloeden ergert hem, hij wordt boos als ik toegeef dat de situatie in de organisatie me onzeker maakt en mompelt iets over eigen verantwoordelijkheid als ik zeg dat ik me in de steek gelaten voel.

Ik behoor tot de doelgroep.

Een tweede poging leverde een afspraak op.

Ik sta op de stoep van een monumentaal pand in het centrum van de stad en bel aan. Een hoge deur met een raampje achter smeedijzeren tralies gaat open. Er verschijnt een onopvallende vrouw met grijzig opgestoken haar. Ze is ongeveer zo groot als ik en lijkt ook van mijn leeftijd, iets ouder zou ook kunnen of misschien iets jonger.

De vrouw doet een stap achteruit. Als ik binnen ben geven we elkaar een hand. Ik versta haar naam niet.

Er lijkt sinds de uitvinding van het elektrische licht niets veranderd in dit huis, niets verbouwd of gemoderniseerd en alles is grijs en beige. Net als de therapeute zelf. Ze gaat me voor op de trap. Ik volg haar, trillend van de weerstand.

Op de verdieping staat de deur open van de kamer waarin de gesprekken zullen plaatsvinden. Ik zie een bureau vol papieren, een enorme boekenkast, een zwarte antieke gaskachel en een donkerrood fluwelen bank. Boven die bank hangen ingelijste prenten, ze hangen allebei scheef. Verder staan er twee fauteuils met bruingrijze bekleding.

De therapeute wacht tot ik ben uitgekeken. Dan wijst ze me op een van de stoelen en neemt zelf plaats op de andere. Ze vertelt hoe ze werkt, dat ze ervan uitgaat dat ik na vandaag aangeef waarover we zullen praten en dat zij zal aansluiten. Voor vandaag is de invalshoek de verwijsbrief en de brand die daarin wordt genoemd als aanleiding voor mijn komst.

'Wilt u daar iets over vertellen?'

In het medische circuit houdt men afstand en wordt er niet getutoyeerd, maar in tegenstelling tot wat ik verwachtte, voel ik geen afstand, eerder respect. Mijn weerstand begint te smelten.

'Er was sprake van oververhitting in een fabriek en dat leidde tot een ontploffing en een brand,' begin ik.

Niet veel later sloegen de vlammen over op de gebouwen ernaast. Eén werknemer stierf in een ziekenauto, zeven andere liggen met brandwonden in het ziekenhuis. Verslagen door de hitte, de verstikkende rook, de immense schrik. Na een paar dagen stierven er nog drie. De overige vier zijn voor de rest van hun leven verminkt en de overige tachtig werknemers zijn de kluts kwijt. Omwonenden in shock. Iedereen is betrokken, geschrokken en angstig. Het kan je zomaar overkomen.

Plotseling waren er hulpverleners. Professionals, vrijwilligers, vreemden en bekenden. Ongecoördineerd bood iedereen vanuit eigen deskundigheid, beroepsopvatting of betrokkenheid hulp aan. Medisch, psychosociaal, levensbeschouwelijk. Maar er werd ook geholpen met formulieren voor verzekeringen. De halve stad leek in de greep van deze plotselinge grote nood.

Van de getroffenen hoorden we keer op keer hoe het gegaan was, wat er was gebeurd, de vlammen, de geur. Als we de een van hen of een familielid of collega in de ogen keken, werden we ons bewust van onze professionele beperkingen, onze onmacht. Wat konden we nou helemaal doen? Deze nood was niet te lenigen, dit verdriet niet te stelpen, deze pijn niet te verzachten. Hoe moesten we in godsnaam dealen met die onmacht en ons plotselinge besef van kwetsbaarheid?'

De vrouw tegenover me luistert vol aandacht.

Onze organisatie had nog nooit nagedacht over wat te doen bij een ramp. We hadden dus geen beleid, geen hulpmiddel, geen houvast. En dat leek ook het geval bij andere organisaties.

Vertegenwoordigers van de verschillende disciplines liepen als kippen zonder kop elkaar voor de voeten. Ervaringsdeskundigen kregen geen poot aan de grond. Na verloop van een paar weken schreef de GGD een vergadering uit voor al die hulptroepen om bijeen te komen en af te stemmen. Binnen een half uur was die bijeenkomst ontaard in een sessie met het mes op tafel. Elke discipline leek ervan overtuigd, dat zij alleen wist wat er moest gebeuren. De ene diagnose na de andere aanpak vloog over tafel. Het leken hongerige wolven, die streden om de buit.

Al gauw waren ook de hulpverleners deel van het uit elkaar gevallen veld en konden ook zij niet meer terugvallen op dat wat tot voor kort het leven gestructureerd had. Niets leek meer veilig of vertrouwd, niets was nog vanzelfsprekend.

Mijn baas wuifde mijn onrust weg, hij had het volste vertrouwen in me en gaf me de vrije hand. Ik moest doen wat me goed leek.

Als nooit tevoren wilde ik dat vertrouwen waarmaken. Dus woonde ik die vervaarlijke vergaderingen bij; probeerde mijn mensen te coachen, volgde een spoedcursus over leidinggeven bij een ramp en deed een poging om mee te werken aan de coördinatie van de hulp. Andere teamleden, stukken die ik moest lezen en andere die ik moest schrijven, schoten erbij in. En dan was er ook nog een fusie op handen en een ingrijpende reorganisatie.

'Dat is allemaal nogal wat,' onderbreekt de therapeute.

Ik knik, haal adem en ga door. 'De fabriekshelpers, zoals

ze al snel door de hele instelling genoemd werden, waren razend toen ik een afspraak vergat. Eentje ging door het lint en verweet mij onverschilligheid. Mijn baas vond dat de man te ver ging en tot de orde geroepen moest worden. Ik wist dat er iets anders nodig was, dat die doorgedraaide man iets anders nodig had en ik zelf trouwens ook, ik wist alleen niet wat. Pas als ik thuis was, voelde ik hoe bang en onzeker is was en 's nachts lag ik uren wakker.'

'U stond er nogal alleen voor,' onderbreekt Beige weer.

Even is er niets. Geen geluid, geen licht, zelfs mijn ademhaling lijkt te stoppen. Alleen de vrouw tegenover me bestaat, alleen zij en haar oordeelloze aandacht. En juist nu ik niet alleen ben, juist nu ik er niet alleen voor sta, juist nu wordt de eenzaamheid voelbaarder dan ooit.

'Dat is mijn hele leven al zo,' zeg ik toonloos en zucht de deur los van een tot de nok toe gevulde kast, De inhoud klettert eruit. Ik begin te ratelen over mijn zieke vader, de zussen in Frankrijk, Indië, mijn moeder die de beste tijd van haar leven leek te hebben in het Jappenkamp.

'U had natuurlijk gewild,' zegt Beige, 'dat de beste tijd in uw moeders leven was, toen u werd geboren.'

Verbaasd en een beetje gegeneerd kijk ik haar aan. Weer zo'n onbehaaglijke stilte. Houdt die vrouw me voor de gek? Ik knijp mijn ogen iets dicht en bestudeer haar gezicht. Dan dringt tot mij door dat ze gelijk heeft. Natuurlijk wilde ik dat mijn komst mijn moeder goed zou doen, dat mijn aanwezigheid haar leven zou verrijken, dat ik verschil zou maken. Ik kijk in het geduldige gezicht tegenover me en voor ik het weet, snotter ik over Emma, die door mijn komst met haar geliefde kon trouwen, over de botsingen tussen haar en mij vroeger en de herhalingen nu mijn vader ziek is. Gelukkig staat er ook hier een doos tissues

klaar.

Beige luistert met aandacht en bij het afscheid glimlacht ze even. Daarna is haar gezicht weer neutraal.

Deze vrouw zal elke week drie kwartier naar me luisteren, zonder eigen belang en misschien wel zes en twintig weken lang of langer als dat nodig is. Gratis! De zorgverzekering betaalt het leeuwendeel en mijn werkgever de rest. Eindelijk gerechtigheid! Elke week drie kwartier aandacht van deze vrouw, deze Beige.

In het licht dat door het raam naar binnen valt, kijk ik verbaasd naar de kleuren in de gang. Lichtblauwe en zachtgroene deuren en de trapleuning is roze. Het is of de zon de schimmen van de nacht heeft weggevaagd.

Een navigator brengt opvallend veel gemak. Natuurlijk zijn er mensen die beweren dat je er je zelfstandigheid door verliest. Anderen zijn ervan overtuigd dat je hersenen er inactief van worden en dat je dus sneller zal verouderen. Toch is het voor mij vooral een prettige reisgenote die me de weg wijst. Mijn Belgische vriendin - ik luister naar de stem van een Vlaamse vrouw - zorgt voor me, ik zit nooit alleen in de auto en kom overal zonder paniek en vergissingen. Maar tegen files is ook zij natuurlijk niet opgewassen en dus sta ik al een kwartier stil in een tunnel en straks komt er ook nog een tijdrovende afslag. Ik ga dus te laat komen.

Tot overmaat van ramp is de straat waar Beige woont, afgesloten. Ik rijd om en frommel mijn auto in een piepklein parkeerplaatsje in een andere straat. Net niet tegen een fiets en een andere auto. De parkeermeter spuwt een kaartje uit voor een paar minuten en een tweede poging levert er één op voor wel anderhalf uur. Veel te lang. Veel te veel geld. Ruim twintig minuten te laat bel ik aan.

Beige begrijpt het. De file, de omweg, zonde van de tijd, haast niet meer de moeite waard. Ze knikt en blijft de rust zelve. Kon ik vroeger ook. Hoe opgewonden, uit hun doen, gestoord of gewoon knettergek mensen ook deden.

'Ik wil nu wel eens weten wat er eigenlijk met me aan de hand is,' roep ik veel te hard zodra ik zit. 'De fysiotherapeut van de sportschool beweert dat er stress en pijn in mijn lijf opgeslagen zit. Als ik met Ida praat ben ik bang; als er iets tegenzit op de weg word ik woedend. Ik ben

moe, alleen, kan nauwelijks één ding tegelijk, terwijl ik vroeger …

'U wilt een DSM-diagnose?'

'Graag.'

'Zoals ik het nu kan zien, zoals ik u meemaak, zoals u op mij overkomt, heeft het veel weg van een geagiteerde depressie, een geagiteerd depressief syndroom,' denkt Beige hardop.

'Goeie genade. Geagiteerd ja, maar depressie?'

'Bij dit soort depressie hoort rusteloosheid en opwinding,' gaat ze kalm verder. 'Het is een poging tot afweer van het brein als iemand teveel op de nek krijgt of neemt en het niet meer aankan. En omdat men niet meer weet hoe en waar een grens te trekken, raakt men ontmoedigd en onzeker. U bent al van jongs af aan overvraagd en hebt alles op alles gezet om aan de vraag te beantwoorden. Dat is wat kinderen doen als ze worden miskend en worden afgewezen. Door dat verleden heeft u nu in deze stressvolle situatie last van wat ook wel emotionele instabiliteit wordt genoemd.'

Beige zegt niet, dat ik me miskend of overvraagd voel, maar dat ik dat ben. Ik ben dus geen aansteller. Dat stelt me gerust, maar wat ze verder zegt is minder. 'Een persoonlijkheidsstoornis, dus toch,' fluister ik angstig.

Beige knikt nauwelijks merkbaar en vertelt over een relatief evenwicht dat verstoord werd tijdens de nazorg van de ramp en dat daarna niet meer herstelde in de onveiligheid van de reorganisatie. 'U hebt jarenlang prima gefunctioneerd en u bent niet met zo'n stoornis geboren, maar groot geworden in een verwarrende context, met onmachtige en onbekwame ouders en de huidige situatie op het werk lijkt daar veel op,' legt ze uit.

‘Als het er al zo lang zit, gaat het dan ooit nog over?’ piep ik als een kind.

‘Het kan een heel stuk verbeteren. Maar dan moet er wel wat aan de situatie veranderen. Geen grote verantwoordelijkheid meer, geen management en veel meer afstand.’

Ik probeer mijn tranen weg te lachen en doe een greep in de doos met tissues op het tafeltje naast me.

Beige lacht niet. Als een goede moeder, die me serieus neemt, roept ze me een halt toe en daar valt niets aan te lachen. Dan schiet die schreeuwende man in de hal op mijn werk me te binnen en ik zeg: ‘Hulpverleners maken de kwetsuur van hun cliënt soms erger, omdat ze meer bezig zijn met de regels en hun baan dan met wat de hulpvrager nodig heeft.’

‘Gaat over verwaarlozing,’ zegt Beige. ‘Dus over uzelf?’

‘Zou dat nou?’ doe ik onnozel.

Beige is niet van plan me te overtuigen en in de stilte die volgt, besef ik hoe mijn verleden me gevoelig maakt en hoe ik geneigd ben daar iets negatiefs van te maken.

‘U bent sensitief,’ beaamt Beige. ‘u hebt door uw geschiedenis een scherp oog ontwikkeld voor de signalen van verwaarlozing en geweld. Door de hulpverleners op die signalen attent te maken, snijdt het mes aan twee kanten. U maakt er ook veel mee goed uit uw eigen verleden.’

‘Maar ik ben zo boos, de laatste tijd.’

‘U bent gekwetst en alleen gelaten.’

Ik vertel hoe Emma onlangs haar vakantie naar Frankrijk ingekort had, zodat ik er niet te lang alleen voor zou staan met mijn vader. Om dezelfde reden had ze allerlei mensen ingeschakeld om op bezoek te gaan bij hem. Weliswaar had ik haar goede bedoeling geproefd, maar blij was ik er niet van geworden.

‘Uw moeder houdt rekening met u en brengt u achteraf op de hoogte,’ zegt Beige. ‘Dat is meer dan ze eerst deed, dus er is winst. Maar u staat nog steeds buiten spel.’

De telefoongesprekken, mijn uitleggen, soebatten, smeken. Al mijn opwinding, verwijten, beschuldigingen, ergernis, boosheid en verdrietige pogingen om Emma een moeder te laten zijn. Geëmotioneerd noem ik voorbeelden.

‘Nu speelt u rechtbankje,’ zegt Beige. ‘U draagt bewijzen aan. Moet ze gestraft?’

Ik proef de smaak van wraak. Een werkelijk gemeend excuus zou welkom zijn, een sorry waaruit zou blijken dat ze het betreurt voor mij.

Beige knikt.

Het volgende moment zit Emma tegenover me op de donkerrode bank, precies in het midden onder de scheve prenten. Ze zit er niet echt natuurlijk, maar het lijkt wel zo. Ze kijkt me treurig aan. Haar onmacht en verdriet zijn zo voelbaar dat mijn wraak plaatsmaakt voor schuld. Zolang ik me kan herinneren, waren mijn moeders afwijzingen en liefdeloosheid mijn eigen schuld.

O ja, ze had liefkozend over de kleine gesproken toen de baby nog veilig opgeborgen zat in haar buik, maar toen die dochter eenmaal in haar armen lag, had een beklemmend soort benauwdheid zich van haar meester gemaakt. Met een van angst heftig kloppend hart, vroeg ze af wat dat kind, dat haar zo indringend aankeek, toch van haar wilde. Dat ik me aan haar toevertrouwde en haar bevestiging zocht, had Emma angst aangejaagd. Ze had het opgevat als weer een taak waaraan ze niet zou kunnen voldoen. Niet nu haar eigen leven eindelijk begon.

Haar onmacht en gekwetstheid waren voor mij het bewijs dat ik een fout kind was. Gek genoeg troostte die schuld op net zo'n kromme manier als dat Emma bestaansrecht ontleende aan haar positie in het Jappenkamp. Doordat haar afwijzing mijn eigen schuld was, bestond ik en had ik een moeder. Het is een scenario uit mijn kindertijd, toch neem ik nog altijd verantwoordelijkheid voor haar onvermogen en nog steeds schaam ik me omdat ik haar leed niet ongedaan kan maken.

Beige heeft me ongestoord hardop laten denken. Nu ik opkijk, wijst ze bijna achteloos naar de bank, waar Emma lijkt te wachten op de dingen die komen.

Ik kijk naar de vrouw die mij op de wereld heeft gezet en de woorden rollen uit mijn mond. 'Het is niet mijn schuld dat jij geen moeder bent. Je zal nooit belangstelling hebben en me waarderen. Je zal nooit de moeder zijn naar wie ik verlang. Niet omdat ik dat niet verdien of omdat ik het je moeilijk maak. Maar omdat jij dat niet kunt.'

Beige humt.

Emma is verdwenen.

De postbode brengt een aangetekende brief. Er staan twee opties in. Ofwel een re-integratie traject in mijn huidige functie of afscheid. Ik heb veertien dagen bedenktijd.

Ik kies voor het re-integratietraject. Ik wil aan het werk, ook al is mijn functie door de reorganisatie uitgehold. Ik neem me voor de verplichte begeleidende re-integratiegesprekken met Ida als steun te zien en het hele proces als een uitdaging. Er ligt hier een nieuwe kans en die ga ik pakken en met een voldoende uit de strijd komen.

Drie maanden later is er een tweede brief. Hij ligt in mijn paars met blauwe werkkamer op mijn bureau. Deze brief handelt over een outplacementtraject met een half jaar salarisdoorbetaling zonder de verplichting te werken en dat ik dan vast wel weer een baan vind, zo'n ervaren vrouw met zulke kwaliteiten. Mocht ik geen outplacement willen, ook goed, dan volgt ontslag via de kantonrechter.

'Waarom nou,' huil ik tegen Ida die, waarschijnlijk niet geheel toevallig net mijn kamer binnenkomt. Zij trekt een wenkbrauw op. Dan volgt een verhandeling over langdurige ge arbeidsongeschiktheid als gevolg van ervaren werkdruk, terwijl er uit een onderzoek is gebleken dat er geen sprake was van een onredelijke taakbelasting. Onze gesprekken hebben niet mogen baten, ik blijk niet loyaal naar de organisatie want ik heb geen nieuwe taken opgepakt, mijn agendaplanning ontbreekt, er zit geen structuur in mijn werk en dus bied ik die ook niet aan de teamleden.

Ik wil een en ander weerleggen, maar Ida snoert me de mond met een handgebaar. Ze gelooft niet dat het nog

goed komt met mij en beweert dat de bedrijfsarts het met haar eens is. In het belang van de organisatie en van mijzelf, word ik dus uit mijn functie ontheven.

Dat is het hele verhaal, een beknopte versie staat in de brief. Ik kan er een week over nadenken. En alsof ik de kas geplunderd heb of iemand heb aangerand, ik ben met onmiddellijke ingang op non-actief gesteld en mag er geen ruchtbaarheid aan geven. Na mijn besluit, dat schriftelijk en voorzien van een handtekening dient te geschieden, zal de directeur alle medewerkers tegelijk inlichten. Ze wenst me sterkte.

'Dat valt u rauw op uw dak?' vraagt Beige.
'Ja-ha,' huil ik, 'heel erg rauw.'
'U had het niet verwacht?'
'Nee, ik had het niet verwacht.'
'U moet een advocaat.'
'Ja, een advocaat.'
'U moet vechten.'
'Ja, ik moet vechten.'

De advocate, ik mag haar Christina noemen, voert in een eerste brief de fabrieksramp op en de effecten daarvan. Ze eist, in geval van ontslag, meer geld en een langer outplacementtraject.

'Dat mevrouw last heeft van de effecten van,' begint het antwoord, 'is nagenoeg bekend. Maar dat haar arbeidsongeschiktheid in de risicosfeer ligt van de werkgever is niet vol te houden. Haar eis is onredelijk en laat zien dat ze geen rekening houdt met de begrensde financiële mogelijkheden van haar werkgever.'

'Waarom moet ik rekening houden met een organisatie

die zich niets van mij aantrekt?' roep ik verontwaardigd.

Christina arrangeert een gesprek met de directeur. Om misverstanden uit de wereld te helpen, de mogelijkheden van terugkeer te bespreken en zaken te doen zonder tussenkomst van de rechter.

'Je wilt nog steeds erkenning?' vraagt Beige

Voor het eerst tutoyeert ze en voor het eerst hoor ik ongeduld in haar stem.

'Ik wil dat hij ziet dat hij zich vergist. Dat ik ziek ben of was en niet onwillig of onkundig.'

'Denk je dat je directeur daar open voor zal staan?'

'Ik wil het hem uitleggen.'

'Denk je dat hij zal luisteren?'

'Waarom niet?'

'Heeft hij de afgelopen tijd naar je geluisterd?'

'Wil ik nou zo graag gezien worden? Verloochen ik daarvoor zelfs mijn eigen ervaringen en inzichten? Of, en eigenlijk is dat niet zoveel anders, omdat ik diep van binnen liever geloof dat ik het zelf ben die alle narigheid veroorzaakt, dat het allemaal mijn schuld is?'

'Dat doe je niet liever,' corrigeert Beige, 'dat is je vroeger wijs gemaakt.'

'Maar soms klopt dat toch gewoon, dan heb ik een ander onrecht aangedaan. Dan heb ik echt iets goed te maken,' protesteer ik, alsof Beige bezig is me iets af te pakken.

'Is dat nu ook het geval? Is jou nu iets te verwijten? Heb je grove fouten gemaakt of ben je inderdaad niet kundig of competent genoeg?' gaat Beige door.

'Ik heb de laatste tijd wel regelmatig aan mijn competentie getwijfeld.'

'Dat getwijfel hoort bij de ziekte. Bij de depressie. Bij een

PTSS overigens ook.'

'Maar ik kan ze daarmee toch in de war gebracht hebben,' doe ik koppig. 'Daarover kan ik dan toch mijn excuses aanbieden? Ze zijn misschien geschrokken van mijn emoties.'

'Je zat in het nauw. Je hebt niet voor niets laten weten dat je ziek was. Dat heeft de bedrijfsarts ook niet tegengesproken. Managers hebben een verplichting om behoorlijk om te gaan met werknemers, ook met psychisch zieke werknemers. Zeker in zo'n organisatie als die waar jij in dienst bent. Dat ze dat niet kunnen is niet jouw schuld.'

Het is alsof er in mij twee stemmen lijnrecht tegenover elkaar staan. De ene roept dat Beige gelijk heeft, dat het niet mijn schuld is, de ander sust en zegt dat dat allemaal nog valt te bezien.

Beige legt uit hoe hardnekkig schuldgevoel kan zijn, dat het soms lijkt alsof men er zo aan gehecht is dat men er geen afstand van kan doen. Die gehechtheid is omdat men niet weet hoe het leven eruitziet zonder die schuld. Omdat de schuld een deel van de identiteit is geworden. Zoiets als wat moet een zondebok zonder zonde?

'Ik snap het, geloof ik,' zeg ik.

'U hebt het aangepakt met uw moeder,' zegt Beige, 'nu ligt er een kans om dat ook in het hier en nu te doen op uw werk. Dus niet te snel mea culpa. In het juridische gaat het om goed of fout. Er is geen midden, geen grijs gebied. Met verontschuldigingen eist u de schuld aan het conflict op. Maar het is niet uw schuld. Dus gooi geen roet in uw eigen eten.'

Aukje duwt de kamerdeur, die op een kier staat, open.

Eef zit voorovergebogen aan zijn eettafel. Zijn armen hangen slap naar beneden en raken de grond.

Aukje noemt zijn naam. Ze aait over zijn hoofd. Hij kijkt op en staart ons met wezenloze ogen aan. Zijn huid is grauw. Als hij overeind komt, glijdt hij naar voren, grijpt zich vast aan de rand van de tafel en gromt als een gewond dier.

Gisternacht hebben twee mannen hem van de vloer geraapt en terug in bed gelegd. Vroeg in de ochtend heeft iemand hem er weer uitgehaald. Ondanks dat hij gilde van de pijn werd zijn onder de douche gezet en daarna aangekleed. Er was nog een arts langs geweest, maar die had niets kunnen vinden. Hij had hem een paracetamolletje gegeven.

Toen Emma later binnenkwam schrok ze van hoe hij eruitzag. Ze had weinig antwoorden gekregen op haar vragen en zich afgevraagd wat daar 's nachts in dat huis gebeurt dat zij niet weten mag.

Sindsdien heeft hij op de bank voor het raam naar de vogels zitten kijken. Zelfs de krant vasthouden deed pijn. Om half twaalf is hij naar de eettafel gebracht. Daar heeft hij gezeten in afwachting van de warme maaltijd. Het is nu bijna één uur en nee, hij heeft nog niet gegeten, want er is nog niets gebracht.

'Daarna mag ik toch wel weer naar bed?' smeekt hij.

Aukje aait over zijn arm. Ik slik mijn tranen in en ga op zoek naar iemand van het huis, iemand die een eind kan

maken aan deze treurnis. In de gang komt de kar met het eten me tegemoet. 'Wat is er aan de hand met mijn vader?' hijg ik tegen twee dames in schortjurken. 'Hij zit al een uur aan dat tafeltje op het eten te wachten. Hij moet liggen, dat is minder pijnlijk.'

'Ja, hij heeft veel pijn,' knikt een van de twee. Na het rondbrengen zullen ze komen kijken. Als ik nu zijn dienblad alvast meeneem, kan hij eten en zijn zij eerder klaar.

Aukje tilt de verchroomde stolp op. Het voedsel ziet er wel leuk uit, versierd met een plakje tomaat, stukje ei, zo'n gezellig gedraaid torentje van aardappelpuree uit de diepvries, soep met balletjes, toetje met slagroom, maar het ruikt allemaal eender. Allemaal bejaardenhuis. Een blinde kan denken dat hij elke dag hetzelfde te eten krijgt.

Bedrijvig staat ze op, haalt een mes en snijdt het vlees. 'Leuk,' gezelligt ze dapper, 'met dat eitje en dat tomaatje op de schnitzel. Ze doen hier wel hun best. Daar ligt het niet aan.'

'Je kunt gerust mee-eten,' zegt haar afgetobde minnaar gastvrij, 'ik heb genoeg in huis.'

Daar zijn de dames met de schorten.

'U wilt weer in bed?' vraagt de ene.

Eef knikt.

'Moet u dan niet eerst wat eten?' doet de andere.

Eef schudt.

'En het is belangrijk dat u in beweging blijft,'

Eef schudt weer.

'Dan gaan we u lekker in bed leggen,' is de eerste meevoelend. Ze schuift zijn stoel een stukje achteruit. 'En als u dan in bed ligt en u heeft wat nodig of u wilt naar de wc, dan hoeft u maar te drukken en dan komen we helpen.'

'In bed drukken?' probeert Eef zijn gezicht te redden.

Even is er iets van zijn oude olijke oog.

De schortjurk begint opnieuw. 'Als u in bed ligt en …'

'Hij maakte een grap,' zeg ik vermoeid.

Als lachende boerinnen met kiespijn moedigen de dames hem aan met de rollator naar het bed te lopen. Eef schudt weer en verroert zich niet. Even kijken de dames elkaar aan, dan nemen ze een besluit. In een razend tempo schuiven ze hem met stoel en al naar het bed, grijpen hem geroutineerd onder de armen en hijsen hem omhoog.

Hij kermt.

Ze draaien hem om en zetten hem op de rand van het bed.

Schreeuwend laat hij zich achterovervallen.

Weer pakken ze hem onder de armen en sjorren hem omhoog en weer gilt hij het uit. Als hij eindelijk ligt, valt hij als een blok in slaap.

Aukje ruimt de tafel af en pakt een kruiswoordraadsel. Ik bekijk de post. Zo nu en dan gaat een van ons bij hem kijken. Hij ziet er raar uit met die ingevallen wangen, dat vale vel, die opengevallen mond en gebalde vuisten. Als Mira en Robin hem nog levend willen zien, moeten ze nu komen.

Daar is Aukje het mee eens. Ze heeft onze familierelatie nooit begrepen, zegt ze en ze wil zich er ook niet mee bemoeien, maar we raken er toch over in gesprek en zo komt ook het seksuele misbruik ter sprake.

'Denk jij dat ook, dat Eef met Mira …?'

Ik aarzel. Kinderen verzinnen zoiets niet, dus moet er iets aan de hand geweest zijn, maar ik kan nog steeds niets anders bedenken dan gebeurtenissen als de vroegere wormeninspecties. Ze staan me nog scherp voor de geest.

Aukje is een en al oor.

Na afloop van de zwemles in het sportfondsenbad in de stad, haalde Eef me meestal op met de auto, maar die keer waren een buurmeisje en ik met de bus gegaan. Thuis hing ik mijn natte badpak op in de douchecel en ging naar de keuken. Daar stond op het gasstel de braadpan met een gehaktballetje, een stukje bloemkool en een paar aardappelen op me te wachten. Ik stak het gas aan en warmde het voedsel op. Balancerend met een vol bord liep ik door de gang naar de woonkamer.

Blijkbaar was het weer wormentijd. Via onze school kwam er ook wel eens een bericht over hoofdluis. Oma had mij wel eens geluisd. Met de bril op het puntje van haar neus, tuurde ze op mijn hoofd, ving met twee duimen de luis, drukte hem tussen haar nagels dood en legde hem op een smetteloos wit kussensloop. Ik telde de lijkjes en wist dat hoe zwarter het sloop werd, hoe minder er rondsprong op mijn hoofd. Nee, kroop. Luizen springen niet, dat doen vlooien. Luizen kruipen.

De wormen uitbannen was lastiger en had in de loop der tijd geleid tot een onaangenaam ritueel, waaraan ik ook regelmatig moest geloven. Nu stonden Mira en Robin op de eettafel, in hun blootje, gebukt, de billetjes omhoog in het licht van de tafellamp die aan de muur bevestigd was.

Emma richtte de lamp en spoorde Eef aan de inspectie uit te voeren. Op het moment dat ik binnenkwam met mijn bloemkool, hield hij de billetjes van Mira met één hand uiteen, gluurde in de anus en viste er met zijn andere hand iets tussen uit. Het huilen van de bibberende meisjes maakte het schouwspel nog ondraaglijker. Emma wuifde met haar vrije hand ten teken dat ik mijn mond moest houden. Maar toen ik toch ook begon te huilen, werd ik de kamer uitgestuurd. Ik weet nog dat ik het bord weer mee

naar de keuken nam, maar dat ik er niets van heb gegeten.

'Komt door Indië,' weet Aukje. Dat had Eef haar verteld, dat er in Indië altijd gedoe was over hygiëne, parasieten en griezelige ziekten.

'Zou allemaal goed kunnen,' zeg ik, 'maar Eef voerde de opdracht uit. Dat had hij ook kunnen laten en hij had, zeker voor kleine meisjes, grote handen. Het is niet ondenkbaar dat hij Mira pijn heeft gedaan. Misschien Robin ook en wil ze hem daarom altijd de baas zijn. Bovendien het was allemaal zo vernederend.'

Aukje knikt hoopvol. Want hoewel het geen plezierige ervaring moet zijn geweest, dat kan ze zich best voorstellen, is het natuurlijk lang niet zo erg als iets met seks. Daar kan ze zich ook helemaal niets bij voorstellen. Al weet ze dat hij geen heel fijne vader was. Ze heeft ook wel eens tegen hem gezegd dat hij zijn kinderen nooit had mogen slaan. Ze begrijpt eigenlijk ook niet hoe hij dat ooit heeft kunnen doen, want zo ze kent hem absoluut niet, ze kent hem alleen maar liefdevol, maar iets met seks? Aukje schudt haar hoofd, zoiets kan ze zich helemaal niet voorstellen.

Haar woorden wekken een herinnering aan een ander voorval dat dubieuze sporen naliet en dat plaatsvond toen ik met Lotje van bijna een jaar bij Eef en Emma logeerde. Ik aarzel even, maar het is duidelijk dat Aukje ook dat wil horen.

Overdag hadden we nog gelachen, toen we ontdekten dat Lot in de tuin zat te smullen van dikke groene rupsen, die bij bosjes uit de wilg vielen. Hartverscheurend was haar verdriet, toen ik haar bij de lekkernijen weghaalde. Die avond, toen Lot sliep en ook Emma naar bed was, raak-

ten Eef en ik in gesprek over mijn moeite met het moederschap.

Mijn vader leek het te begrijpen, want hij knikte, schonk ons nog eens in en klopte uitnodigend op de lege plaats naast zich op de bank. Met zijn arm om me heen, praatten we verder.

Het zal een uur of twaalf geweest zijn, toen Emma wakker werd. Was ze eerst alleen geërgerd omdat we het zo laat maakten, eenmaal beneden sloeg haar ergernis om in afgrijzen. Woedend vroeg ze wat dit te betekenen had. Eef schokschouderde, stond zuchtend op en verdween naar boven. De volgende ochtend klonk mijn moeders verontwaardiging achter de gesloten deur van de woonkamer. Hoe ze haar echtgenoot had aangetroffen en dat ze er haar dochter over zou onderhouden. Woedend had ik de kamerdeur geopend, de telefoon uit haar handen gerukt en haar een klap op haar wang gegeven.

Emma griste de telefoon terug en belde Eef. Of hij onmiddellijk naar huis wilde komen, want ze was geattaqueerd. Een uur later was hij thuis en zette me met kind en al de deur uit. Maar het gekste komt nog. Na een paar weken belde Mira. Wat ze nou toch had gehoord en of dat waar was.

'Of wat waar was?' fluistert Aukje.

'Dat ik hem verleid had. Hij zou het haar zelf hebben verteld. Ik moest natuurlijk iets ergs op mijn geweten hebben, ze hadden me tenslotte de deur niet zomaar uitgezet. Dus dan moet er een aannemelijk verhaal zijn.' fluister ik terug. Ik ben opnieuw een beetje ontdaan.

'Alsof hij een weerloos jongetje was,' hoont Aukje. 'Hij was voor je moeder gezwicht en gaf er een draai aan.'

Haar nuchterheid helpt ons lachen.

'Heb jij er geen last meer van? Van hoe hij vroeger was, dat hij sloeg en zo? Heb jij hem vergeven?'

'Vergeven? Dat weet ik niet. De laatste keer dat hij me sloeg, was ik veertien. Ik kreeg een mep in mijn gezicht en verloor mijn evenwicht. Ik viel op de grond. Vlakbij me stond zijn been. Ik beet hem in zijn kuit. Hij vloekte, maar heeft me daarna nooit meer geslagen. Later begreep ik dat zijn mishandelingen eigenlijk niet tegen mij gericht waren.

Niet hij, maar mijn moeder had last van me. Maar hij geloofde wel dat een harde aanpak zijn kinderen opgewassen maakte tegen het leven. Dat is een beetje mislukt. Gelukkig was de tijd in Vlissingen met het strand en de olifanten er ook. Ik heb dus ook goede herinneringen aan hem. Aan die olifanten heb ik vaak teruggedacht als ik het moeilijk had, en meestal hielp dat. Nu doet hij me geen kwaad meer, we accepteren elkaar en ik voel op zijn minst genegenheid.'

De bel gaat en er komt iemand binnen. Dat blijft toch onwennig. Je zal toch net in je neus zitten te peuteren of erger. Eef wordt er wakker van, steekt joviaal zijn hand op en ja, hij wil wel een kopje thee. Er volgt ook een pilletje tegen het een of ander.

'Je hebt lekker geslapen,' zegt Aukje.

'Hoe weet jij dat nou?' doet hij bij de tijd.

Na de thee stommelt hij onder het dekbed met de plasfles. Er komt weinig in, wel ernaast. Zijn shirtje drijft, de broek en het laken ook.

'Kom pap, dan doen we een nieuw shirt aan,' begin ik.

Hij werkt braaf mee, eerst de ene arm door de ene mouw, dan de andere door de andere. Daarna alles in omgekeerde volgorde, het schone shirtje over zijn hoofd, één arm in de

ene mouw, daarna de andere. Maar dan zit het shirt opgerold onder zijn kin en steken zijn armen uit de mouwtjes alsof ze niet aan zijn lijf zitten. Ik leg mijn hand onder zijn rug en trek het shirt naar beneden. Dan is de broek aan de beurt. Aukje maakt de riem los, ik trek aan een broekspijp. Nee, hij kan niet even omhoog met de billen, doet veel te veel pijn, er zit niet veel anders op dan gewoon te trekken.

Hij kermt.

Daar gaat de broek.

Plotseling staat er een verpleegkundige naast ons.

Nee, Eef wil niet uit bed, maar wel een schoon laken.

Weer dat noodzakelijke bewegen. Aukje en ik knikken gedwee.

De man rolt de gillende Eef op zijn zij en binnen enkele ogenblikken liggen er droge lakens op het bed en heeft hij een nieuwe luier aan. Tot slot pakt de verpleger mijn kermende vader bij de schouders en trekt hem ophoog.

'Zo meneer Hartig,' lacht de jonge donkere man zijn witte tanden bloot. 'Beter he?'

'Hij heet Den Hartogh,' zegt Aukje.

'Met twee hoofdletters en g h,' mompelt Eef gewoontegetrouw. 'Beter ja, veel beter.'

Christine wijst op een kolossale koloniale stoel. De koningsblauwe bekleding is versierd met goudkleurig borduursel en de zwarte ebbenhouten armleuningen eindigen in leeuwenkoppen. Ik ga zitten aan een lange naar boenwas ruikende tafel die zo te zien ook al eeuwenoud is. Tegen de muren van deze monumentale kamer staan dikke boeken, allemaal in leer gebonden. Alles is oud, statig, stoffig en indrukwekkend. Mijn handen zijn koud en klam. In mijn hoofd dwarrelen de woorden van Beige: Het is niet mijn schuld en ik moet vechten.

De eerste die binnenkomt is de directeur die me onlangs een figuurlijke kaakslag toediende. Ik vertrouwde hem. We schoten altijd goed met elkaar op, dienden dezelfde zaak.

Hij kijkt ernstig, geeft me een hand en mompelt iets onverstaanbaars.

De andere is de raadsman van de organisatie. Blikken van herkenning. Niet het moment om herinneringen op te halen aan eerdere ontmoetingen in vroegere en betere tijden toen we nog allemaal aan dezelfde kant stonden. Hier aan deze tafel in deze museumachtige omgeving zijn we niet met, maar tegen elkaar.

'Mijn cliënte vraagt zich af wat voor u de noodzaak is de arbeidsovereenkomst te beëindigen,' opent Christina. 'Zou u dat kunnen en willen uitleggen?' Ze kijkt naar de directeur, toch neemt haar confrère het woord. Hij buigt zich zelfs vertrouwelijk over de tafel naar zijn collega als was het een juridisch onderonsje.

Ik was even vergeten dat men in deze context niet voor zichzelf praat, maar het een ander laat doen. Ik had gedacht dat er een gesprek gevoerd zou worden en dat er dan zou blijken dat alles op een groot misverstand berust, dat ik gewoon ziek ben of was en al bijna hersteld. Dat ik niets liever wil dan bij de organisatie blijven werken en dat de directeur mij natuurlijk ook helemaal niet kwijt wil. Maar niets is minder waar. Het is dus nog altijd niet best gesteld met mijn inschattingsvermogen.

'Van een misverstand kan natuurlijk geen sprake zijn', lispelt de advocaat. 'Er is immers niet voor niets een functioneringstraject ingezet. Mevrouw was zelf toch ook al tot het inzicht gekomen dat terugkeer naar haar functie niet meer tot de reële mogelijkheden behoorde. Mevrouw kan dus niet serieus gedacht hebben, nee, dat zal ze niet gedaan hebben, dat is toch werkelijk niet ...'

Meewarige ogen, vriendelijke ogen, voor-je-eigen best-wil-ogen, je-weet-immers-zelf-ook-wel-ogen. Vreemd dat er niet gewoon een antwoord op de vraag komt. Of is dit het antwoord. Dat ik niet gedacht kan hebben dat …?

'Ik heb dat inderdaad gedacht,' ben ik plotseling helemaal wakker. 'De opgegeven argumenten die aanleiding waren tot dat wat u een functioneringstraject noemt, waren niet op mij van toepassing. Ik heb me niet ziekgemeld, omdat ik me overvraagd voelde in de veranderende organisatie, ik heb me ziekgemeld, omdat ik ziek was, een depressie bleek te hebben. Volgens mijn behandelend psychotherapeut had dat te maken met opgelopen stress na de fabrieksramp en het gebrek aan mensen om op terug te vallen. Mogelijk hebben mijn uitingen over onzekerheid en twijfel aan mijn competentie voor verwarring gezorgd. Maar die gevoelens blijken bij een de depressie te horen.

Vooral in het begin van wat mij is voorgehouden als een re-integratie traject, heb ik opmerkingen gemaakt, die te maken hadden met mijn behoefte aan een functie met minder of in elk geval andere verantwoordelijkheden. Dat is wat ik toen, in die fase van mijn herstel, nodig had.'

De directeur heeft zwijgend geluisterd. Halverwege mijn pleidooi is zijn blik veranderd, het meewarige en de eigen bestwil hebben plaatsgemaakt voor ergernis en een andere emotie die ik ken van lang geleden. Hij opent zijn mond en herhaalt toonloos de zinnen uit de brief waarmee hij het ontslag aankondigde. Hij zegt dat hij gekomen is om te verduidelijken. Terugkeer in de organisatie is onder geen enkele voorwaarde bespreekbaar, omdat de rayonmanager daar geen vertrouwen meer in heeft.

'Je hebt je prima verweerd', zegt Christina later, als de heren zijn vertrokken. 'Als het aan die directeur had gelegen, zou je terug hebben kunnen komen en het kan heel goed zijn, dat de kantonrechter je in het gelijk stelt. Maar kan je onder deze omstandigheden, met een afdelingshoofd dat jou niet ziet zitten, nog vruchtbaar werken?'

Het komt me allemaal zo bekend voor. Weer zo'n man die buigt voor een vrouw die geen zin in me heeft.

'Ik wil niet weggestuurd worden, niet weer', zeg ik

'Draai het om,' stelt Christine voor. 'Je hebt nu de kans dat te doen. Ga zelf weg en dat hoeft niet met lege handen.'

'Wil jij me dan helpen mijn eisen te formuleren?' vraag ik aan Christina.

Robin zegt iets over vrijwilligers die ingehuurd kunnen worden om op bezoek te gaan. Ze heeft Emma gesproken en haar horen zuchten onder de enorme last van de wekelijks terugkerende bezoeken aan Eef.

'Hij zit niet te wachten op vrijwilligers,' zeg ik. 'Hij wacht op jou en Mira.'

'Aardige vent, die man van Robin, die Albert,' vertelt Eef. Hij geeft met twee handen de afmeting van 's mans snor aan. Het heeft wat weg van hoe mannen kunnen overdrijven over de grootte van een zelf gevangen vis. Ze hadden met de rolstoel wel een uur gewandeld. Je zit hierbinnen maar te verpieteren, vond Robin en daar had ze gelijk in. Het waaide wel een beetje, maar het was toch lekker geweest. Hij had zelfs madeliefjes gezien, in het gras. Daarna hadden ze wat gegeten in het restaurant.
'Goede keuken, daar beneden,' zegt hij tevreden.

Mira voert aan dat ze geen oppas heeft voor haar levende have en bovendien..., 'die man.'

'Misschien kan je dan een briefje schrijven,' opper ik.

'Met een foto erbij, zeker,' schampert mijn zuster.

Ooit waren Mira en Robin onafscheidelijk. Zag je de een, dan was de ander er ook. Robin denkt dat ze zelfs speciaal gemaakt is om haar kwetsbare zusje onder haar hoede te nemen. Hoe dan ook, de twee waren op elkaar aangewezen en creëerden een eigen wereld, waarin ze later bij wijze van spreken zijn gaan wonen.

Tijdens een van de familievakanties in Frankrijk werden ze allebei verliefd en niet veel later verhuisden ze naar het land van hun minnaars. Robin trouwde met haar Jerome en hoewel de verkering van Mira geen standhield en ze naar Nederland terugkeerde, bleef haar hart in Frankrijk en omdat ze het niet uithield in haar Rotterdamse nieuwbouwflatje, logeerde ze zo vaak ze kon bij haar zus en zwager.

Toen Robin haar echtgenoot verliet, kreeg ook de band tussen de zussen een knauw. Robin verhuisde, maar Mira bleef bij haar zwager logeren en zo kon het gebeuren dat Robins jongste dochter, een puberend meisje van dertien, haar vader en tante vrijend in de tuin aantrof. Het geschrokken meisje werd woedend op haar vader en beschuldigde Mira van verraad.

De vader probeerde zijn dochter te kalmeren en Mira wilde het afdoen als een bagatelle, maar toen Robin ervan hoorde was de boot aan. Ze had de aanwezigheid van haar zus jarenlang voor lief genomen, want niet geweten hoe er een einde aan te maken. Nu had ze een stok om de spreekwoordelijke hond te slaan en ze verjoeg hem er meteen mee.

Dat Jerome had moeten inzien dat deze actie voorbij het toelaatbare ging, vond Robin minder van belang. Iemand moest de schuld hebben en die iemand was Mira. Eindelijk was ze van haar zus verlost.

Terug van haar vakantie in Frankrijk, lucht Emma haar hart over het conflict tussen haar twee jongste dochters. Ze is bang dat er nooit een einde aan zal komen. Ze vraagt zich af hoe het toch zo ver heeft kunnen komen en linkt de hele verwarrende situatie aan een eerder seksschandaal, dat van lang geleden.

'Er is inderdaad bij ons wat aan de hand met seksualiteit en grenzen,' geef ik een draai aan het onderwerp, want ik heb geen zin om over mijn zussen te speculeren. 'Wij gaan daar alle drie vreemd mee om. Net als jij en Eef trouwens. Weet je nog van mijn hormonen vroeger en de jongens en hoe thuis de spanning opliep?'

'Wij wisten ons geen raad met die periode in jouw leven,' beaamt Emma.

'Dat werd erger toen eerst ik en later ook Mira en Robin de in ons ontluikende vrouw op Eef uitprobeerden. Hij was onze vader en dus de eerste man in ons leven. We wilden door hem gezien worden en horen dat we de moeite waard waren, dat hij ons mooi vond. Maar Eef keek niet.'

'Omdat hij bang was dat hij te ver ging,' is Emma beslist.

'Zou kunnen,' aarzel ik, 'het kan zijn dat hij zich de jeugdverhalen van zijn eigen moeder herinnerde. Maar misschien had hij ook last van jouw afkeuring.'

'Afkeuring?'

'Jij stond niet toe dat hij, zeg maar met zijn dochters flirtte.'

'Bedoel je dat ik jaloers was?'

'Was je dat?'

'Je vader dacht van wel.'

'Misschien was je jaloers op de mogelijkheden en kansen die jij nooit gehad hebt. Jij moet in je puberteit toch ook overvallen zijn door plotselinge groei van vrouwelijke rondingen, door nieuwe gevoelens en verlangens.'

'Daar was helemaal geen tijd voor,' zegt Emma droevig, 'bovendien was mijn vader ook al voor het kamp nooit thuis en in het kamp waren geen mannen of jongens.'

'Behalve de Jappen dan en vooral die ene,' help ik herinneren.

'Dat was een heel aardige, inderdaad. Van een andere had ik in die situatie waarschijnlijk een ongenadige afranseling gekregen.'

'Hij was de vijand en dat maakte elke vorm van warmte verboden en verbonden met gevaar.'

'Dat iets van intimiteit verboden was, was ik gewend. Mijn moeder heeft me altijd voor mannen gewaarschuwd.'

'Dan moet je behoefte om door een man gezien te worden na de oorlog enorm zijn geweest,' gok ik.

Emma humt.

'Maar lang voordat jij genoeg aandacht had gehad, kwamen je dochters.'

'Ik was helemaal niet volwassen.' fluistert Emma.

'En van de weeromstuit was je afkeurend. Soms leek het alsof je me wilde behoeden, maar meestal had dat wat je deed meer weg van concurrentie.'

De band tussen Eef en zijn dochters had bij Emma een vaag besef van ongepastheid en gevaar opgeroepen en geraakt aan haar verlangen naar verbinding en intimiteit. Het was een verscheurend gevoel van gemis, van buitengesloten

zijn, van haast lichamelijke pijn, waarvoor ze haar dochters wilde behoeden. Tegelijk verafschuwde ze hen, als de veroorzakers van haar pijnlijke gevoelens. Ze besteedde geen aandacht aan haar gevoelens, maar bestreed ze door het gedrag van de meisjes af te keuren. Ze vond het verkeerd en pervers en zo legde ze een schaduw over onze ontwikkeling.

Eef steunde haar. Onze behoeften, verlangens, angsten, vreugdes, kortom alle emoties die Emma raakten, werden door hem bekritiseerd, gebagatelliseerd of belachelijk gemaakt. We kregen ervan langs en er was niemand die ons in de armen nam, iemand die ons liet weten dat we oké waren.

Beige had me uitgelegd dat niet alleen mijn vader, maar ook wij, de dochters, verstrikt waren geraakt in Emma's overlevingsspel uit de kamptijd waar ze een plek van betekenis had door haar functie rond het voedsel. Om haar te sparen en tevreden te houden, zijn we via haar gaan communiceren en gaven haar daarmee opnieuw een centrale functie. Doordat zij zich zeker wist van haar functie, hadden wij er ook één en kregen we haar aandacht. Dat ik medeverantwoordelijk was voor de instandhouding van het spel, was een schokkende ontdekking.

En Emma's rol is nog steeds niet uitgespeeld. Ze raakte betrokken bij het conflict tussen Mira en Robin en nu staat ze tussen hen in.

Heel pragmatisch dacht Eef er goed aan te doen de vrouw in zijn dochters gewoon te negeren. Maar die dochters gaven niet op. Dus moest hij kracht inzetten en dat had hij niet echt ontwikkeld met zijn afwezige vader en een moeder die wel van haar jongens, maar niet van mannen hield.

De oorlog had er ook al geen goed aan gedaan. Hij was te jong om te vechten voor zijn vaderland, terwijl zijn jongenshart vol zat van heldenmoed. Hij was dan wel behoed voor een te vroege dood, moediger was hij niet geworden in de Achterhoek. Met zijn verleidelijke dochters en de paniekerige reacties van zijn vrouw wist hij zich geen raad.

'Ik heb jou gemist, mam,' zeg ik. 'Ik was op je aangewezen. Ik had je vertrouwen nodig. Je toestemming, je steun, maar ik kreeg enkel afwijzingen. Als ik met Eef koketteerde, riep hij dat ik met mijn lijf alleen de oorlog niet zou winnen en juist mijn lichaam reageerde dan met: Kijk naar me, wees trots op me, geloof in me, houd van me.

Dan weer waren er jouw opmerkingen over mijn te zware wenkbrauwen, mijn onhandige steile haar, dat ik te dik werd en geen open schoenen moest dragen omdat mijn voeten lelijk waren. En dan schreeuwde iets in me: Help me nou, stel me gerust, leer me hoe het moet, laat me erbij horen. Dus ging ik door.'

'Alsof het van levensbelang was,' herinnert Emma zich. 'Je riskeerde er steeds opnieuw alles voor.'

'Het was ook van levensbelang. En dat was het voor Mira en Robin ook.'

Hoewel Mira de enige gewenste was van de drie dochters, trof zij een eenzame en ongelukkige moeder in het Vlissingen van vlak na de watersnoodramp. De mollige baby met de blonde krullen kreeg Emma's gemoedstoestand mee met de moedermelk.

En ook zij wilde door haar vader gezien worden.

Later zat ze met zo weinig kleren aan in de tuin, dat Eef zich achter de krant verschool. En tijdens een van de vele lange warme zomers in Robins Franse huis had ze 's nachts

poedelnaakt voor zijn bed gestaan. Wakker geschrokken van de vleermuizen die in haar kamer rondvlogen, was ze uit bed gesprongen en in haar blootje over de gang gerend naar de logeerkamer waar haar vader sliep. Hij ging kijken, maar zag geen vleermuis.

Hoofdschuddend dacht hij aan hoe hij jaren geleden toen de meisjes nog klein waren, enge vliegsels uit Mira's kamer had verjaagd. Zwaaiend met zijn armen had hij geroepen dat ze weg moesten en steeds leek het erop dat alle griezels inderdaad naar buiten vlogen, want nog voordat hij goed en wel het raam weer gesloten had, sliep Mira als een roos.

Misschien dat er inderdaad een vleermuis in haar kamer was geweest of dat ze een nare droom had gehad en hoopte ze dat hij die zou kunnen verdrijven. Dat begreep Eef wel, maar al dat bloot begreep hij niet.

Hij had zich wel vaker afgevraagd wat er toch met Mira aan de hand was. Als klein meisje was ze in zichzelf gekeerd en leek ze alleen geïnteresseerd in de twee bibberende dwergpinchers van de Indische buurvrouw. Het kind werd ook zo mager. Daar had hij haar wel mee geplaagd in de hoop dat ze uit haar schulp zou komen, maar dat effect had zijn aanpak niet gehad. Daarentegen had Mira een opvallend ritueel ontwikkeld. Ze liep rondjes in de hal en veegde met haar wijsvingers kruislings en beurtelings door de holten van haar ellenbogen, alsof ze iets wilde af- of bezweren. 'Vitusdans,' had hij dat gekscherend genoemd.

Op een keer had Mira in haar slaap grote mannenhanden gezien. De duidingen van iemand die zich deskundig achtte, brachten helderheid en sloten naadloos aan bij het incestverhaal van een vriendin van Emma. Dát was er gebeurd, dacht Emma. Eef had zich laten meeslepen door zijn

eigen behoeften en zich aan zijn dochter vergrepen. Nu had ze een kapstok om haar boosheid en teleurstelling aan op te hangen, ze had immers nooit van Eef gekregen waar ze naar verlangde.

Mira knikte toen ze naar haar moeders uitleg luisterde. Dit verklaarde haar angst en gevoel van vernedering.

Met woorden als 'Hoe kan een vader het zijn eigen kind aandoen,' haalde Emma Mira in haar kamp, waar ze samen het slachtoffer waren van 'die man'. Eef werd de dader van alle kwaad dat zijn gezin overkwam.

'Zegt ze dat'? was Eef verbaasd, toen ik hem ernaar vroeg. Hij leek oprecht geschokt en had in zijn geheugen, dat het toen nog heel goed deed, gezocht en ook hij had zich de wormeninspecties herinnerd. Het leek hem heel goed mogelijk dat hij haar vagina had aangeraakt en het kan best zijn dat dat pijnlijk was geweest en vernederend, ja, dat begreep hij nu wel. Hoofdschuddend had hij de bizarre situatie weer voor zich gezien, maar zich niet kunnen herinneren dat er meer was gebeurd, dat hij meer had gedaan. Hij zou met haar gaan praten.

Maar Mira liet hem voor de deur staan. Ze wilde hem niet meer zien, nooit meer.

Over het wormenverhaal haalde ze haar schouders op. Ze stond niet op een tafel toen hij aan haar zat, ze lag in een ledikantje, zo'n kinderbedje met van die spijltjes. Ze had liever gehad dat ik me er niet mee had bemoeid.

'Mira zegt dat ze in ledikantje met spijltjes lag, toen hij aan haar zat,' zeg ik tegen mijn moeder. 'Ze zegt dat ze zich plotseling zijn grote handen herinnerde, "Zijn klauwen", had ze gezegd.'

'Mira heeft nooit in zo'n bedje gelegen,' is Emma verwonderd. Jullie sliepen alle drie in een houten ledikantje

met rechte gesloten wanden. Je weet wel, dat bedje dat jij later ook nog even voor Lotte hebt gebruikt. Ik had als kind zo'n bedje met van die spijlen.' Fluisterend gaat ze door over de baboe in Indië, die de genitaliën van kinderen streelde om ze rustig en in slaap te krijgen. Dat haar ouders de bedienden uitdrukkelijk verboden alleen met de kinderen te zijn, zegt misschien iets over waar ze bang voor waren, maar garandeert niets. 'Dat bedje hoort bij mijn levensverhaal.'

We zijn er allebei stil van.

'Zou je dit ook aan Mira willen vertellen?' vraag ik. 'En aan Eef.'

'Ik zal mijn best doen,' belooft mijn moeder.

Die nacht kan Emma de slaap niet vatten. Dat gebeurt vaker, maar de laatste tijd maakt ze zich er niet meer druk over. Ze neemt een kat op schoot, leest wat in een tijdschrift of zapt, zoals nu, op de televisie.

Een bekend geluid op een Duits net trekt haar aandacht.

De film speelt zich af in een Jappenkamp.

Gebiologeerd blijft ze kijken.

'Je hebt gelijk,' zegt ze een dag later door de telefoon. 'Het is echt gebeurd. Het waren monsters, die Jappen. Ik heb het allemaal echt meegemaakt.'

'Wat vreselijk mam,' zeg ik. Haar bekentenis maakt het echt en waar, ook voor mij.

Emma hoest.

'Ben je er nog,' vraag ik na een eeuwigheid.

'Ik dacht even na,' antwoordt ze. 'Er werden in die film ook kinderen geboren. Kinderen uit verkrachtingen, half Japanse kinderen. Maar dat kan helemaal niet, in het kamp waren alle vrouwen onvruchtbaar door de ondervoeding.'

Een week later is ze vergeten wat ze zich herinnerd had.

Mijn vaders tweepersoonsbed is uit elkaar gehaald en staat in onderdelen in de gang. Hij ligt nu in een indrukwekkend hoog ziekenhuisbed met verschuifbare hekken en veel toeters en bellen. Trots demonstreert hij de vele voordelen van dit megawonder: Het hoofdeind kan omhoog en omlaag, voeteneind idem. Het hele bed kan omhoog en ook weer omlaag. Zelfs het tussenstuk, dat bij de knieën, kan los van de rest omhoog alsof je je benen optrekt. Erg handig allemaal, vooral voor de verpleging.

Hij had gehoopt dat hij nu wat meer mocht blijven liggen, maar dat viel tegen. Van de dokter moet hij in beweging blijven, dus haalt de verpleging hem iedere ochtend uit bed, zet hem onder de douche en kleedt hem aan.

'In mijn tijd moest je liggen met rugpijn, tegenwoordig moet je sporten,' grinnikt hij met rode wangen. Hij vraagt zich af hoe dat vroeger ging als er iemand ziek werd, daar aan boord bij zijn vader. Er was op dat schip natuurlijk wel een ziekenboeg en een arts, maar er waren ook 3000 soldaatjes. Wat moet dat een bende geweest zijn.

Na een korte stilte schudt hij zijn hoofd. 'Nee, geen soldaten, het waren kinderen; kinderen die terugkwamen naar Nederland, kinderen uit Indië. En die gingen allemaal dood, geloof ik. Ik kan het mijn vader niet vragen, mijn broer ook niet. Ook allebei dood. Ik ben de enige die nog over is. Nog even en dan is het gedaan met de herinneringen.'

Als hij zijn magere lijf strekt, lijken zijn botten bovenop zijn vel te liggen. Ook de kleur in zijn ogen is vervaagd.

‘Moet je die beentjes zien,’ zegt hij, ‘ik schaam me voor mezelf. Komt door de Wegener. Daarom ben ik ook steeds zo moe en zo lusteloos. Ik word niet meer beter.’

‘Nee pap, je wordt niet meer beter.’

‘Nog een paar weken dan hebben we het gehad,’ gaat hij door en wrijft rillend over zijn armen.

Het lijkt of de huid vol slijtageplekken zit.

‘Dat komt doordat ik niet genoeg drink. Tenminste dat zegt je moeder. Dat ik meer water moet drinken.’

Ik geef hem een glas water en pak een fles bodylotion uit de badkamer. Hij knort als ik de crème op zijn huid wrijf en biedt gul de andere arm aan. Lang geleden verbond mijn vader mijn arm, waarop steeds opnieuw een jeukende uitslag verscheen. Ik herinner me hoe hij met koele handen de zalf op mijn kapot gekrabde huid aanbracht en daarna de arm zorgvuldig verbond.

Na de crème wil hij uit bed en steekt me een hand toe. Wonderbaarlijk hoe zwaar dat magere lijf is. De luier zit bijna onder de oksels van zijn verdwenen romp. Met zijn andere hand trekt hij zichzelf via het hengsel dat boven het bed hangt en hij een krokodil noemt, maar een papegaai schijnt te heten, overeind. Zijn gezicht wordt roder, zijn ogen boren zich in die van mij. Samen lukt het. Hij zit. Waarschijnlijk zijn de ribben toch weer genezen, hij heeft het niet meer over pijn.

Met zijn rechtervoet hengelt zijn naar zijn sloffen, laat zich dan van het bed af glijden, helt, zodra hij de vloer raakt, voorover en grijpt vliegensvlug de rollator. Dat ging gesmeerd. Schuifelend bereikt hij de bank in de woonkamer. Als hij zit, hijgt hij luidruchtig na. Hij heeft nu toch echt de gedaante aangenomen van een heel erg oude man.

Blijkbaar hoorde hij de verpleegkundige al voordat zij in de kamer was, want als een geconditioneerd nijpaard spert hij zijn mond. De vrouw werpt twee pillen op zijn tong en geeft hem een glas water. Hij neemt een slok, slikt en geeft haar het glas terug.

'Het gaat beter met uw vader hè,' doet de vrouw monter, voordat ze de deur weer achter zich sluit.

Eef en ik kijken elkaar aan en bijna tegelijk halen we onze schouders op. 'Ze bedoelt het niet kwaad,' zegt hij, pakt de jeneverfles en het glas dat naast de bank op de grond staat en schenkt zich behoedzaam een borrel in. Vervolgens trekt hij geroutineerd met een mes het vel van de gebakken schol die ik heb meegebracht. De vis komt van de markt en is ingepakt in een krant met op de voorpagina een artikel over een ontsnapte aap.

'Die gorilla is gek gepest', zegt mijn vader nadat hij een stukje gelezen heeft. Hij schuift de schol opzij en tikt met de punt van het mes op de foto van de enorme mensaap.

Het beest dat kans zag om door beveiligingsmaatregelen heen te breken, op weg naar de vrouw die hem al maanden bijna dagelijks bezocht. Die hem door het glas van zijn onderkomen begroette, met hem praatte, haar lippen tegen het glas dat hen scheidde. Een hele week hebben de kranten er bol van gestaan. En op de televisie heeft de een na de andere deskundige het gebeuren verklaard en de aap allerlei menselijke eigenschappen en afwijkingen toegedicht.

Als er niemand tussen was gekomen, speculeert zo'n geleerde, dan had die aap die vrouw waarschijnlijk een tik op de rug gegeven, zoals gorillamannen dat doen bij gorillavrouwen en daarna zou hij waarschijnlijk gedaan hebben wat gorillamannen dan doen met gorillavrouwen. Want

die aap is deze vrouw gaan beschouwen als een apin die in zijn roedel hoort. Daarom is hij haar gaan halen.

Een andere kenner psychologiseert dat mannelijke mensenkinderen de gorilla uitdagen, om zich te meten met zoveel kracht, zoveel macht, zoveel mannelijkheid en dat gorilla's voor vrouwen, mensenvrouwen wel te verstaan, het ultieme beeld van viriliteit zijn; dat mensenvrouwen diep van binnen dromen van gepakt en genomen te worden en dat een gorilla ook maar een aap is en dit een getergde, gevangen mensaap.

De consternatie was groot. De publieke commotie nam toe. Men vond dat de aap moest worden afgemaakt.

'Die vrouw is gevaarlijk, die aap niet,' zegt mijn vader geëmotioneerd. 'Die vrouw is niet goed bij haar hoofd, die zouden ze moeten opsluiten.' Even is er weer leven in zijn ogen, zijn oude felle blik. Krachtig prikt hij met het mes in de gebakken schol, neemt één gretige hap en schuift dan de krant met de aap en de vis in mijn richting.

Het is even stil.

Dan vraagt hij fronsend: 'Weet jij eigenlijk waarom je moeder wilde scheiden? Er was toen nog geen ander. Niet bij haar en niet bij mij.'

'Heeft ze dat nooit verteld,' probeer ik tijd te winnen. Want ik moet denken aan het kinderbedje met de spijltjes.

'Er waren soms wel van die dingen, dat wel, van die …' Hij kan het woord niet vinden.

'Misverstanden?' gok ik.

'Nee', schudt hij.

Hij pakt de post en gaat over tot de orde van de dag. Als alle rekeningen zijn getekend, doet hij de spullen terug in het mandje en zet het weer onder de tafel.

'Ze zal nu wel een paar dagen niet komen,' zegt hij. 'Nu

met die geopereerde knie.'

'Nee,' zeg ik en denk aan hoe Emma daar gestaan had, op het brede trottoir voor de ingang van het ziekenhuis.

Onderweg in de auto had ze ruzie gemaakt met de Vlaamse dame van de navigator. Eenmaal aangekomen, vonden we geen parkeerplaats. Na twee rondjes over het overvolle parkeerterrein, zat er niet veel anders op dan haar voor de deur af te zetten. Ik had haar op beide wangen gekust en haar succes gewenst met de operatie. In mijn achteruitkijkspiegel zag ik haar staan met haar rode koffertje. Zij bleef nog even staan en ik reed nog even niet weg. We zwaaiden.

Het beeld bleef even op mijn netvlies. Die kleine, brede gestalte, een beetje gebogen met dat rode koffertje en haar wapperende sjaaltje.

'Niemand had toch kunnen denken dat het zo zou lopen, dat jullie weer zo bij elkaar betrokken zouden raken', zeg ik als Eef een nieuwe borrel heeft ingeschonken.

Hij schudt zijn hoofd. 'En als ze er dan een paar dagen niet is, zoals nu…'

'Dan mis je haar.'

Vannacht was Michiel de Ruyter op bezoek met een gevolg van een man of tien. De kamer vol dreunende laarzen en de geur van touw en teer. Die mannen keken overal in en achter. Ze zochten de piano en ze geloofden niet dat Eef niet wist waar hij dat ding had gelaten. De Ruyter werd kwaad en riep dat hij nooit weg had mogen gaan, dat ze hem daar in Vlissingen nog nodig hadden.

'Vreemd,' zeg ik, 'je bent toch juist terug naar Rotterdam gegaan, omdat jouw klus was afgerond?'

Eef fronst en schudt bedachtzaam zijn hoofd. 'Nee, zo was het niet. Ik heb dat wel gezegd misschien, maar zo was het niet.'

'Hoe dan wel?'

Hij zucht en gaat rechtop zitten. Even later hebben de benauwende beelden van de droom plaats gemaakt voor het andere Zeeland. Zijn ogen twinkelen en de vermoeidheid is verdwenen.

'Nou,' begint hij en dan volgt hoe hij als pas afgestudeerde weg-en-waterbouwer bij Rijkswaterstaat ging werken en hoe hij achter de tekentafel op dat kantoor in Rotterdam stond en besefte dat hij niet alleen wegen en bruggen wilde tekenen, mar dat hij zo ook wilde bouwen. Hij wilde iets doen, iets maken, iets groots verrichten. Verschil maken, dat wilde hij. Dus bleef hij zeuren bij zijn meerderen en uiteindelijk mocht hij dan naar Zeeland. Nog steeds niet echt om bruggen te bouwen of dijken, maar dat zou wel komen, werd hem beloofd. Want de zeewering was toe aan een opknapbeurt en de plannen lagen al klaar.

Hij ging in de kost bij mevrouw Dupont en op vrijdagavond reisde hij terug naar huis, want op zaterdagochtend werd hij op het kantoor in Rotterdam verwacht. Zo kwam het dat hij in de vroege ochtend van zaterdag 1 februari 1953 thuis, in Rotterdam zuid, de radio aanzette om naar het nieuws te luisteren.

De nieuwslezer sprak over een zeer zware storm, die op hoogte van IJsland was begonnen en het water in de Noordzee tot ongekende hoogten opgestuwd had. Er waren windstoten van wel 120 kilometer per uur geregistreerd. Men sprak dus van een orkaan. De zeeweringen aan de Nederlandse kust waren niet bestand gebleken tegen zoveel natuurgeweld en hele stukken van de delta waren door het water verzwolgen. Dat was wel vaker gebeurd en daarom had Rijkswaterstaat plannen om de meeste zeearmen halverwege af te dammen. Nog maar een paar dagen terug waren die plannen als voorstellen gepresenteerd in een pracht van een nota. Maar het water was er eerder. Met enorme golven sloeg het over de te lage zeeweringen en steeds als het terugrolde, holde het de dijken verder uit. Tot die tenslotte braken.

Eef wacht even, kijkt me aan, neemt een slok van zijn borrel en gaat weer verder. ‘In het begin had niemand wat in de gaten, want er was woest weer voorspeld met hoog water.’ Hij grinnikt om de beeldspraak en neemt genietend nog een slok.

Ik luister ademloos en ben verbijsterd over zijn levendigheid en geheugen, waarin blijkbaar alles tot in detail is opgeslagen. Hij kan er zonder aarzeling uit putten.

Het nieuwsbericht op de radio meldde dat er voor die zondagochtend een hoogwater van twee meter plus NAP voorspeld was. Vergeleken bij de stand van vier meter in

maart 1906, was dat dus niets bijzonders. De vloed van die middag passeerde dan ook zonder ophef. Het viel wel op dat de eb niet doorzette en de waterstand aan de hoge kant bleef, maar er bestond een oude volkswijsheid: niet ebben niet vloeden, dus niemand maakte zich er druk over. Het weerbericht was zoals meestal in die tijd van het jaar: aanvoer van koude lucht en een regenfront met een hard toenemende wind.

Eef wijst naar de boekenkast. Onder een stapel papieren, vind ik een oud exemplaar van het Rotterdams Dagblad met een artikel over de watersnoodramp. De twinkeling in mijn vaders ogen maakt plaats voor opwinding als hij met steeds zwaardere stem, dreigend voorleest: 'Het werd een zwarte nacht voor de inwoners van Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden. Halverwege de ochtend stuurde de Stormvloedseindienst een telegram naar Rotterdam, Gorinchem en Bergen op Zoom. Een waarschuwing voor storm en gevaarlijk hoogwater. Desondanks begon in het Deltagebied het leven aan zijn zaterdagse programma. In een van de dorpen stonden festiviteiten gepland in verband met het openen van een nieuw gemeentehuis. Maar de man die de opening zou verrichten, moest in de dienstauto wachten tot het water gezakt was, voordat het veer hem naar Noord-Beveland kon brengen.

Ook andere veerdiensten worstelden met het water en de harde wind. Passagiers van de boot die 's avonds nog vanuit Katseveer naar Zierikzee was gevaren, kwamen zeeziek en met ogen vol doodsangst van boord. De stormvloedseindienst stuurde nog een waarschuwingstelegram. Dat werd zelfs in de ANP-uitzendingen voorgelezen, maar het leidde weer tot weinig actie. Niemand leek het serieus

te nemen. Ondertussen vervulden de elementen hun verraderlijke rol. De wind raasde over de volle lengte van de Noordzee en was vooral gericht op de Nederlandse kust. In Vlissingen bereikte de wind rond 22.00 uur, ruim vóór het tijdstip van hoogwater, de maximumkracht. Kort na middernacht werd drie meter vastgesteld, ongeveer drie uur voor het tijdstip van de lage springvloed.

In die donkere winternacht voltrok zich in een tijdsbestek van zes uren een ramp van enorme omvang. Dijkdoorgangen die met planken of met deuren konden worden vergrendeld, bleken niet afgesloten te zijn. Buitenhaventjes waren zwakke schakels, binnendijken, bedoeld als tweede waterkering, hielden geen stand. Het volgende hoogwater van zondagmiddag maakte de catastrofe nog groter. De zeeweringen raakten over een lengte van bijna 200 kilometer beschadigd en toen ging het ook nog eens sneeuwen.

Het water steeg, sloeg vrijwel overal over de dijken en verwoestte alles wat het op zijn weg vond. Het gutste de polders in, overviel de weerloze dorpen, die zich in de bescherming van de dijk veilig waanden, overrompelde de Zeeuwen, overspoelde het vee, huisraad en dierbare bezittingen en klopte tegen de zoldering, waar boven men het vege lijf probeerde te redden.'

Eef laat de krant zakken en kijkt een moment zwijgend naar buiten. Als hij zijn hoofd omdraait en met een noordzeeblik zijn kamer overziet, is hij weer ter plekke en even lijk ik ook in een oliepak tegen de wind in te staan schreeuwen en overzien we samen de watermassa.

'Er zijn wel 2500 mensen verdronken,' zegt hij schor. 'Duizenden geëvacueerd. Talloze gebouwen beschadigd. Enorme stukken land onder water. Zout water, dus er

wilde jarenlang niets meer groeien op dat land. Duizenden beesten verzopen: koeien, paarden, varkens, schapen, kippen.'

Na afloop van het nieuws, belde hij Rijkswaterstaat. Of hij onmiddellijk kon komen, vroegen ze. Over wat hij daar moest gaan doen, zou nog bericht volgen. Maar vast stond dat hij nu iets kon uitrichten. Iets wezenlijks, iets belangrijks. Nu zou hij kunnen doen wat hij in de oorlog achterwege had moeten laten, omdat hij toen te jong was. Nu zou hij in een, weliswaar niet helemaal vergelijkbare maar wel barre, noodsituatie iets kunnen recht zetten, goed kunnen maken misschien wel. Nu zou hij kunnen helpen, met noodweringen en daarna met daadwerkelijk duurzaam herstel, waardoor Zeeland, nee Nederland tegen het water opgewassen was. Mede dankzij hem! Hij gloeide bij de gedachte dat Emma trots op hem zou zijn en hij misschien zelfs wel in de achting van zijn schoonouders zou stijgen.

In Vlissingen was hem een woning toegewezen, maar de soldaten die in allerijl in de stad gelegerd waren om te helpen met zandzakken en andere dingen om het water te bedwingen, kregen voorrang. Terug naar mevrouw Dupont dan maar weer, noodgedwongen ook voor een aantal weekenden, want met al dat water was rechtstreeks treinverkeer voorlopig onmogelijk en de bus reed helemaal via Antwerpen en Den Bosch naar Rotterdam, een reis die al met al wel vierentwintig uur duren kon.

Half maart kwam er opnieuw een woning beschikbaar. Precies op tijd, want Emma was al in de zevende maand.

Tijdens de verhuizing logeerde ik bij oma en twee weken later reisden wij naar Vlissingen. Een klein deel van de reis ging per trein, het grootste gedeelte met een bus.

Aan allebei de kanten van de dijk, waarover de bus reed,

klotste zwart water. Zo hier en daar stak de spits van een kerktoren eruit omhoog. Er dreven koeien en paarden waarvan je alleen de gezwollen bolle buiken zag. De rest van de beesten was kopje onder. Tussen de matrassen, meubels, deuren en ander wrakhout staken zo hier en daar poten van schapen of geiten uit het water omhoog. Door een golf kwam soms een kop boven en dan keken uitpuilende ogen verbaasd naar de waterige wereld met dode soortgenoten.

Oma sprenkelde 4711 van Boldoot op grote katoenen zakdoeken. Dat 'zaddoekie met odeklonje' was om tegen onze neuzen te houden, tegen de stank die uit de kadavers opsteeg.

'Het ging niet goed met je moeder in Vlissingen,' zegt Eef ineens peinzend, 'Dat was de reden dat we teruggingen naar Rotterdam. Niet omdat het werk gedaan was.' Weg is de opwinding en de kracht in zijn stem. Afwezig kijkt hij naar buiten.

'Het zou best eens kunnen dat het ontredderde Zeeland, Emma aan de oorlog in Indië deed denken,' zeg ik na een stilte. 'Misschien zelfs wel aan haar kamptijd.'

'Zou je denken?'

Zeeland, dat in zijn gewone doen al ongenaakbaar was vanwege de voortdurende strijd met het eeuwige, verwoestende water, had nog maar kort tevoren de dood in de ogen gezien. Het was voor de zoveelste keer in de geschiedenis en nu al voor de tweede maal binnen tien jaar have en goed en dierbaren verloren. Want tegen het einde van de oorlog hadden de geallieerden Walcheren laten overstromen in de hoop de Duitsers in hun bunkers te misleiden. Nauwelijks was alles weer een beetje leefbaar en de ergste rouw voorbij of daar had je het water weer.

De nieuwslezer op de radio had van nood en ellende gesproken, van de grenzen van dood en leven, van ontbering en wanhoop en hoe dat alles niet in woorden was te vangen. En weer werd een zwijgen op het onuitsprekelijke gelegd en weer was er voor verwerking geen ruimte. 'Te veel ontroering is niet goed. Daar slijt een mens maar van en stilzitten kost kolen,' had een zuinige Zeeuwse hoge Piet via de radio gezegd.

Voor zover mogelijk waren de Zeeuwen in de eerste jaren na de Watersnood nog Godvrezender dan ander en Emma verwarde hun norse zwijgen met de haar bekende afkeuring. In de atmosfeer hing de geur van kadavers en de dood ruikt overal eender. Opnieuw woonde ze tussen getraumatiseerde mensen met wie ze niets deelde, mensen die hun eigen zaken op orde moesten zien te krijgen en geen ruimte hadden voor iets of iemand anders. Ze keerde in zichzelf en wiegde haar baby. Haar oudste kind ging naar het gereformeerde kleuterschooltje aan het einde van de straat en zwierf daarna met een vriendinnetje over straat. En er was alweer een kind op komst.

Eef weet hoe Emma na de geboorte van Robin niet opknapte. Ze bleef maar moe. Steeds later kwam ze uit haar bed en steeds vaker trof hij haar in tranen. En wat hij ook deed, het hielp allemaal niets. En toen begon ze achterdochtig te worden. Hele theorieën had ze, ze wist precies hoe alles in elkaar zat en waar iedereen op uit was en dat was zelden wat goeds.

'En jij werd lastig,' zegt hij.

'Emma verdroeg me niet.'

'Of jij verdroeg haar niet.'

'Ik was een kind en had een moeder nodig. Dat zij dat niet kon zijn, was niet mijn schuld.'

‘We dachten dat je jaloers was op je zusjes.’

‘Zou goed kunnen. Niet zo raar toch?’

‘Je zei wat er voor je mond kwam, je legde de vinger op alle zere plekken en die had ze te over.’

‘Haar pijn stond tussen haar en mij in en ook tussen jullie.’

‘Pijn?’ zegt Eef bedachtzaam. ‘Het leek eerder alsof er een onzichtbaar iemand haar in zijn macht had. Je merkte het in alles. Ze wilde praten en verlangde naar intimiteit, maar na een paar minuten beet ze van zich af, alsof haar werd ingefluisterd dat ik het slecht met haar voor had.’

‘De vijand zat nog altijd in haar en soms verwarde ze die met jou.’

‘Ik wilde alleen maar dat ze gelukkig was,’ zegt mijn vader somber.

Ik herinner me die tijd ook nog. Gelukkig had ik oma. Ik zie haar nog staan, boven aan de trap voor de geopende deur van onze etagewoning in Vlissingen. De armen gekruist over haar borst en een gezicht op zeven dagen onweer. Nee, ik hoefde niet zo te rennen en er viel ook niets te lachen, want wat ze nou toch weer over me had gehoord.

Ze had het nog niet gezegd of ze hield haar wijsvinger voor haar lippen en knipoogde. Oma hield van me en dat wist ik.

Vlak voordat we weer naar Rotterdam verhuisden, werd ik ziek. Oma bleef met mij achter in het bijna lege Zeeuwse huis. We schopten de lakens en dekens weg van het bed. Dat waren de golven van het oprukkende water. Alleen op het vloerkleed kon je lopen, verder was alles water, waarin je verdronk als je niet uitkeek.

Toen moest ik naar een ziekenhuis. Na vier weken in het

Rotterdamse Sophia Kinderziekenhuis, in quarantaine want de ziekte was gevaarlijk en besmettelijk, mocht ik dan eindelijk ook naar het nieuwe huis in Rotterdam.

Dat viel tegen. Niemand leek blij dat ik er weer was. Geen slingertje, geen taartje. Het leek of ze me niet hadden gemist. Misschien waren ze me vergeten of was het nieuwe huis te klein, nu met dat tweede zusje erbij?

Het waren dus niet de nare beelden in het water, wist ik van Beige, die me parten speelden. Ik was mijn plek in het gezin kwijt, net zoals ik later mijn plek op mijn werk kwijtraakte. Niet de brand of de nasleep daarvan, maar het verdwijnen van mijn baan, mijn positie, deed me de das om.

'Denk jij wel eens aan de oorlog?'

'Elke dag,' zegt Eef.

'Waar denk je dan vooral aan?'

'Aan het bombardement in Rotterdam op veertien mei. Om half twee vielen de eerste bommen. Ook in de straat naast de onze. Het bombardement duurde maar een kwartier, maar evengoed stond de hele binnenstad in lichterlaaie. Deden ze met London ook, die Moffen. Maar de Engelsen gaven zich niet over.

Wij wel.

Om je rot te schamen.'

Iemand in een hokje achter een verduisterd raam opent de hefboom van het parkeerterrein. We zijn de enige bezoekers. Toch parkeert Lot de auto vlak bij de ingang netjes binnen de witte lijnen van een parkeervak. Nadat ik op een knop heb gedrukt, een paal ons gevraagd heeft wie we zijn en wat we willen en wij hebben verteld van Eef, knarsen de toegangsdeuren van het ziekenhuis open.

De hal is leeg en er zit niemand achter de balie. Toch lijkt het of we worden gadegeslagen. De meeste liften zijn buiten dienst. Gelukkig is er ook één die uitnodigend de deuren opent en ons naar de vijfde verdieping brengt. We stappen uit op de Intensive Care.

In de doodstille gang klinkt een kuchje. Het is een bekend kuchje en het komt uit een kamer waarvan de deur op een kier staat. Op het bord naast de deur staat een onbekende naam, toch blijven we staan. Geluidloos komt er een verpleegkundige naderbij. Fluisterend wil ze weten wie we zijn, wat we komen doen. We fluisteren terug over Eef en dat we dachten dat we hem hoorden hoesten. Het klopt, we mogen naar binnen.

Het is halfdonker en warm in de kamer. Eef ligt met een bloot, nat, gezwollen en glimmend bovenlijf op een hoog bed en is met slangen verbonden met apparaten en een piepende monitor. Over zijn onderlijf ligt een dun blauwwit gestreept lakentje. Druppels parelen op zijn hoofd, in zijn waterige ogen leeft onrust. Aan de muur, boven het hoofdeinde van het bed hangt een scheefgezakte ansichtkaart met de Euromast.

'Hoi,' zegt hij en hij steekt zijn hand op.

Een zuurstofkap bedekt een deel van zijn gezicht en in zijn arm steekt een infuus. Van onder het lakentje loopt een slang naar een fles die aan de zijkant van het bed hangt.

'Ik moet het maar gewoon doen, zeggen ze. Gewoon plassen, als ik moet,' piept mijn vader. 'Lastig hoor.' Hij zoekt naar zijn horloge. Hij wil weten hoe laat het is en waarom we zo laat zijn, waarom we niet eerder zijn gekomen.

Het is lastig communiceren, zonder hoorapparaat en met die kap op zijn gezicht. Hij trekt aan het elastiek om zijn hoofd. De kap schuift omhoog en ligt nu op zijn ogen.

'Oop,' zegt Lot, haar onwillekeurige lach inslikkend, 'dat moet op je neus.' Ze aait hem over zijn natte haar, kust hem boven zijn oor.

Een verpleegkundige komt helpen. Het is belangrijk dat de kap op zijn plaats blijft. Mijn vader noemt het een rotding en geeft er een woedende ruk aan. 'Ze maken hier maar uit hoe ik moet leven. Iedereen maakt altijd maar uit hoe ik moet leven,' schreeuwt hij en plukt aan zijn armen, die vol blauwe plekken zitten en gaatjes van infusen die er alweer uit zijn. Ook de huid van zijn onderarmen is gezwollen en glimt. Op zijn handen liggen de bloedvaten als brede blauwe rivieren bovenop het vel.

Lotte zoekt een doekje, vindt een rol wc-papier. Ze dept zijn voorhoofd en schouders met een natte papieren lap.

'Beter,' zegt opa. 'Beter.'

Maar de benauwdheid neemt niet af. De verpleegkundige ruilt de kap voor een koker. Als hij ademt komt er stoom uit. Net een slurf, tot hij doet of het een sigaar is. We lachen. Het ademen wordt rustiger. Hij valt in slaap.

's Nachts is er maar één arts en die ene is beneden. De

verpleegkundige zegt dat Eef niet naar de intensive care zal gaan en ook niet zal worden gereanimeerd. Dat dat gisteren besproken is met zijn vrouw. 'Tenminste als de vrouw die bij hem was, zijn vrouw is. Daar zijn we eigenlijk van uit gegaan.'

'Zijn ex-vrouw,' mompel ik en ik denk: die geen enkele bevoegdheid had.

Over een perspectief kan de verpleegkundige niets zeggen. Het gaat nu iets beter, maar vanmiddag was het nog kritiek. Nu niet meer, maar dat kan zo weer veranderen. Ze hebben, als we dat willen, wel een bed voor ons.

Daar willen we even over nadenken.

Een eindje verderop in de gang is een kamer met een televisie. Er liggen tijdschriften en er is een balkon. Als we de kamer binnen gaan, gaat het licht aan en na een paar minuten gaat het weer uit. Ik wapper met een tijdschrift langs de censor. We krijgen de slappe lach, Lot opent de deur van het balkon. Balorig steken we een sigaret op als we nog niet helemaal buiten staan.

'Is kanker erfelijk? vraagt Lotte.

'Geen idee, misschien in aanleg. Sommige mensen gaan dood aan kanker zonder ooit gerookt te hebben. Anderen krijgen er niets van.'

'Heeft opa veel gerookt?'

'Ja.'

We genieten van onze sigaret.

Bij de balie checken we telefoonnummers met de dienstdoende verpleegkundige. We werpen een laatste blik op Eef. Hij slaapt nog steeds, de ademhaling gaat zwaar, maar rustig.

Zwijgend rijden we naar huis.

De medewerkster van het ziekenhuis wil geen informatie geven door de telefoon. Ik heb weinig geslapen, dus een kort lontje en vat vlam als ze toevoegt dat ik wel een nieuwsgierige buurvrouw kan zijn.

Dat moeten ze niet doen. Ik snap dat ze telefonisch geen medische gegevens mogen verstrekken en tijdens hun instructies mogen ze er best dit soort grappen over maken, maar zoiets zeg je niet tegen ongeruste familie. Want ik ben geen buurvrouw, ik ben zijn dochter. Was vannacht nog bij hem. Of ze dat dan niet meer weet. Oh, net begonnen, dagdienst. Hoe dan ook, ik ben niet nieuwsgierig, maar bezorgd, heb er slecht van geslapen en ongerust ben ik ook. Ik wil weten hoe het met hem is, hoe hij de nacht is doorgekomen.

Ik hoor wat gerommel en dan vertelt een mannenstem dat Eef een longontsteking heeft, dat hij antibiotica krijgt en een maximale hoeveelheid zuurstof. Dat laatste is niet zo best en daarom zal men vandaag kijken of hij weer op eigen kracht kan ademen. Hij krijgt ook een beetje morfine om de ademhaling te vergemakkelijken. Verder is er niets van te zeggen, het kan goed blijven gaan, maar het kan ook zo weer veranderen. Hij is natuurlijk toch behoorlijk ziek.

De dag voor de ziekenhuisopname, was Eef erg benauwd geweest en daarom was Emma de volgende dag weer gaan kijken. Hij had opvallend rode wangen en hij dreef van het zweet. Ze had er iemand van Bienvenue bijgehaald, maar die zag niets bijzonders, dus belde Emma de huisarts. Die dacht aan een longontsteking en regelde een ziekenhuisopname.

'Hij leek zo bang,' zegt Emma.

'Dat geloof ik. Hoe is het nu met jou?'

'Hoezo met mij?'

Ze hadden ongeveer vier uur beneden in het ziekenhuis doorgebracht. Men had onderzoek gedaan en foto's gemaakt. Toen bleek dat de kanker, die ooit zo goed als bedwongen leek, weer actief was geworden, waarschijnlijk door de medicatie tegen de Wegener. Het klein stukje van het kwaadaardige gezwel dat indertijd niet was verwijderd om te voorkomen dat de luchtpijn zou beschadigen, groeide en bloeide in het stervende lichaam. Dat verklaarde de toenemende benauwdheid. Eef gaat dus niet dood aan de ziekte van Wegener, maar aan de medicatie daartegen.

Emma had gevraagd hoeveel tijd hij nog had en of zijn hart het niet zou begeven. Ze had haar eigen hart vastgehouden. Hij hyperventileerde en zoog zijn net uitgeblazen lucht meteen weer in. Het was een heel naar gezicht. Maar niet het hart zou het als eerste opgeven, had men haar verzekerd, stikken lag meer voor de hand. Vandaar de zuurstof.

Stil had Eef de handelingen van de artsen over zich heen laten komen. Hij had nergens op gereageerd. Om hem heen werd kort gediscussieerd over wel of niet opereren. Er werd besloten niets meer te doen, want er viel niets meer te winnen. Het enige dat restte was zuurstof. En morfine. Toen dat laatste ter sprake kwam, had Emma me gebeld. Daar had ze niet alleen over willen beslissen.

'Is hij op de hoogte?'

'Nee, Eef weet dit allemaal niet. Hij had geen hoorapparaten in, dus verstond hij niets en na een paar minuten had men de pogingen tot uitleg dan ook gestaakt. Misschien ook maar beter zo.'

De kamer waar Eef lag is dicht en vergrendeld. We vinden hem in een andere, een grotere kamer met meer apparaten en een tweede bed. Zijn ogen staan wild van de koorts. De antibiotica heeft niet veel effect, horen we. Zijn bovenlijf blijft zwellen doordat de lymfeklieren buiten werking zijn en dus geen vocht meer afvoeren. Op zijn gezicht zit weer een zuurstofkap. Ter begroeting steekt hij een hand op en duwt met de andere de kap opzij.

Een verpleegkundige legt het terug.

Hij weert af.

'Is belangrijk,' zegt de verpleegkundige.

'Ja, mijn reet is ook belangrijk,' roept Eef. Zijn ogen schieten ongecoördineerd van links naar rechts.

In de deuropening verschijnt een heel jonge man in een witte jas. Met gevouwen handen en een wat voorovergebogen lichaam, vraagt de arts ons te spreken. Of we even mee willen lopen naar een andere kamer en of meneer het goed vindt dat hij ons even meeneemt. Eef gromt. Hij geeft de zuurstofkap weer een gooi.

In een ander kamertje schenkt een andere man in een witte jas lauwe thee in plastic bekertjes. De arts - hij is nog jonger dan Lot - start een omslachtig en langdradig verhaal dat erop neerkomt dat het afgelopen is met meneer mijn vader. 'Uw grootvader? vraagt hij aan Lotte.

Door de laatste onderzoeken weten ze nu dat zo goed als al de organen buiten dienst zijn en dat hij nauwelijks nog lucht krijgt. Ze hebben gedaan wat ze konden en nu is het een kwestie van afwachten. Het is niet duidelijk hoe lang

het nog zal duren. Niet zo heel lang, verwacht de arts, een half uur misschien, maar kan ook een paar uur zijn. Meneer is sterk en al een poosje gewend aan die schaarse zuurstoftoevoer, dus kan het heel goed zijn dat hij het nog een tijdje volhoudt. Ondertussen krijgt hij morfine, zodat hij rustig blijft en verder is het een kwestie van wachten.

'Waarop?' vraagt Lotte.

'Op de dood, mevrouw,' zegt de arts wat verlegen.

'Daarom dus die kortademigheid. Het gebrek aan zuurstof maakte hem verward en daardoor viel hij regelmatig. Hij noemde dat 'even weg geweest'. Geen drank, Alzheimer of Korsakov, maar zuurstoftekort,' zeg ik.

Het artsje knikt.

We lopen gedrieën terug naar de kamer waar Eef ligt te hijgen. De arts vouwt opnieuw de handen en legt hem uit wat we net besproken hebben. Dan buigt hij het hoofd, als biechtte hij net zijn persoonlijk falen op.

'Begrijpt u meneer?' vraagt hij nog.

'Jazeker,' zegt mijn vader, 'ik ben niet achterlijk. It's all in the game en the game is over.'

Hij spreidt de armen en kijkt ons aan. We omhelzen geruisloos. Dan reikt hij met getuit mondje naar de verpleegkundige, klaar voor een afscheidskus. Het kapje hangt half op zijn voorhoofd. Zij doet een nauwelijks merkbaar stapje achteruit.

'Dan niet,' mompelt Eef en begint verwoed onzichtbare ietsen van zijn armen te plukken, trekt het elastiek van de zuurstofkap over zijn hoofd en gooit het van zich af. Lot en ik kijken bedremmeld toe, een beetje lacherig ook en gegeneerd. Arme (o)pa.

'Voelt u zich onrustig?' De verpleegkundige wacht niet op antwoord maar pakt de spuit en zet hem in mijn vaders

been. Ze legt uit dat het nog wel erger kan worden, dat hij verwarder kan raken en om zich heen gaat plukken en dat dat door de morfine komt.

Mij leek het meer een soort afleidingsmanoeuvre, om de machteloze energie te kanaliseren, de wanhoop richting te geven en de schaamte te verdrijven.

De verpleegkundige vraagt of we willen waarschuwen als de onrust opnieuw begint. Ze brengt kannen met koffie en thee, bekertjes, lepeltjes, suiker en melkpoeder, legt uit hoe de bel werkt, want we moeten wel bellen als we iets nodig hebben. Ik vraag om washandjes, handdoekjes of wat dan ook, zodat we hem een beetje kunnen verfrissen, het zweet kunnen wegwassen.

Kort na de vijfde injectie opent Eef zijn ogen weer. Hij geeft een ruk aan het kapje, zegt iets dat we niet verstaan en gooit het dekbedje van zich af. We wassen het zweet af, laten hem een beetje drinken uit een bekertje met een rietje. Hij verslikt zich en hoest. Als hij zijn ogen sluit, dekken we hem weer toe. De onrustige ademhaling blijft. Ik heb de neiging om met hem mee doen.

'Net als toen jij aan het bevallen was,' zeg ik tegen Lot. 'Toen deed ik ook met je mee.' Maar hier wordt niet gebaard en geboren, hier wordt gestorven.

Daar is hij weer. Verwilderde ogen, een ruk aan het kapje. Hij lijkt wel ladder zat. Er volgt een nieuw shot.

Twintig minuten later: 'Waar blijft je moeder?'

'Komt zo,' zeg ik.

Hij soest weer weg.

Ik bel mijn moeder.

'Wat verschrikkelijk,' roept Emma. Zij wil wel afscheid komen nemen, maar eerst wil ze even eten. Ze moet ook aan zichzelf denken. Ze is bezig spaghetti te maken.

Daarna zal ze komen.

Weer wordt Eef wakker. Woedend dit keer. Hij vloekt en brabbelt onverstaanbare woorden. Hij krijgt weer een shot. Even later rijdt iemand een morfinepomp de kamer binnen. De pomp zal continue een dosis morfine via het infuus toedienen, zodat hij rustig dood kan gaan. De pomp heeft een teller en die teller staat op één.

Bij de volgende opleving, pakt Eef het zuurstofkapje van zijn gezicht en legt het op zijn hoofd. 'Onderbroek,' zegt hij en wijst naar een denkbeeldige plank boven het bed.

'Heb je die dan niet aan?' doe ik onhandig.

Mijn vader slaat het dekbed van zich af en toont zijn naakte lichaam. Hij vraagt ook om een overhemd.

'Maar pap. Dat hebben we hier niet. Had je niet aan toen je hier kwam.'

'Hoezo, ik ben hier al jaren. Overhemden zat,' kletst hij.

'Doe nou maar,' zegt Lot. 'Doe nou maar wat hij wil. Hij wil aangekleed. Hij denkt misschien dat hij naar huis gaat.'

'We blijven nog even hier pap,' probeer ik.

Eef schudt zijn hoofd, mompelt: 'Onderbroekje.'

Hij staat op de grens en dat weet hij. Misschien wil hij daarom aangekleed, zodat hij netjes kan gaan.

Ik bel de verpleging.

De vrouw die niet gekust wilde worden, wil wel helpen met de onderbroek. Maar dat is niet eenvoudig, want om de urine kwijt te raken heeft hij een zogenaamd condoom-systeem. Dat is een condoom met aan het einde, daar waar het voor andere en meer bekende doeleinden juist hermetisch gesloten dient te zijn, een opening met een slangetje. Die slang verdwijnt in een fles en die fles in een rekje aan de zijkant van het bed. Dat is minder praktisch, maar ook veel minder pijnlijk dan een katheter. Dus daarom ligt hij

bloot, daarom had hij gezegd, dat hij het maar gewoon moest doen, dat plassen. Daarom had hij er zo moeilijk bij gekeken, want zoiets is als moedwillig in bed plassen en dat is lastig als je al bijna tachtig jaar zindelijk bent. Ook als je nauwelijks nog leeft, blijkbaar.

Hoe dan ook, het condoomsysteem zit een onderbroek in de weg. Bovendien heeft hij die helemaal niet. Dan maar een luier. Kennelijk is hij al helemaal gewend aan deze wanstaltig dingen, want hij knikt. De verpleegkundige doet haar best de papieren broek enigszins fatsoenlijk aan te trekken. 'Kan dat wel zo met de dames erbij?' vraagt ze.

Eef haalt zijn schouders op. Het zal hem een zorg zijn.

Lot vindt een lichtblauw poloshirt in een kast.

'Staat mooi bij je ogen,' zeg ik om niets.

Eef glimlacht en kijkt om zich heen. Hij zoekt zijn horloge en zijn bril, pakt de hoortoestellen uit zijn oren, stopt ze in het doosje en geeft het aan mij. 'Doe maar in mijn jaszak.'

Ik knik. We gaan weg, dat is duidelijk.

De bril moet in het borstzakje, maar het poloshirt heeft geen borstzakje. Driftig duwt Eef de bril op de plek waar zo'n zakje zich zou moeten bevinden en hangt hem uiteindelijk met één poot in de halsopening van het shirt.

'Mijn schoenen. Waar zijn mijn schoenen?'

Ineens weet hij weer dat zijn auto er niet meer is.

'Dan nemen we de mijne,' zeg ik, eindelijk ingespeeld.

De verpleegkundige voert de toevoer van de morfine op. Eef valt in een onrustige slaap.

'Waar wachten we op?' vraagt hij drie kwartier later.

'Op oma,' zegt Lotte.

Hij sluit zijn ogen weer. Ik dep de ene kant van zijn gezicht, zijn hals, zijn schouder en spoel het lapje uit. Lot

wast aan de andere kant het zweet weg.

'Ben zo moe,' zucht opa.

'Ja, oop, het duurt nu niet lang meer.'

'C'est fini,' mompelt hij en kijkt ons om beurten aan.

We knikken.

'Kijk jij nog even naar de post?' roept hij in een volgend helder moment.

Een kwartier later: 'Waar zijn de anderen?'

'Emma komt zo en Aukje was hier gisteren,' zeg ik. 'Met Johannes, weet je nog?'

Ja, dat weet hij, want hij knikt, maar schudt daarna toch weer. Misschien gaat het om andere anderen, misschien gaat het om Mira en Robin?

Een half uur later loopt Emma langs de openstaande deur naar de kamer waar hij niet meer ligt. Een verpleegkundige brengt haar bij ons.

'Hè, hè,' roept Eef opgelucht. 'Ben je daar eindelijk?'

'Ja, daar ben ik. Ik moest even iets eten, even een beetje opruimen, even zitten,' antwoordt ze. Ze pakt zijn hand.

Lot schudt haar hoofd naar mij.

Niet op reageren, begrijp ik. 'Hij wachtte op je,' kan ik toch niet nalaten. 'En nee, hij heeft geen hoorapparaat in. Maar je hoort alles, hè pap?'

Eef grinnikt.

Op het balkon met een sigaret, pruttel ik tegen Lot.

'Oma is gewoon niet aardig,' zegt mijn dochter. 'Kan ze niets aan doen, dat weet je toch? Maak je er niet te druk over. Opa kent haar langer dan vandaag. Hij wilde haar blijkbaar toch zien.'

'Opa,' zegt ze als we weer naast hem staan, 'Oop, ik ga even naar huis, even naar mijn kinderen. Ik kom straks weer terug.' Ze buigt zich voorover voor een kus. Er valt

een traan op de zuurstofkap.

Opa bromt iets, zoent haar smakkend en zakt weer terug in het kussen.

Ik loop even mee de gang in.

'Ik ben er morgenochtend weer,' zegt Lotte.

We zwaaien.

'Ga jij maar slapen,' zegt Emma, 'Dan maak ik je om een uur of drie wakker, dan kunnen we wisselen.'

Goeie genade, gaan we nu om de beurt de wacht houden? Ik dacht dat ze kwam om afscheid te nemen, maar ze lijkt niet van plan voorlopig te vertrekken. Ze neemt nog een kopje koffie.

Ik pak mijn sigaretten.

'Ga je niet slapen?'

'Gaat niet erg, ik ga even naar buiten.'

'Je kan beter gaan slapen.'

Buiten staat nog een vrouw met een sigaret.

'Mijn vader ligt dood te gaan,' zeg ik.

De vrouw knikt meelevend. Ze vertelt over haar vader en een auto-ongeluk. Ze zaten samen in de auto. Zij leeft gelukkig nog. 'Ik snap wat je voelt,' zegt ze.

Als ik terugloop, komen de tranen. Ik kan ze niet stoppen.

'Waarom huil je nou?' vraagt Emma ongemakkelijk.

Ik kan het niet uitleggen. Al een paar uur zijn we in dezelfde kamer en het lukt maar niet om contact te maken. De afgelopen tijd leek het soms goed te komen, door de telefoon. Maar als ik haar live ontmoet, gaat het niet. Hoe zal het zijn als Eef er straks niet meer is? Niet aan denken, nu. Zover is het nog niet. Hij is weer wakker, komt overeind en slaat zijn benen over de rand van het bed. Hij heeft er schoon genoeg van en wil weg.

'Wat ga je doen Eef?' roept Emma angstig. 'Je moet blijven liggen hoor.'

Eef rukt aan de zuurstofkap en slingert het de kamer in. Onder het poloshirt trekt de slang de kap terug, het blijft op zijn bovenbenen liggen. Maar deze keer geeft mijn vader niet op. Hij trekt aan de slang en aan het infuus in zijn arm en doet een poging het shirt uit te trekken. Als ik probeer hem tegen te houden wordt hij woedend. 'Jij,' roept hij, 'jij.'

Even kijk ik roerloos toe. Zou hij boos zijn omdat ik geen einde maak aan deze toestand, aan dit trage slopende proces? Hij gaf me niet voor niets ooit dat codicil. Moet ik bij de arts protesteren tegen de gang van zaken? Moet ik de slangen verwijderen als er even niemand kijkt of de toevoer van de morfine verhogen? Ga ik mee met de routine van de mensen die hier dagelijks het sterven tegenhouden, met regels die toestaan dat doodgaan verzacht mag worden zonder de Dood te helpen? Alsof je van Hem winnen kan. Sterven in goede banen leiden is geen sinecure, zelfs het toedienen van pijnstilling is vol risico. Je kan er zomaar het proces mee te versnellen en dat mag dus niet.

Ik duw hem terug in de kussens. 'We zijn er bijna, pap.'

Mopperend blijft hij liggen.

Ik loop de gang in. 'Het gaat helemaal niet goed,' roep ik iets te hard. Uit een niet te onderscheiden ergens komt een verpleegkundige tevoorschijn. Ze loopt met me mee, sust Eef en helpt het shirt uittrekken. Het condoomsysteem heeft losgelaten en wordt verwijderd. Emma kijkt bewegingloos toe.

Maar Eef is niet de enige die er genoeg van heeft, ook de verpleegkundige vindt dat het te lang duurt. Ze geeft hem een extra morfineshot en piept de dienstdoende arts op.

Die geeft toestemming de morfinedoses te verhogen. Zodra de teller op drie staat, valt Eef als een blok in slaap. Zijn hoofd zakt opzij en zijn ademhaling wordt rustiger.

'Hij zal nu waarschijnlijk niet meer wakker worden,' zegt een meisje in een witte jas in de deuropening. Ze blijkt de arts. Die andere met de gevouwen handjes is naar huis.

Emma gaat op het andere bed liggen. Staat tien minuten later weer op. Ze kan ook niet slapen. Daar zitten we nou, allebei aan een kant van het bed van mijn stervende vader, haar stervende geliefde. De vader die olifanten voor me tekende in het natte zand, die me leerde koken en me strafte, omdat hij mijn moeder niet te kort wilde doen.

Emma kijkt op. Een kort moment kijken we elkaar aan en even zie ik het kind. Het meisje, beducht voor de naderende verantwoordelijkheid van het moederschap.

Ik zou haar willen vasthouden. Ik zou haar willen troosten, ik zou willen dat we elkaar konden troosten. Maar zo is onze relatie nooit geweest en zo zal die ook niet meer worden. Haar hoofd met het dunne roodgeverfde en grijs uitgegroeide haar ligt op de rand van het bed. Haar hand om die van hem.

'Gaat U maar even lekker thuis slapen,' zegt de verpleegkundige vriendelijk. Emma kijkt op.

'Lijkt me goed, mam. Ik blijf hier en ik bel je. Heb je geld voor de parkeergarage?'

'Moet dat na een hele nacht stervensbegeleiding?' doet Emma opstandig.

Iemand bij de balie regelt dat ze kosteloos de parkeergarage kan verlaten. De morfinedosis wordt verhoogd. Mijn vaders ademhaling wordt trager. Na een verontrustend lange tijd komt er een nieuwe diepe zucht. Misschien dat hij nu ook ophoudt met wachten op Mira en Robin.

Ik denk na over wat ik zal gaan zeggen, straks als hij dood is en staat opgebaard en er mensen samenzijn om hem te gedenken voordat hij in de oven wordt geschoven

Dag allemaal, zal ik beginnen. Mijn vader is dood. Dat weet natuurlijk iedereen dan wel, maar toch zal ik het zeggen en dat hij ook de vader was van Mira en van Robin en de man van Emma en Aukje en de tweede vader van de kinderen van Aukje.

Ik keer me naar mijn bijna dode vader. Ik zal vertellen over Vlissingen, zeg ik hardop. Over de olifanten op het strand en hoe de zandfant mijn talisman werd, waarop ik kon terugvallen. Ik zal de uitjes naar de Veluwe memoreren en dat ik vol vertrouwen je hand vasthield. Ik zal vertellen over je kookkunsten en het stukje van je ziel. En hoe we op de valreep in gesprek raakten over de oorlog en het bombardement van jouw Rotterdam. Ik zal vertellen dat het je niet lekker zat, dat jij wel veilig was en genoeg te eten had, daar in de Achterhoek en je moeder en je broer niet.

Ik zal iets zeggen over hoe de onmacht uit de oorlog jou en Emma gevangenhield, waardoor jullie en wij elkaar zijn kwijtgeraakt. Ik zal zeggen dat de afgelopen maanden voor mij van onschatbare waarde waren. Hoe jij de som opmaakte van je leven, opnieuw naar gebeurtenissen kon kijken en zei dat je het anders had bedoeld. Je werd weer mijn vader. Dag pap, zal ik zeggen.

De vogels zijn al uren wakker. Op de gang klinken stemmen. Ik slaap met één oog. Het andere houdt de wacht. Zo nu en dan ben ik even weg. Ik liep zelfs even met mijn vader in het bos. Hij wees me een grote zwarte vogel, deed de roep na en liet toen mijn hand los. Wat krassen kraaien eigenlijk onheilspellend.

Af en toe hoor ik een zucht. Slaapt hij? Ja, hij slaapt. Over niet al te lange tijd zal deze tergend langzame en oppervlakkige ademhaling ophouden. Dan zal het slapen overgaan en mijn vader meenemen, zodat hij ophoudt met leven. Bijna tachtig jaar heeft hij gestreden en straks zal hij ophouden, omdat het niet meer nodig is. Eindelijk genade. Zie ik nou echt een klein lachje op zijn gezicht? Hoort hij me? Wie had gedacht, dat ik nog eens bij mijn vaders sterfbed zou zijn.

Mijn andere oog valt dicht en ik zie een strand. Een breed strand met schelpen en een vloedlijn vol aangespoelde zeebeesten en spullen. De golven rollen, meeuwen schreeuwen en heel in de verte beweegt iets. Een stip. De stip komt dichterbij, wordt groter. Het is een kind, een meisje. Bekend gezichtje, bekend jurkje ook en die strik in haar haren heb ik ook eerder gezien. Ze kijkt me lachend aan en pakt mijn hand. Haar onbevangenheid kruipt onder mijn huid.

Samen kijken we naar de zandfanten die opstaan uit het zand. Ze trompetteren. De hemel verkleurt, wordt roze en rood en dan zijn er witte schaduwen. Het lijken witte gedaanten die uitnodigend lachen. Klamme slierten vegen langs mijn bonkende hart. De witte vliegende vrouwen schudden hun lange haren. Ze zingen, wenken, fluisteren.

Een slaapkamerraam. De jongens kijken, er is angst in mijn buik. De klok tikt, ik moet opschieten. Een van de

vrouwen vraagt wat ik nog wil voordat ik doodga. Dan klinkt er tromgeroffel en uit mijn diepste binnenste stromen de woorden. Langzaam, luid en duidelijk zeg ik: Ik wil kunnen genieten en kunnen liefhebben. Papa, can you hear me? Papa, are you near me? Was het Barbara Streisand niet in haar film Yentl?

Tranen druppelen op mijn handen. Mijn bloed stroomt in mijn wangen, in mijn borsten (goeie genade), mijn buik, billen, vagina (hoera) en mijn voeten. Ik stamp, ik dans. Er staan mannen en vrouwen om me heen. Ze hebben plezier, moedigen me aan. Ik voel opwinding, mededogen, compassie, toestemming, liefde.

Mijn telefoon rinkelt. Lotte is terug in Rotterdam, ze heeft de auto al geparkeerd. Een paar minuten later is ze boven.
'Kan die kap nou niet weg?' vraagt ze.
'Ja, die kan nu wel weg,' zegt een verpleegkundige en ze verwijdert de zuurstofkap.

'Opa,' zegt Lotte, 'Lieve opa, ga nou maar lekker slapen.'

Opa zucht. Zijn hoofd zakt verder naar links. Zijn mond hangt open. We staan aan het voeteneind van zijn bed. Hij trekt met zijn lip en even later nog een keer.

'Laatste stuiptrekkingen,' mompelt de verpleegkundige.

'Het spijt me,' zegt de arts, die geruisloos binnen is gekomen en met zijn handjes gevouwen, achter ons staat. 'Meneer is gestorven. Gecondoleerd.'

We rennen door de gang naar het balkon.

'Mijn vader is dood,' hijg ik.

'Mijn opa ook,' roept Lot.

'Als alles achter de rug is, gaan we naar Vlissingen. Naar het strand en de olifanten,' beloof ik ons.

Als we terug zijn in de kamer, heeft Eef het blauwe poloshirt weer aan. De slangen zijn verwijderd, de rechterarm is verbonden, de handen liggen gevouwen op zijn borst. Zo lag hij de laatste tijd ook vaak op zijn bed in Bienvenue. Ogen gesloten, handen gevouwen. Toen ik een keer dacht dat hij dood was, snurkte hij ineens. Dat zal hij nu nooit meer doen.

'Hij is weg, Aukje,' zeg ik door de telefoon en vertel wat er de laatste uren is gebeurd. Met mijn andere hand aai ik mijn dode vader. Zijn gezicht, zijn armen. Ik kan bijna niet ophouden.

'Nou laat hij het wel toe,' zegt Lotte.

'Doe maar,' zegt Aukje. 'Misschien voelt hij het wel.'

'Hij is weg, mam,' zeg ik tegen mijn moeder.

'Gelukkig,' zegt ze. Ze belooft de begrafenisverzekering te bellen.

De vrolijke vrouw van het uitvaartbedrijf ontvouwt ongekende mogelijkheden op de Ikeatafel in mijn vader woonkamer. Kist, kaart, bloemen, volgauto's, toespraken, muziek, koffie, sandwiches, je kan het zo gek niet bedenken of het behoort tot de mogelijkheden.

Het lege ziekenhuisbed met de toeters en de bellen staat achter ons. De krokodil hangt er doelloos boven en beweegt nauwelijks merkbaar in de wind die mild door de kier in het raam naar binnen waait. Net als we klaar zijn met de tekst voor de rouwkaart, staan er twee ernstige, zwartgeklede jongemannen voor de deur met een brancard. Eef ligt erop in een plastic zak met een laken erover.

Hij is geschoren, neusharen steken niet meer uit en ook de haren op zijn hoofd en zijn vingernagels zijn geknipt. Hij is koud. Op zijn been zit een pleister met zijn naam.

'Het lijkt wel een krimi,' zegt Lot.

Eerder op de dag hebben we een overhemd klaargelegd en een colbert, een pantalon, sokken. De kleur van de sokken past niet.

'Geeft niets,' zegt een van de mannen 'Zie je toch niet.'

Het blauwe poloshirt gaat uit. Het overhemd aan. De onderbroek, waar hij in het ziekenhuis zo op had aangedrongen, zal ook nu niet gaan. Er zit een omvangrijke verpakking rond zijn onderlijf, om het doorlekken van achtergebleven darm- en blaasinhoud en andere ongewenste uitstoot van lichaamssappen te voorkomen. De pantalon past er maar net overheen.

Tijdens het aankleden valt het hoofd achterover, als bij

een pasgeboren baby. We lachen. Zou Eef ook gedaan kunnen hebben. Hij hield wel van morbide humor.

Op het ziekenhuisbed ligt een schaal, die verbonden is met een generator eronder. Dat Eef in de loop van de komende uren zal veranderen in een soort diepvrieskip, was voorwaarde van Bienvenue om hem met dit warme weer in zijn eigen omgeving op te baren. Met vereende krachten hijsen we hem van de brancard op de schaal. Even het kussentje opschudden, de handen op de buik, een lakentje over de benen en de foute sokken, de bril in het borstzakje van het colbert, het horloge om de linker pols.

De andere ernstige jongeman naait behendig met een grote naald en draad mijn vaders lippen aan elkaar. Dan zakt de mond niet open, dat ziet er prettiger uit. Merkwaardig dat er geen bloed uit de wonden komt.

Nog geen half uur later brengt een ander zwart uitgedoste man een grote papieren zak met de rouwkaarten. De skyline van Rotterdam staat erop met Zadkine, het witte huis, de Laurenskerk en de Erasmusbrug. Op de achterkant is Emma's haiku afgedrukt.

De ochtend breekt aan
en de storm van vannacht
is voorbijgegaan.

Voor het laatst lopen we door mijn vader laatste woning. Als de crematieverzorgster en vier zwarte raafjes met de kist binnenkomen is het hele appartement vol.

Eef moet in de kist. Na wat passen en meten ligt hij er mooi bij, zoals dat heet. Zijn gezicht is ontspannen, hij lijkt jonger nu alle pijn en moeite is weggevallen. Om zijn lippen zweeft zelfs iets dat op een glimlach lijkt. Blij dat het afgelopen is, hoor ik hem denken.

Ik leg een bloemetje op zijn borst. 'Dag pap.'

Lot aait nog een keer zijn wang. 'Dag oop.'

Bas en Daan volgen het schouwspel met ontzag en opwinding. Met rode wangen draaien ze de schroeven van het deksel vast.

'Nou is opa Eef dood,' zegt Bas, 'en hij wordt nooit meer levend. Dat is zielig.'

'Opa Eef is toch jouw pappa,' vraagt zijn kleine broer, 'kan jij dan je pappa nooit meer zien?'

Ik schud mijn hoofd.

'Dan ben jij ook zielig.' Hij heeft het nog niet gezegd of hij rent achter broer aan. Gebroederlijk duwen ze de kist die, geflankeerd door de vier doodgravers, de gang in rolt.

Beneden in de hal staat Mira.

Emma en Robin zitten buiten in een auto.

Het plenst.

De lijkwagen rijdt achteruit onder de overkapping van de ingang. De kist glijdt in de opengesperde muil. Er valt een bloemetje. Het dwarrelt als een wit vlindertje de straat over.

Zandfant

De vader van Josephine is terminaal ziek. Ze bezoekt hem regelmatig. De situatie roept veel herinneringen op. Oude pijn wordt voelbaar en gedateerd gedrag steekt de kop op. Pas wanneer ze begrijpt hoe het koloniale verleden van haar moeder én de Tweede Wereldoorlog nog altijd resoneren in de levens van de familieleden, komt hun geschiedenis in een ander daglicht te staan en begint de hardnekkige mythe zijn scheidende kracht te verliezen. In betere tijden tekende de vader olifanten in het zand. Deze zandfanten helpen haar de herinneringen te ordenen en zich te ontworstelen aan de vloek van het verleden.

Ineke van Zuijlen werd in 1949 geboren in Rotterdam en verhuisde in 1969 naar Amsterdam voor de liefde. Ze had een gestalttherapeutische praktijk en werkte daarnaast ruim veertig jaar in de reguliere psychosociale zorgsector.

Omdat de fascinatie voor wat mensen beweegt ook na haar pensioen gewoon doorgaat, schrijft ze sindsdien romans.

ISBN 978-90-484-3773-3